

Nico Stehr

Tudás és demokrácia: A tudás leánya-e
a civil társadalom?

Székely Iván

A négy archívumi világkép

Z. Karvalics László

Az információs társadalom történetisége

Mikecz Dániel

Az internet szerepe az alternatív
mozgalmak dinamikájában

Információs Társadalom

2007. VII. évfolyam 3. szám

Információs Társadalom

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT
Alapítva 2001-ben

Szerkeszti: Pintér Róbert – főszerkesztő
Horváth Andrea
Rohonyi András

A Kutatási Jelentés című rovat szerkesztője: Molnár Szilárd
A Konferenciabeszámoló rovat szerkesztője: Székely Levente
A Szemle című rovat szerkesztői: Kollányi Bence –
Rab Árpád

Lapterv: Szépkilátás Stúdió

Kiadja:

Az INFONIA (Információs Társadalomért,
Információs Kultúráért) Alapítvány – a Gondolat Kiadó,
a Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács
együttműködésével

Szerkesztőbizottság: Nyíri Kristóf – elnök

Adam Tolnay
Alföldi István
Berényi Gábor
Demeter Tamás
Kolin Péter
Lajtha György
Mimi Larsson
Molnár Szilárd
Patrizia Bertini
Pintér Róbert
Prazsák Gergő
Székely Iván

A szám megjelenését az NJSZT támogatta

Szerkesztőség: 1111 Budapest, Stoczek u. 2-4. I. em. 108.

Tel.: 463-2526, fax: 463-2547

E-mail: infotarsfolyoirat@infonia.hu

Megrendelhető a Gondolat Kiadónál

Tel.: 486-1527

E-mail: gondolat@gondolat.axelero.net

Éves előfizetési díj: 3000 Ft

Készült az Erfo Kht. nyomdaüzemében

Felelős vezető: Horváth László

ISSN 1587-8694

Bevezető

Nico Stehr

Tudás és demokrácia: A tudás leánya-e a civil társadalom?

A szerző bevezetője szerint Richard Lewontin molekuláris biológusnak a *New York Review of Books* hasábjain a közelmúltban (2004. november 18-án) megjelent cikke nagyon jól összefoglalja azokat a kérdéseket, amelyeket a Tokiói Egyetemen 2006 októberében az információs tudományokról tartott előadásában fel kívánt tenni a tudás és a demokrácia közötti kapcsolatokról, a következőkben: „A racionális politikai gondolkodáshoz szükséges tudás, ami valaha elérhető volt a tömegek számára, ma egy különlegesen képzett elit tagjainak a birtokában van, és ez a helyzet feszültséget és ellentmondásokat okoz a képviseleti demokrácia működésében.”

Kulcsszavak: tudástársadalom, képviseleti demokrácia, politikai részvétel, tájékozottság

6

Székely Iván

A négy archívumi világgép

Információ-központú szemlélettel négy olyan, egymást felváltó világgépet különíthetünk el az archívumok több ezer éves történetében, amelyekben az állandóság fennmaradó jegyei mellett lényeges új mozzanatok, funkciók és hatások jelennek meg, s ezek együttesen alapvetően megváltoztatják az archívumok szerepét és aktuális világgépét. A *jogbiztosító*, a *nemzeti*, a *publikus* és a *globális* elnevezéssel jelölhető archívumi rendszerekben különbözőek az elsődleges vagy új célok, a kulcsintézmények, a szakemberek és a célközönség, csakúgy mint az alkalmazott információs technikák és a jellemző problémák. Ez a tanulmány kísérletet tesz arra, hogy rendszerbe foglalja az egyes paradigmák legfontosabb jellemzőit, kitekintve a másik két nagy emlékezetőrző intézmény, a könyvtár és a múzeum fejlődéstörténetére is.

Kulcsszavak: archívum, információs műveletek, hozzáférhetőség, paradigmaváltás

15

Z. Karvalics László

Az információs társadalom történetisége

A tanulmány az információs társadalom szakirodalmának szinte az egészén végigvonuló, szokatlanul erős *ahistoricitásra* és az információs társadalom elméletének *az idő- és térkezeléssel összefüggő fogalomkezelési ellentmondásaira* hívja fel a figyelmet. Három jelenségsoprotot vizsgál, ezeket „*jövőtúlsúlyosságnak*”, „*hipertörténetiségnak*” és „*falszinkronicitásnak*” nevezi. Részletesen elemzi a jövőtúlsúlyosság okait (szám szerint hetet), bemutatja, miért káros a diskurzusnak az, ha a 20. század közepe helyett egyre régebbi történelmi korszakokba, esetleg földműves kultúrákba vagy épp iparosodófélfben lévő országokba „látanak bele” információs társadalmat.

Kulcsszavak: információs társadalom, történetiség, jövőorientáltság, jövőkutatás, információs forradalmak

47

Mikecz Dániel

Az internet szerepe az alternatív mozgalmak dinamikájában

A társadalmi mozgalmak követeléseiket és érdekeiket tiltakozó akciókon keresztül artikulálják, s ennek érdekében minden rendelkezésükre álló erőforrást mobilizálniuk kell. Ahogy a kommunikációs szféra átalakul az internet megjelenésével, sok társadalmi mozgalom felhasználja az elektronikus kommunikációt céljai megvalósítása érdekében. A cikk szerzője az internet szerepére koncentrálna az alternatív mozgalmak dinamikájában: két akcióprogram, a hazai *Critical Mass* és a Zengő-mozgalom internethasználatát vizsgálja. Az internet önmagában inadekvát eszköz szoros elkötelezettségek kialakítására és fenntartására, azonban alkalmas a mozgalmak üzenetének kommunikálására. A számítógéppel közvetített kommunikáció révén gyorsan lehet tömeges támogatásra szert tenni. Bár az így keletkező kötődések törekenyek, ez mégsem válik a mozgalmak kárára, hiszen a támogatók nem az egyes mozgalmakhoz, hanem a globális alternatív mozgalmi identitáshoz kötődnek.

Kulcsszavak: társadalmi mozgalmak, számítógéppel közvetített kommunikáció

70

Kiss Mónika

A digitális esélyegyenlőség helyzete Magyarországon

A digitális egyenlőtlenségek leküzdésére irányuló állami programok (2003–2005)

A szerző tanulmányában a digitális esélyegyenlőséggel kapcsolatos társadalompolitikai intézkedések eredményeit tárgyalja, a digitális megosztottság csökkentésének és a hagyományos társadalmi kirekesztődés kezelésének új lehetőségeit vizsgálva az információs társadalomban. Bemutatja és kritikailag elemzi az esélyegyenlőség biztosítására az adott időszakban indított programokat, elsősorban az internethasználat ösztönzésére irányuló stratégiára koncentrálna. Megállapítja, hogy a bonyolult megfogalmazott állami célkitűzések elvi szinten megfelelőek, a programok megvalósítása azonban sok kívánnivalót hagy maga után.

Kulcsszavak: digitális esélyegyenlőség, digitális megosztottság, hátrányos helyzetű csoportok, területi egyenlőtlenségek

83

Uggy Márton

A blog hatása a politikai kommunikációra egy fontos politikai blog tükrében

A szerző tanulmányának bevezetésében a blog fogalmát ismerteti, az interneten folyó kommunikáció kontextusában. A témát két részre bontva fejti ki, mondanivalóját a magyar miniszterelnök blogja köré építve fel. Az első részben az üzleti világra koncentrálna, melynek számos innovációját a politika is megpróbálja adaptálni a maga céljaihoz. A második részben a blog által a politikai kommunikáció számára kínált lehetőségeket teszi vizsgálat tárgyává.

Kulcsszavak: blog, Gyuresány-blog, politikai kommunikáció

102

KUTATÁSI JELENTÉS

Futó Péter – Kollányi Bence

Az Európai Unió e-Inclusion programja és a magyarországi helyzet

A VII. Szociális Informatikai Műhelykonferencián 2007 májusában elhangzott előadás az Európai Unió szociális informatikai politikáját és annak 2007-ig elért eredményeit értékeli. Az *e-Inclusion*-politika ambiciózus céljait a 2006. évi rigai miniszteri csúcstalálkozó fogalmazta meg. E célok megvalósítása elsősorban az úgynevezett „nyílt koordinációs módszer” segítségével történik, a folyamat monitorozása azonban mind az EU szintjén, mind Magyarországon nehézségekbe ütközik. Hiányoznak az egységes indikátorok és összehasonlítható statisztikai adatok, melyek segítségével a döntéshozók és az érintett érdekcsoportok az Unió minden tagországa és valamennyi leszakadással fenyegetett társadalmi csoportja pontosabban fogalmazhatná meg céljait, és nyomon követhetné teljesülésüket. A tanulmány magyarországi adatokkal illusztrálja, hogy mely területeken ismert összehasonlítható módon az ország „eInclusion-érettsége”, továbbá rámutat azokra a területekre, ahol nem áll rendelkezésre ilyen információ.

Kulcsszavak: szociális informatika, társadalmi befogadás, indikátorok, társadalmi kirekesztés, informatikai akadálymentesítés, Európai Unió

115

OLVASÁS KÖZBEN

Danka István

Immobilis ideák vs. mobil kommunikáció

„A 21. század kommunikációja” című projekt legújabb kötetéről

E könyvismertető a mobil kommunikáció tárgyában Magyarországon legutóbb megjelent, Nyíri Kristóf szerkesztette könyvvel foglalkozik. A kötet egy hétéves, számos nemzetközi konferenciával és előző kötettel büszkélkedő kutatási program fő eredményeit összegzi. A recenzió szerzője a műfaj hagyományaihoz híven a kötet valamennyi tanulmányát megemlíti, és a projektnek azokat a filozófiai aspektusait hangsúlyozza, amelyeket az iskolafilozófusok gyakran megkérdőjeleznek.

Kulcsszavak: mobil kommunikáció, információs társadalom, filozófia, társadalomtudományok

125

KONFERENCIABESZÁMOLÓ

Udvardi Attila

OECD FORUM 2007

SZEMLE

English summaries of the original Hungarian studies

Üdvözet az Olvasónak!

Rendszeres olvasóinknak egészen biztosan feltűnt, hogy folyóiratunk az utóbbi másfél évben szinte kizárólag tematikus vagy féltematikus számokkal jelentkezett. Mostani lapszámunk ezt a sorozatot szakítja meg, és visszatérve a „gyökerekhez” különböző kérdésekről közöl cikkeket, amelyek nem csoportosíthatók egyetlen téma köré. A váltás oka prózai: számos olyan kézirat érkezett a szerkesztőségbe, amelyek egyszerűen nem illeszkedtek a korábbi számokba, éppen azok tematikus kötöttsége miatt, miközben megjelentetésükre érzésünk szerint az *Információs Társadalom* a leginkább hivatott. „Nem engedhettük meg”, hogy ezek az írások máshol jelenjenek meg, tehát helyet adunk nekik itt és most, s egy csokorba gyűjtve nyújtjuk át a „termést” Olvasóinknak.

A nyitó tanulmány Nico Stehr egyik előadásának szövege, amelyet a szerző a tudás, a civil társadalom és a demokrácia közötti kapcsolat körbejárásának szentel. Ezzel újra egy nagyra becsült külföldi szerző cikkének fordításával jelentkezünk. A nemzetközi kitekintéshez jól illeszkedik az információs társadalom hazai kutatásában meghatározó szerepet játszó két szakember, Székely Iván és Z. Karvalics László egy-egy cikke. Az előbbi szerző a tőle megszokott alaposággal világítja meg az archívumok, illetve a könyvtárak és múzeumok munkájának és feladatainak alakulását, valamint az intézmények történeti funkcióváltzásait az informatizálódó világban. Z. Karvalics Lászlótól az egyéves amerikai kutatóútja során elkészült tanulmányorozatának nyitó darabját közöljük, azzal az ígérettel, hogy további izgalmas írások várhatók tőle a jövőben – ez a cikke az információs társadalom megszületése körüli időket elemzi.

Az *Információs Társadalom* nagy hangsúlyt fektet arra, hogy teret és publikációs lehetőséget adjon fiatal magyar kutatóknak. Ennek jegyében közöljük publikációs pályázatunk nyertesének, Mikecz Dánielnek a társadalmi mozgalmakról szóló írását. Emellett helyet kap még egy elemzés Kiss Mónikától (a digitális esélyegyenlőséggel kapcsolatos politikai erőfeszítésekről), valamint egy másik tanulmány a politikai blogokról, Ughy Márton tollából. Ezzel tulajdonképpen egy mini blokk jön létre a lapszám közepén: fiatal magyar szerzők fogalmazzák meg gondolataikat az információs társadalom politikai kérdéseivel kapcsolatban.

A lapot a megszokott rovataink zárják: kutatási jelentés, konferenciabeszámoló, egy recenzió és a rokon lapok izgalmas írásait Olvasóink figyelmébe ajánló szemle. Ezúttal kimarad ugyan néhány rovat (például a BME Információs Társadalom- és Trendkutató Központ szakmai klubrendezvényeiről hírt adó beszámoló), de ezért kárpótolhatják olvasóinkat a lapban helyet kapott kiváló tanulmányok.

Végül pedig jelezni szeretném, hogy terveink szerint az év végén (a 2007/4. számtól) visszaáll a megszokott rend, újra tematikus számmal jelentkezünk: először az információs társadalom kritikáját és a kritika kritikáját fogjuk bemutatni.

Jó olvasást!

Pintér Róbert
főszerkesztő

Nico Stehr

Tudás és demokrácia: A tudás leánya-e a civil társadalom?*

A *New York Review of Books* hasábjain a közelmúltban megjelent cikkében (2004. november 18., 38. o.) Richard Lewontin molekuláris biológus a következőket állítja: „A racionális politikai gondolkodáshoz szükséges tudás, ami valaha elérhető volt a tömegek számára, ma egy különlegesen képzett elit tagjainak a birtokában van, és ez a helyzet feszültséget és ellentmondásokat okoz a képviselői demokrácia működésében.” Lewontin megállapításai a tudás és a demokrácia közötti kapcsolatokról nagyon jól összefoglalják azokat a kérdéseket, amelyeket ebben az előadásban fel kívánok tenni.

Noha a tájékozottság és a demokrácia között fennálló *közvetlen és közvetett* kapcsolatok közül az előbbiek nem állnak a társadalomtudományok érdeklődésének előterében, az Egyesült Államokban a közelmúltban élénk vitákat váltott ki egy ügy, amelyre később röviden kitérek: bebizonyosodott, hogy ez a téma egyúttal erősen vitatott *gyakorlati politikai kérdés* is, amely semmi esetre sem tekinthető lezártnak.

Ha kiterjesztjük vizsgálódásunkat arra, hogy a tudás, a civil társadalom és a demokratikus rendszerek közötti közvetett kapcsolatok valójában miben állnak, akkor lépten-nyomon találkozunk e kérdések különféle vetületeivel, például a kulturális tőke és a politikai előjogok, az oktatási intézményekhez való hozzáférés és a politikai érdekek, a tanulmányi teljesítmény és a politikai részvétel, a politikai meggyőződés és a foglalkozási státusz stb. összefüggéseinek címszavai alatt. Megállapításaimat azonban a tájékozottság és a demokratikus viselkedés közötti többé-kevésbé közvetlen kapcsolatokra fogom korlátozni.

Vizsgálódásomat általános kérdésekkel és állításokkal kezdem. Max Horkheimer – Karl Marxszal ellentétben – azt hangsúlyozta, hogy az igazságosság vagy az egyenlőség és a szabadság nem erősítik kölcsönösen egymást. Igaz-e vajon ugyanez a demokráciára és a tudásra is? Vagy a tudás demokratizáló erő? A tudás fejlődése, különösen akkor, ha gyors az előrehaladás, vajon nem jelent-e inkább visszatartó hatású megterhelést a demokrácia, a civil társadalom és az egyének önérvényesítési képessége szempontjából? És ha valóban ellentmondás áll fenn a tudás és a demokratikus folyamatok között, ez vajon új fejlemény-e, vagy pedig a liberális demokráciák fejlődését a tudás és a demokratikus politikai viselkedés egyesített erői közösen határozzák meg, és ennek alapján kijelenthetjük-e, hogy ha a demokrácia nem is, de a civil társadalom a tudás leánya?

A tudás mint *erő* nem csupán performatív vagy cselekvő funkciót tölt be, hanem *tulajdonként* egyszersmind megosztó vagy hatalmat biztosító szerepet is játszik a modern társadalmakban. A következőkben ez utóbbira fogok koncentrálni.

* A Tokiói Egyetemen 2006 októberében az információs tudományokról tartott előadás szövege.

Áttekintés

Az előadásomban vizsgálni kívánt téma felöleli a civil társadalom, a kormányzat és a demokrácia közötti többszörös kapcsolatokat. Az általánosságban felvetett témát annak a kérdésnek a kontextusába helyezem, hogy ezeknek a kapcsolatoknak a meglétét, illetve a természetét vajon mennyiben befolyásolja a modern szereplők növekvő tájékozottsága – hangsúlyozva a reflexív együttműködés növekvő esélyeit a civil társadalmi szervezetekben és a társadalmi mozgalmakban, olyan értelemben, hogy a szereplők megnövekedett tájékozottságából adódóan talán a társadalom nagyobb szegmentumai is növekvő hatást gyakorolhatnak a demokratikus rezsimekre.

Konkrét célkitűzésemet azonban ennél szerényebben kell megfogalmaznom. A tudáshoz való hozzáférés és a tudás birtoklása rétegezett. A hozzáférés gátjai közül hármat vizsgállok meg, és felteszem a következő kérdéseket: 1. Lehetséges-e összebékíteni a szakértők világát és a civil társadalmat? 2. Elképzelhető-e a civil társadalom és a tudás mint magántulajdon összebékítése? 3. Milyen drágának kell lennie a tudásnak, és mi az állam szerepe a tudás megszerzésének biztosításában?

Az itt említett terminusok mindegyike alapvetően *vitatott* fogalom. A továbbiakban megpróbálok tisztázni, milyen értelemben *szándékozom* ezeket a fogalmakat, különösen a tudás fogalmát használni.

Terminológia

A *tudás* definiálható *cselekvési képességként*. A „tudás” szó cselekvési képességként való értelmezése Francis Baconnak abból a híres megállapításából ered, hogy a tudás hatalom. Bacon arra utal, hogy a tudás azért hasznos, mert képes valamit mozgásba lendíteni.

A *civil társadalom* kifejezést nem hagyományos értelemben a politikai társadalomra vagy az államra, hanem az aktív állampolgárok küzdőterére alkalmazom, ami az állam és az élet intim területei között helyezkedik el.

A tudás birtoklása növeli a *cselekvőerőt*. A civil társadalom középpontjában a cselekvőerő áll. A cselekvőerő az állampolgárok arra való képessége, hogy célokat tűzzenek ki, elkötelezettségeket vállaljanak, és bizonyos értékekre törekedjenek – és sikert érjenek el azok megvalósításában. A cselekvőerő nagyra értékelése az önsegélyezés vagy az önkormányzat lényegéhez tartozik. Amikor a modern társadalmi szereplőkre vonatkozóan a tudás különböző mértékben való meglétét vagy birtoklását firtató kérdést teszem fel, akkor – újrafogalmazva a tudáshoz való különböző mértékű hozzáférés kérdését – azt vizsgálom, hogy az ember mennyiben válhat saját életének irányítójává az erőforrását alkotó tudás segítségével.

Bevezetés

Természetesen nagyszámú, többé-kevésbé egymással vetélkedő hipotézis ismert azokra az okokra vonatkozóan, amelyek előidézik a demokratikus rezsimek kialakulását és fennmaradását, és növelik a civil társadalmak erejét az ilyen társadalmi rendszerek-

ben. Francis Fukuyama például a múlt század egymással versengő ideológiáinak végére vonatkozó tételét annak hangsúlyozásával magyarázza, hogy „alapvető gazdasági és politikai imperatívuszok a történelmet egy bizonyos irányba, a nagyobb demokrácia felé tolják”. Más kutatók azonban úgy érvelnek, hogy a demokrácia elsősorban olyan országokban veheti meg a lábát, amelyek szegények, vagyis a demokrácia nem a gazdasági fejlődés következménye. Ugyanakkor az iraki háború indoklására hangoztatott érvek megmutatták, hogy vannak olyanok is, akik a demokrácia kialakulását a fegyverek bevetésétől várják.

Ezekkel a modern nézetekkel szemben John Stuart Mill *A kor szelleme* (1831) című művében, amelyet Angliából Franciaországba való visszatérése után jelentetett meg, azt a meggyőződését fejt ki, hogy saját korának *intellektuális teljesítményei* elkerülhetetlenné teszik a társadalmi haladást. Ám a társadalmi feltételek javulásában bekövetkező haladás – állítja Mill – nem „a bölcsesség növekedésének” vagy a tudomány kollektív teljesítményeinek az eredménye, hanem inkább a *tudás általános elterjedésével* áll össze- függésben.

Mill a 19. század közepén, egy olyan korszakban fogalmazta meg megállapításait, amit ő maga az erkölcsi és politikai átalakulás korának tekintett. Különösen az a tétele, hogy az egyéni választási lehetőségek kibővülése (és ebből fakadóan „a szokások rabságából” való kiszabadulás) a tudás és az oktatás széles körű elterjedésének lesz köszönhető, erősen egybecseng a mai társadalom – vagyis az ipari társadalom letűntével kialakuló társadalmi struktúra – *tudástársadalomként* való felfogásával.

John Stewart Mill nagy csodálója volt az Alexis de Tocqueville által az amerikai társadalomról írt klasszikus tanulmányoknak. Ami azt illeti, írt egy ismertetést is de Tocqueville *Democracy in America* (1835–40) című munkájáról, amely majdnem pontosan ugyanakkor jelent meg, mint saját műve, *A kor szelleme*.

Mill és de Tocqueville felfogása között azonban jelentős különbségek vannak a demokrácia megítélése tekintetében, és különösen eltérően látják azt a szerepet, amit az állampolgárok tudása játszik a demokratikus rezsimek létrejöttében, illetve működé- sében.

Alexis de Tocqueville azzal a megállapítással zárja az amerikai társadalomra vonatkozó megfigyeléseit, hogy Amerikában az állampolgárok oktatása jelentős hatóerő a demokrácia fenntartásában. Míg Mill a felvilágosodás, az oktatás és a tudás, vagyis általában az intellektuális készségek teremtette lehetőségeket a demokratikus rezsimek működképességéhez *szükséges* feltételeknek tekinti, de Tocqueville számára a tudás a demokrácia *elégés* feltétele.

Mill feltételezéséből az következik, hogy az értelmiségiek és a tudósok jelentős politikai szerepet játszanak a demokráciákban, míg de Tocqueville felfogása szerint a közönséges állampolgárok közvetlen politikai szerepvállalása az, ami fenntartja a demokratikus politikai rendszereket. A magam részéről – anélkül, hogy állást foglalnék a de Tocqueville és Mill közötti vita konkrét kérdéseiben – lényegében elfogadom mindkettőjük általános megállapításait a tudásnak a demokráciában játszott fontos társadalmi szerepére vonatkozóan.

Ennélfogva elutasítom a hatalom Foucault által kidolgozott mikrofizikáját. Foucault – mint közismert – genealógiai munkájában leírja, milyen következetesen befolyásolják az egyén személyiségét az olyan tudományos diszciplínák, mint például a krimino-

lógia vagy a pszichoanalízis, és rávilágít a nagyobb társadalmi intézményekben állandóan folyó mérés és osztályozás óriási, mikroszinten érvényesülő hatóerejére. Foucault szintén hatalmat tulajdonít a tudásnak és azoknak a tevékenységeknek, amelyekbe beágyazódik, alábecsüli azonban a tudás különböző célok szolgálatába állításának a lehetőségét, a tudás vitathatóságának mértékét, valamint az egyéneknek és a civil társadalmi szervezeteknek azt a képességét, hogy a tudást a főbb társadalmi intézmények hatalmának *korlátozására*, illetve a velük való *szembeszállásra* és általában *ellenállásra* használják fel.

Vannak különféle társadalmi akadályok, amelyek befolyásolják a tudás széles körű elterjedését a társadalomban, s ennél fogva hátráltatják a tudás hatékony szerepvállalását a demokrácia érdekében. Ezeket a korlátokat a következő kérdéseken keresztül vizsgálom: 1. Lehetséges-e összebékíteni a demokráciát és a szakértői tudást? 2. Összeegyeztethető-e a demokráciával a tudás mint magántulajdon? 3. Megszüntethető-e a demokrácia és a tudás közötti szakadék?

A demokrácia és a szaktudás összebékítése

Számos megfigyelő meg van győződve arról, hogy a szakértelem, vagyis a hatékony működés alapját képező szaktudás és a laikus, hozzá nem értő személyek tudása közötti szakadék a modern társadalmakban drámai módon és visszafordíthatatlanul kiszélesedett. Másrészt nyilvánvaló, hogy a főbb hivatások (a tanári, az orvosi és jogi pályák) társadalmi tisztelete, korábban megkérdőjelezetlen és eleve garantáltként elfogadott tekintélye – legalábbis a modern társadalmakban – már hosszabb ideje, legalábbis az 1960-as évek óta csökken. Mindazonáltal még ma is széles körben tartja magát a tudományos megállapítások „szcientista” felfogása, miszerint a tudás univerzális és egyetemesen hasznos. A szcientista szemlélet elfogadása valószínűleg azoknak a hatalmát növeli, akiket a mértékadó tudományos tudás képviselőinek tekintenek.

Ám a tudás bővülésének növekvő tempója ellenkező hatással is jár: a tudástermelés nem a tudás egyetemességét erősíti, és e folyamat aktív résztvevői egyre jobban eltávolodnak azoktól, akik nem vesznek részt benne. Ennél fogva azok a kutatók, akik a különböző közösségek fejlődésére a hiányokat és veszteségeket kiemelő ún. deficitmodellt alkalmazzák, egyszersmind hangsúlyozzák azokat a komoly következményeket is, amelyeket a szakértői tudás és a nagyközönség közötti aszimmetria von magával a civil társadalom természetére nézve.

A deficitmodellel kissé részletesebben foglalkozom: az a magatartás, amivel az állásfoglalást – természetesen a saját szakterületünkön kívül eső dolgokban – könnyedén áthárítjuk a szakértőkre, láthatólag meggyökeresedett nem csupán a tudomány világában, hanem a modern társadalom valamennyi intézményében. Ugyanakkor például a tudomány „általános megértése” tekintetében széles körben elfogadottá vált az a feltetelezés, hogy a tudományos képzetlenség csökkenti a közönség demokratikus képességeit.

Ennek eredményeként a specializált szaktudás birtokosai és a társadalom egésze közötti viszony egyik szembeötlő attribútuma a tudomány és a közönség közötti kapcsolatok megszűnése. A közönség nagy szegmentumai jogfosztottá váltak, és mintegy

csökkent képességűnek számítanak az olyan demokratikus folyamatokban való részvétellel szempontjából, amelyek egyre inkább megkívánják a tudományos képzettség bizonyos szintjét. Ez a kontaktusvesztés nem csupán a tudomány és a mindennapi tudás közötti kognitív természetű különbségek növekedésének az eredménye, hanem szerepet játszik benne a tudás bővülési folyamatának felgyorsulása, ami a tudomány területén belül növekvő munkamegosztáson alapul, valamint a tudás mint termelőerő aktív alkalmazása is. A *növekvő* kognitív távolság egyúttal fokozza a politika eltávolodását is a tudománytól, például azáltal, hogy korlátozza a közönség lehetőségeit az új tudás alkalmazására a társadalmi és kulturális valóságban várhatóan és váratlanul bekövetkező átalakulásokkal kapcsolatos reagálásaiban. A tudományos közösség osztozik a fokozódó intellektuális távolságért viselt felelősségben, mivel a tudomány mint egységes logikájú, konszenzuális, sőt monolitikus vállalkozás dédelgetett önképe egyre inkább összeütközésbe kerül mind a tudomány közösségi szerepével, mind pedig a kutatási prioritások, valamint az adatok előállítása és értelmezése körül folyó saját belső küzdelmeivel.

A tudás szabályozására és közvetve a tudomány és a technológia fejlődésére is kiható döntések meghozatala előtt azonban – politikai és erkölcsi megfontolásokból – számos csoporttal, választótestülettel és intézménnyel kell konzultálni. Félrevezető lenne azt gondolni, hogy a modern társadalmakban a tudománytól való eltávolodás vagy a tudománnyal való kapcsolatok elvesztése, vagy akár a jelentős mértékű tudományos analfabetizmus „potenciálisan fatális folytonossági szakadást” jelent a mai emberek önmagukról alkotott felfogásában (ahogy Gerald Holton állítja), és/vagy a tudomány társadalmi támogatása terén drámai összeomlás lehetőségét jelzi.

Pontosabb, ha az ingtag egyensúly állapotáról beszélünk, ami kihatással van a tudomány autonómiájára, illetve függő státusára a modern társadalomban. A tudomány és a közönség közötti szoros intellektuális kapcsolatok elvesztése a modern társadalomban tökéletesen összeegyeztethető mind a tudomány széles körű támogatásával, mind a tudomány és a technológia hatásainak ellenőrzésére irányuló jogi és politikai erőfeszítésekhez való hozzájárulással. Más értelemben azonban a kognitív kapcsolatok megszűnése majdnem irreleváns és erősen vitatható, – semmi sem támasztja alá például azt a feltételezést, hogy a *kognitív szinten* megvalósuló szoros „érintkezés” a tudományos és technológiai tudásra kiható döntésekben való közösségi részvétel előfeltétele lenne. Az efféle állítások gyakorlatilag értelmetlenek, mivel szinte azt kívánnák meg, hogy a nagyközönséget vonják be a tudományos műhelyek munkájába.

A szaktudás és a civil társadalom összefüggéseinek megítélésekor figyelembe kell venni a speciális körülményeket. Azok a feltételek, amelyek között a specializált tudás különféle közösségek számára elérhetővé és értelmesen kiaknázhatóvá válik, meglehetősen változatosak. Ahelyett, hogy a szaktudás és a közönség közötti kapcsolatokat egymástól elszigetelt önálló szereplők kapcsolatainak sorozataként kezelnénk, inkább a szaktudás képviselői és a közönség között a kulturális identitások, valamint a civil társadalmi szervezetek által a tudomány és a technológia különféle módokon való újjászervezése terén felmutatott leleményesség közvetítésével működő kölcsönhatásokat kell szem előtt tartanunk.

Tisztán kell látnunk továbbá, hogy a szakértői tudás egyszerűen eltűnne, ha a társadalom közönséges tagjai valamilyen mértékig nem mutatnának bizalmat iránta. Mind-

azonáltal a szakértők ma állandóan számos vitába keverednek bele. Egyre fokozódó jelentőségű politikai kérdésekké válnak többek között a biztonsági szabályozások, ideértve bizonyos összetevők jelenlétének korlátozását az élelmiszerekben, a kockázatok kezelését és a veszélyforrások ellenőrzés alatt tartását, és mindezeknek a vitáknak fontos mellékhatása a szakértők tekintélyének rombolása. Amíg valamilyen kérdéstről – különösen a nyilvánosság előtt – viták folynak, addig a szakértők és ellenszakértők hatalma és befolyása korlátozott marad, amint azonban az adott kérdésben döntés születik, a szakértők tekintélye is szinte vitathatatlanul válik. A vitatott ügyek „elintézéséhez” szükséges munka mennyisége a szakértőknek attól a képességétől függ, hogy a *releváns* kontextusokban mennyire tudják mozgósítani a társadalmi és kulturális erőforrásokat.

A tudományos közösség szempontjából a nagyközönséggel való kognitív érintkezés hiánya bizonyos előnyökkel és ugyanakkor hátrányokkal is jár. A tudomány és a közönség közötti kapcsolat megszűnése talán megmagyarázhatja, legalábbis részben, hogy a tudományos közösség – figyelembe véve a nagyvállalatok, valamint a katonai és állami intézmények szemében mutatott vonzóerejét és hasznosságát – miért volt képes jelentős mértékig megőrizni intellektuális autonómiáját. Ez az autonómia azonban a tényezők egész seregétől függ a tudományos közösségen belül és azon kívül egyaránt. A kontaktus elvesztése egyben erőforrás is a tudományos közösség számára. Egyfajta szimbolikus elválasztódást és függetlenséget jelez, amiből tőkét lehet kovácsolni az állammal és más társadalmi intézményekkel szemben. A tudomány tekintélyt parancsoló hanggá válhat a stratégiai döntésekben, vagy pedig – a más politikai rendszerekkel folytatott ideológiai és materiális küzdelmekben – a társadalom nyitottságát reprezentálhatja. A kognitív távolság azonban ugyanakkor korlátozza is „a tudomány hangjának” közvetlen hatékonyságát mind a civil társadalmi szervezetekben, mind a stratégiák kialakításában: a tudomány széles körű autonómiája és függetlensége a „normális” tudományos tevékenység túlzott mértékű elismeréséhez, s ebből fakadóan innovativitásának csökkenéséhez vagy megszűnéséhez vezethet.

A demokrácia és a tudás mint magántulajdon összebékítése

John Powell, a földtudományok egyik úttörője több mint egy évszázaddal ezelőtt az USA kongresszusa előtt történt meghallgatása során rátapintott a tudás egyik legelentmondásosabb vonására, nevezetesen arra, hogy „a tulajdon birtoklása exkluzív, a tudás birtoklása viszont nem exkluzív jellegű”. A tudás bizonyos megtestesülési formái – Powell tételének igazsága dacára – mégis exkluzív, magántermészetű javakká válnak az olyan jogi korlátozások eredményeként, mint például a tudáshoz kapcsolt szabadalmi vagy szerzői jogok.

Annak, hogy a tudást közjóként vagy magántulajdonként kezeljük-e, számos figyelemre méltó következménye van: igen valószínű például, hogy elsősorban az új vagy többlet-tudás részesül védelemben. Ez főleg a gazdasági rendszerekben, de a tudomány kontextusában is komoly dilemmát vet fel, mivel a tudás növekedésének forrása a tudás. Ha a tudás védelmet kap, ez károsan hat ki a tudás növekedésére. Ha azonban a tudás nem részesül védelemben – érvelnek a közgazdászok –, megszűnik a motiváció az

új tudás előállításába való befektetésekre, tehát a tudás és általában az innováció gyarapodásához alapvetően szükség van bizonyos tudáselemek kisajátítására és kizárólagos jogosítványokra azok felhasználásához.

Az új többlettudással ellentétben az általános, mindennapi és rutinná vált tudás-vagyont főként olyan tudás alkotja, ami nem versengő és nem kirekesztő természetű, vagyis a tudásnak ezek a formái minden további nélkül közjavaknak tekinthetők.

A tudományos tudás alkotja a modernizáció egyik legfontosabb előfeltételét – modernizáción itt a társadalmi és gazdasági tevékenység állandó bővítésének és fokozásának azt a szegmentumát értem, amit csakis a tudomány, nem pedig a modern társadalom bármelyik más társadalmi alrendszere hoz létre.

Nem kívánom tárgyalni az olyan alkuk sokat vitatott témáját, amelyek a tulajdonjogoknak a tudáshoz való társítása és a társadalom általános jóléte terén elérhető nyereségek között létrejöhetnek, sem pedig a tudás közjóként való kezelése és az azoknak a jólétben mutatkozó veszteségek közötti kompromisszumokat, akik nem részesülhetnek a tudományos újítások és felfedezések hasznából.

A közgazdászok, a jogtudósok és a nagy nemzetközi intézmények – például a Világbank – szakértői azt szorgalmazzák, hogy a tudásnak (globális) közvagyonként kell alkotnia. Gazdasági nézőpontból ez annyit jelent, hogy a tudás nélkülözi a gazdasági vagyontárgyak bizonyos tipikus jellemvonásait, nevezetesen a versengő és kirekesztő jelleget. Ám az, hogy a tudás bizonyos formái valóban közjavak legyenek, éppen a többletet alkotó, vagyis új tudás esetében a *legkevésbé valószínű*. És éppen a többlettudás az, ami profitot eredményez.

Így tehát az ősrégi dilemma, hogy a tulajdon vajon azért befolyásolja-e az emberi kapcsolatokat, mert a birtokosa számára hatalmat biztosít, vagy pedig az ok-okozati összefüggés ennek éppen a fordítottja, továbbra is fennáll, még a tudástársadalmakban is.

Megszüntethető-e a demokrácia és a tudás közötti szakadék?

New York állam és New York városa majdnem egy évtizeden át tartó jogi vitába sodródott abban a kérdésben, hogy az állam megfelelő mértékig részt vállal-e New York City közoktatási rendszerének finanszírozásában. A vita nem is elsősorban a pénz körül folyik, bár végső soron az is szerepet játszik benne, hanem inkább arról szól, hogy milyen minimális kötelezettségek hárulnak a kormányzatokra a hatáskörükbe tartozó gyermekek oktatása terén. A viták a körül a sok fejtörést okozó kérdés körül forognak, hogy pontosan mit is jelent az alkotmányban rögzített ígéret az államban élő gyermekek számára „szilárd alapokat nyújtó közoktatás” biztosítását illetően.

Az illetékes fellebbviteli bíróság 2003-ban hozott ítéletének ismertetését a következőkkel vezették be: „[Döntésünk indokolását] annak egyhangú megerősítésével kezdjük, hogy demokráciánkban az oktatás döntő fontosságú. Az oktatás alapvető értéke bele van foglalva New York állam alkotmányának az oktatással foglalkozó cikkelyébe, ezzel az egyszerű mondattal: »A törvényhozásnak gondoskodnia kell az ingyenes népiskolai rendszer fenntartásáról és működtetéséről, amelynek keretei között az államban élő valamennyi gyermek oktatásban részesülhet.«”

A felperes természetesen azt állítja, hogy az állam nem biztosítja New York City állami iskolákba járó gyermekei számára az alkotmányban garantált oktatási lehetőségeket. Ám mit is jelent pontosan az oktatáshoz fűződő alkotmányos emberi jog, és mi tekinthető „szilárd alapokat nyújtó közoktatásnak”? Az állami iskolákat – állította egy korábbi bírósági ítélet – „az állam mindössze arra kötelezi, hogy készítsék fel diákjaikat alacsony szintű munkakörök betöltésére, az esküdszékek munkájában való részvételre és a választások során terjesztett közérdekű közlemények olvasására, ami egyenértékű a nyolcadik vagy kilencedik osztály szintjének megfelelő oktatással”. És ebben a tekintetben New York városa – akármennyi problémával küzdenek is az iskolái – eleget tesz a követelményeknek, bármennyire korlátozottak is azok. A bíróság ítélete nem elégítette ki a felpereseket, s ezért fellebbeztek. A fellebbviteli bíróság ezt követően 2003-ban hozott döntésében olyan álláspontra helyezkedett, amit az egyik bíró így fogalmazott meg: „A középiskolai oktatás ma szinte nélkülözhetetlen.”

Az elhúzózó New York-i perek főként az államnak a gyermekek *közössége* iránti felelősségéről szóltak, nem érintették az egyes tanulók iránti felelősség kérdéseit, és egyáltalán nem foglalkoztak az abból fakadó felelősséggel, amit „tudásszakadéknak” neveznek. Így – éles ellentétben a New York-i fellebbviteli bíróság döntésével – az USA más igazságszolgáltatási szervei foglalkoztak a „tudásszakadék” kérdéseivel. New Jersey állam legfelsőbb bírósága például úgy foglal állást, hogy az állami iskoláknak gondoskodniuk kell az oktatásban meglévő olyan fogyatékoságok orvoslásáról is, amelyek a társadalmi egyenlőtlenség, illetve az etnikai vagy családi háttér nagyobb társadalmi problémáiban gyökereznek.

A különböző megközelítések jelentős közérdekű következményekkel járnak. Az utóbbi esetben ugyanis az ingatlanadó újraelosztása helyénvalónak bizonyul és az iskolák helyzetét megerősítő programok igazolást nyernek, míg az előbbi megközelítés esetében elfogadhatóak az iskolák eltérő színvonalából adódó óriási egyenlőtlenségek.

Összefoglaló megjegyzések

Előadásomban elsősorban a tudás megszerzésének módjával összefüggésben a modern társadalomban felmerülő kérdésekre koncentráltam, és kevésbé foglalkoztam azzal, hogy a tudással mit lehet kezdeni. Ez egy másik előadás témája. Pillanatnyilag azonban az a megállapítás jelenti számomra az alapvető problémát, hogy a demokratizálódás a tudástársadalmakká váló modern társadalmakban egyre inkább kiterjed a *tudás iránti igények demokratizálására, és ezzel kapcsolatban különféle alkufolyamatok indulnak meg.*

Feltételezem, hogy a tudományos tudás sokkal jobban alakítható és könnyebben elérhető, mint ahogyan azt a tudomány és a társadalom közötti kapcsolatok klasszikus szemlélete sugallja. A tudományos tudás új szociológiája megismertetett bennünket azzal a felfogással, hogy a tudományos tudás termelése sok szempontból hasonló más társadalmi gyakorlatokhoz. A szakértői tudás és a mindennapi tudás közötti határok sokkal kevésbé rögzültek és kevésbé robusztusak, mint amilyenek – különösen a szakértői tudás és a nagyközönség tudása közötti növekvő távolságot felpanaszoló megállapítások tanúsága szerint – ezeket sokan vélik. A tájékozottságnak a nagyobb részvételi demok-

rácia vagy a közügyeket aktívan alakító állampolgárok kifejlődése révén olyan társadalmi kivételések jönnek létre, amelyekből a civil társadalmi szervezetek húzzák a legtöbb hasznot. Ez különleges kihívásokat teremt például a tudáshoz való hozzáférés tekintetében, de a részvétel új módjait és formáit illetően is. És ezen a téren jelentős feladatok várnak a civil társadalmi szervezetekre.

Nico Stehr

Szociológus a németországi Zeppelin Egyetem és a Brit Kolumbiai Egyetem professzora, az információs társadalom kulturális és gazdaságpolitikai kérdéseinek nemzetközileg elismert kutatója. Számos nemzetközi szervezetben tölt be vezető tisztségeket. Kutatási és oktatási területei: a tudástársadalom, a tudás és a modern munkaerő, a tudományos tudás, a társadalmi átalakulások és a globalizáció összefüggései. Könyveinek témái többek között a kockázattársadalom, a tudástársadalom, a tudomány és a technológia fejlődésének piaci és politikai következményei. Érdeklődése középpontjában a tudáspolitikai és a tudástársadalom szociológiai kérdései állnak.

E-mail: nico.stehr@t-online.de

Székely Iván

A négy archívumi világkép

Bevezetés

Az archívumok a könyvtárak és a múzeumok mellett a három nagy emlékezetőrző intézménytípus egyikét képviselik. Természetesen vannak más fontos emlékezetőrző *technikák és műfajok* is, de e három típus *intézménnyé* (modern kori fejlődésük során jellemzően közintézménnyé) alakult, és ennek megfelelően alakította ki sajátos funkcióját, tudományát, szakmáját, sőt szaknyelvét is. E három intézmény ma a civilizált világ legtöbb országában egymás mellett működik, elfoglalta helyét a köztudatban, és végzi sajátos feladatát az információk, az ismeretek és a tudás felhalmozásában, általánosságban a kultúra fontos szegmenseinek átörökítésében.

A laikus (és ma éppen ezért értékes) közönség felszínes megkülönböztetésével: a múzeumok tárgyakat, a könyvtárak könyveket, az archívumok iratokat őriznek. Ez azonban nem mindig, vagy nem kizárólagosan igaz: a mezopotámiai cserépiratok töredékei vagy a rosette-i kő nem levéltárban vagy könyvtárban található, hanem múzeumban; számos könyvtárnak jelentős kéziratgyűjteménye van; ezzel szemben levéltárak irategyütteseikhez kiadványok, sőt tárgyi eszközök is tartozhatnak, míg a múzeumok kézzel írott leveleket vagy uradalmi leltárkönyveket is őrizhetnek. Emellett a dokumentumoknak is van tárgyi értékük (hordozójuk anyaga, textúrája, létrehozásuk technikája, esztétikai értéke), és a tárgyaknak is van dokumentációs értékük (készítésük, használatuk bizonyítja események megtörténtét, valamilyen gyakorlat folytatását), akárhol őrzik is őket. A legutóbbi időszakban pedig az új információs és kommunikációs technikák – elsősorban a digitalizálás és az internetes hozzáférés – a konvergencia amúgy is meglévő jelenségein túlmenően önmagukban is egyre inkább összemosják és elfedik a digitalizált objektumok mögött álló intézményeket és funkcióikat az internethasználó előtt.

Mégis, a mai laikus látogató nagyjából tisztában van azzal, hogy mikor és milyen célból kell ellátogatnia a könyvtárba, a levéltárba vagy a múzeumba. Turistaként azzal is szembesülhet, hogy nem okozott gondot a funkciók elkülönítése a korábbi birtokosoknak sem: Fraknó várában például az Esterházyak korában a három funkció egymás mellett élt (és közülük kettő a történelem kegyéből ma is eredeti környezetében és rendszerében ismerhető meg); a múzeum, amely egy kincstár, egy művészeti gyűjtemény és egy természettudományos gyűjtemény funkcióit egyesítette, egyfelől a család gazdagságát, ízlését, kapcsolattrendszerét demonstrálta, de egyúttal érdekes, sőt egzotikus ismeretek tárházát is jelentette; a könyvtár a mindenkori, nyomtatott formában elérhető ismeretek felhalmozását célozta (és csak azért nem látható eredeti helyén, mert a család a kényelmesebb tartózkodási helyére költöztette); a levéltár pedig arra szolgált, hogy a birtok tulajdonviszonyainak és gazdálkodásának alakulása nyomon követhető, illetve igazolható legyen.

Talán ebben a tekintetben az archívumok vannak a legmostohább helyzetben: ma az ilyen intézmények funkciója a legkevésbé közismert a legtöbb országban. Ha viszont

szükségessé válik számára a használata, a laikus látogató – ha nem is tudja szakszerűen megfogalmazni – könnyen megérti a fő különbséget a levéltár és a közismertebb könyvtár állományai között: a levéltárak *elsődleges* forrásokat (egyetlen vagy kevés példányban létező iratokat, adathordozókat – például a látogató saját felmenőire vagy tulajdonára vonatkozó dokumentumokat), a könyvtárak *másodlagos* forrásokat (elsődleges források felhasználásával készült, jellemzően sokszorosított példányokat – például a látogató lakóhelyének történetéről szóló monográfiákat) őriznek. Aki pedig már keresett könyvtári és levéltári katalógusban is, az rájön, hogy számára is és a könyvtár számára is minden egyes könyv önálló egység (még ha vannak is sorozatok, és vannak közös osztályozási kategóriák), míg az iratok esetében ez egyáltalán nem így van: szükséges egy mögöttes dimenzió, a kontextus ismerete is, amelyből kiderül, hogy az iratot ki, milyen iratokkal összefüggésben, milyen szervezetben, milyen tevékenység során készítette vagy használta. E kontextus nélkül az egyedi irat nem értelmezhető, bár a kontextus létezhet a kutató agyában vagy akár a köztudatban is.

Persze lehet iratokat felhasználni kontextus nélkül is, vagy szándékosan más kontextusban, pusztán illusztrációként, szellemi montázs vagy pointillista alkotás részeként stb. – vagyis alapvetően másként és más célra, mint amire eredetileg szolgáltak. Ráadásul ez a „másként, másképp” való felhasználás – akármennyire sértheti is egyes szakemberek, szakmai közösségek értékrendjét – egyáltalán nem idegen az emlékezetőrző intézmények lényegétől. Közös ugyanis mindhárom intézményben az, hogy az általuk megőrzött anyag típusok egyike sem arra a célra készült, amire a három intézmény látogatói ma használják vagy a jövőben használni fogják. Különösen igaz ez az archívumokra, amelyek alapvetően a mindenkori mindennapi élet viszonyaival kapcsolatos dokumentumokat őrzik, nem pedig eleve a nemzeti emlékezet megőrzésére vagy a tudás megosztásának nemes céljaira szánt szellemi termékeket. Eredetileg a festmények sem múzeumi létre készülnek, nem beszélve a használati tárgyakról, ruhákról és más kiállítási darabokról; a könyveket is elsősorban boltba, ponyvára, otthoni használatra, esetleg az internetre szánják alkotóik és kiadóik – noha teljesítik a ma előírt kötelezőpéldány-szolgáltatási kötelezettségeiket, és beküldik őket a nemzeti könyvtárnak. Közös az is, hogy ezekből a megőrzött tárgyakból, dokumentumokból ma egészen más, tudományos vagy laikus, közösségi vagy egyéni következtetések vonhatók le, mint amilyenek elsődleges létükben voltak levonhatók belőlük; és szinte korlátlanul bővíthető azon ismeretek és kontextusok köre, amelyekkel kombinálva újabb és újabb ismeretek és tudások forrásává válhatnak. És az is közös bennük, hogy létük – ezzel az eredeti céltől többé-kevésbé elszakadó, korlátlanul bővíthető másodlagos felhasználással együtt – a kisebb és nagyobb közösségek, összességükben az emberi kultúra fennmaradásának egyik fontos garanciája. Sérülékenységük is ebből adódik: amint az közhelyszerűen ismert, diktátorok, hódítók előszeretettel gyűjtik fel vagy rombolják le az emlékezetőrző intézményeket (esetleg elrabolva értékesebb darabjaikat, hogy kontextusukból kiragadva használják fel zsákmányukat újra, gazdagságuk, hatalmuk és mások leigázására való képességük bizonyítására). Az emlékezetőrzés azonban a forradalmároknak is útjában áll, Kecskeméti Károly szavaival: „Az iratégetés lázadások és forradalmak velejárója a haladás nevében, a könyvégetés a diktatúrák eszköze a haladást megakadályozandó. Az utókor kétségtelenül az iratégetéssel veszít többet. Minden elégett darab egyedi volt, tehát pótolhatatlan” (Kecskeméti, 2005: 27).

Archívum és levéltár, record és dokumentum

Archívumról tehát mint intézményről beszélünk, de természetesen nem függetlenül az általa gyűjtött, megőrzött és hozzáférhetővé tett archívumi anyagtól. A két fogalom megnevezésére azonban az európai nyelvekben általában nincs két külön kifejezés, ezért az archivisztika globalizálódásának korában valamilyen egyezményes jelölést kellett találni megkülönböztetésükre. A Nemzetközi Levéltári Tanács (*International Council on Archives, ICA*) és hatására az Európa Tanács ajánlása szerint a nagy kezdőbetűvel írt *Archives* az emlékeztető intézményt jelöli, a kisbetűvel írt *archives* pedig az intézmény által – vagy a létrehozója, a tulajdonosa vagy más személyek által – őrzött irategyüttest.

A magyar azon kevés nyelvek közé tartozik, amelyek külön szót alkottak az archívumok megnevezésére: levéltár. Noha e tanulmány eddigi részében az archívum és a levéltár kifejezések tulajdonképpen szinonimaként szerepeltek, mégsem teljesen csereszabatosak: egyfelől azért, mert – mint már Jakab Elek is megjegyezte a levéltárakról szóló akadémiai székfoglaló beszédében – a magyarra lefordított kifejezés „a fogalom egész körét ki nem merítő” (Jakab, 1877: 5); másfelől azért, mert a „levél-” előtag az amúgy is sok képi asszociációt hordozó nyelvünkben erősen köti a fogalmat a papíralapú anyagokat őrző intézményekhez. Ezért is jelent meg az „archívum” kifejezés a jellemzően nem papíralapú állományt őrző intézmények, például a Magyar Filmarchívum és a Nemzeti Audiovizuális Archívum nevében, valamint a hagyományos levéltári funkciókat kibővítő, átértelmező intézmények megnevezésében, például az *OSA Archivum*¹ esetében. A magyar nyelvben mind a „levéltár”, mind az „archívum” szó elsősorban intézményt jelöl, és a hagyományos hazai levéltári intézményeknek, például a Magyar Országos Levéltárnak vagy az önkormányzati levéltáraknak akkor is célszerű hosszú távon megőrizniük a nevüket, ha a börtökben őrzött pecsétes oklevelek és a modern iratanyag mellett előbb-utóbb az elektronikus iratokat is kezelniük kell.

Bár e tanulmánynak nem feladata az archívumi fogalmak jelentésének elemzése, ellentmondásaik, tisztázatlanságuk feltárása, két fontos koncepcionális problémát nem hagyhatunk említés nélkül. Az első probléma az őrzött irategyüttes egészét érinti. Vajon „archívum”-e az, ahol az adott szervezet számára még fontos, „élő” dokumentumokat (például kormányzati előterjesztéseket vagy üzleti megrendeléseket) vagy olyan iratokat tárolnak, amelyek a szervezet mindennapi működéséhez már nem kellenek, de előkeresésükre, eredeti funkciójukban való használatukra még szükség lehet (például a korábbi ügyfélkapcsolatok dokumentumait, amelyekre még egy esetleges perben szükség lehet)? Vagy csak az az „archívum”, ahol az iratok kizárólag a másodlagos felhasználás, például történeti kutatások célját szolgálják? Más szóval, hol húzódik a határ a kurrens, a félkurrens és a nem kurrens iratok között kezelésük és hozzáférhetőségük szabályait illetően?

Ebből a dilemmából két kiutat talált a levéltártudomány, illetve a levéltári gyakorlat: Az Egyesült Államok megkülönbözteti a *records* és az *archives* fogalmakat, ahol az első a kurrens és félkurrens iratokat jelöli (bár a *recordokat* sem tudják máshol tárolni, mint a keletkeztető szerv „*archívumában*”), és külön szakmává vált a *records management*,

¹ Nyílt Társadalom Archívum (*Open Society Archives at Central European University*).

ami a kurrens és félkurrens iratok kezelőinek (*records managers*) a tevékenységét jelenti. A magyar nyelvújítás itt is megfelelő kifejezéseket talált, új fogalompárokat alkotva: irattár/irattáros, levéltár/levéltáros. A magyar fogalom azonban itt még leszűkítőbb jelentést hordoz, mint a levéltár/archívum kettős esetében: egy mai *records manager* a legkevésbé sem szereti önmagát „irattárosnak” nevezni, mivel az utóbbi kifejezés sokakban még a történelmi segédtudomány szolgáinak tartott, a konzervatív értelmiségi ranglétrán alulminősített levéltárosokénál is alacsonyabb presztízsű, afféle hivatalos foglalkozás képzetét kelti. A másik kiutat a *document lifecycle management* kifejezéssel jelölt skandináv felfogás jelenti, amely teljesen más megközelítésből törli el a kurrens és az archív iratok közötti különbséget: eszerint keletkezése pillanatában minden irat potenciálisan „levéltárképes” (még ha az iratoknak csak egy töredéke is az, amit valóban tartósan archiválnak), s így ugyanazok az elvek és szabályok vonatkoznak minden irat kezelésére. Ahol ez a felfogás erős jogosítvánnyal rendelkező, központosított levéltári adminisztrációval párosul, mint Svédországban, ott a nemzeti levéltár hatósági jogokat gyakorol az iratokat keletkeztető és kezelő szervezetek felett, beleszólhat az iratok rendszerezésébe, nyilvántartási rendjébe és természetesen az iratok selejtezésébe is. A hagyományos levéltári anyagátvételt megelőző értékelés, felbecsülés (*appraisal*) – amit egy német teoretikus (Menne-Haritz, 1998: 15) szellemesen a „bezúzás a megőrzés érdekében” folyamatként jellemez – a dokumentum-életciklus menedzsment során tulajdonképpen az országos közösséget képviselő levéltár és a keletkeztető szervezet együttműködésével folytatott közös tervezéssé alakul át.

Egy ilyen hatáskör demokratikus jogállamban természetesen csak a közfeladatot ellátó szervezetek közirataira vonatkozhat: ez átvezet a másik említendő koncepcionális problémához, amely nem az irategyüttes egészét, hanem annak elemi egységeit érinti. Van ugyanis egy vonulat a legújabbkori levéltárfelfogásban, amely a levéltárak legfőbb, mondhatni kizárólagos feladatának az államigazgatási szervek – és másodsorban a gazdasági szervezetek – iratainak és szervezeti történetének kontextuális megőrzését tekinti, ennél fogva a proveniencia és az iratállagok rendjének tiszteletén alapul, a levéltártudományt pedig (a diplomatikával, a heraldikával és társaikkal együtt) az államtudományok rokonának tartja. E szerint a felfogás szerint a levéltárak *recordokat* vesznek át és őriznek, mégpedig nem az amerikai fogalomhasználat szerinti kurrens és félkurrens iratokat általában, hanem csupán az iratok, dokumentumok egy speciális kategóriáját. Azt, hogy mitől válik egy dokumentum *recordd*á, az angolul is furcsán hangzó *recordness* szóval jelölt külön fogalom segítségével határozzák meg: ez foglalja magába mindazon kritériumokat, amelyek a *record* mivolt eléréséhez szükségesek. Ilyen követelmény többek között az is, hogy legyen keletkeztetője az iratnak, és legyen dátuma az irat keletkezésének. Ez a megkötés nem okoz nehézséget a köziratok és a gazdasági szervezetek iratai esetében, ahol ez a két információ általában ismert, azonban nem alkalmazható az archívumok által őrzött számos más dokumentumfajta esetében.²

² A szerző azzal a felfogással szimpatizál, amely nem a *recordness* kritériumait kéri számon alapfeltételként, hanem egyszerűen dokumentumokról beszél, dokumentum pedig bármilyen, egyetlen egységként kezelendő, rögzített, strukturált, visszakereshető információ lehet, hordozójától és műfajától függetlenül. Így archivált dokumentum lehet egy ismeretlen szerző által írt, dátummal el nem látott levél vagy feljegyzés is, amely ettől függetlenül fontos nyelvészeti vagy kortörténeti emlék lehet, sőt más dokumentumokkal való kapcsolata fontos kontextusokat tartalmazhat.

Újraértelmezési és megújítási kísérletek

Az elmúlt negyedszázadban az új információs és kommunikációs technológiák elterjedése, az „információs társadalom” jelenségei, az intézményi határok és funkciók átalakulása, valamint a globalizálódás hatásai nem hagyták érintetlenül az archívumokat sem, s a meglévő szerepek és funkciók újraértelmezésének igényét váltották ki a levéltári szakmában és tudományban (mellesleg a könyvtárakban és kisebb mértékben a múzeumokban is). Emellett egyes, a közelmúltig magától értetődő és általánosan elfogadott elvek és fogalmak jelentése, illetve alkalmazhatósága is megkérdőjeleződött, elsősorban az elektronikus vagy digitalizált dokumentumok vonatkozásában: eredeti és másolat, dokumentum és *record*, proveniencia és kontextus ma már nem fér be magától értetődő módon a korábbi fogalmi ernyő alá.

Az élenjáró országokban a levéltáros szakmában is egyre több jele mutatkozott a megújulás igényének: változtak vagy legalábbis kibővültek a szakma vezérlőelvei és szabályai, s ha a gyakorlat nem is változott meg észrevehetően, a gondolkodásmód, a levéltáros attitűd az erjedés jeleit mutatja. Megmozdult az önálló tudomány rangját csak az elmúlt évtizedekben kivívó archivisztika is; a lesajnáló „sok hűhó a polcozás körül”³ megítélés korszakát már a kilencvenes években felváltotta az archivisztika alapvető elméleti kérdéseit feszegető tudományos konferenciák⁴ időszaka, és bár a könyvtárakról szóló irodalom maga is könyvtárnyi, az archívumoké pedig néhány polcon is elfér, ez a néhány polc értékes tanulmánykötetekkel gazdagodott. Az összegző monográfiák ugyan még hiányoznak, de a szemléleti gazdagodás, így az információelvű megközelítések előtérbe kerülése egyértelműen megtermékenyítette a levéltári szakirodalmat.

Hans Hofman egy évtizeddel ezelőtt négy területen azonosított lényegi változásokat az archívumi világképben (Hofman, 1998: 124):

- a) a reaktív megközelítés elmozdult a proaktivitás irányába – lásd a dokumentuméletciklus-menedzsment koncepcióját;
- b) a levéltárelmélet intellektuális paradigmájának súlypontja a szervezetek irathagyatékáról az iratkeletkezés eredeti céljára és kontextusára helyeződött át;
- c) megszűnt az archívumok szervezeti monopóliuma – az iratok a keletkeztető szervezetnél vagy akár elosztott rendszerekben is megőrizhetők;
- d) a megőrzendő összefüggések terén a szervezeti struktúra helyett a funkcionális kontextus – mondhatnánk: az üzleti folyamat – került előtérbe.

Terry Cook az archívumi gondolkodás fejlődésének elmúlt évszázadát elemző írásában (Cook, 1997: 21–23) öt nagy területen lát elmozdulást:

- a) az archívumok létokában (az adófizetők pénzéből fenntartott, történészek által uralt közintézmények állami érvrendszere felől a nagyközönség számára identitást, lokalitást, történelmet, kultúrát, személyes és közösségi emlékezetet biztosító archívumok társadalmi létjogosultsága felé);

³ Lásd John Roberts sokat idézett és kritizált cikkét: *Archival theory: Much ado about shelving* (Roberts, 1987).

⁴ Például a stockholmi levéltár-elméleti konferenciák a provenienciáról (1994) és a *record* fogalmáról (1996).

- b) a dokumentumok eredetiségének és hitelességének biztosításában (a papír-alapú dokumentumok kezelésének problémáitól az elektronikus dokumentumok kezelésének problémái felé);
- c) az archívumi elmélet terén (a leíró archivisztikától a funkcionális archivisztika felé);
- d) az archivista szakmában (a pártatlan iratőrző szerepétől az iratok keletkezési és kezelési folyamatába beavatkozó ágens szerepe felé);
- e) az archivisztika társadalmi beágyazottságában (a steril tudománytól a társadalomelméleti viták felé).

Kecskeméti Károly (Charles Kecskeméti), az archivista szakma és a nemzetközi szakmai közélet évtizedek óta meghatározó alakja a közelmúltban új levéltári paradigma formálódásáról írt,⁵ ami az 1950-es években indult meg, s a levéltárelmélet és a levéltári gyakorlat szinte minden lényeges elemét érinti (Kecskeméti, 2005: 31–33). Ugyanakkor más szerzők, akik elsősorban az elektronikus dokumentumok hosszú távú archiválásának elméleti kereteit próbálják kiépíteni, éppen a paradigma állandóságát, vezérlőelveinek és alapvető szakmai szabályainak az új digitális környezethez való adaptálhatóságát igyekeznek bizonyítani (lásd Gilliland-Swetland, 2000). Kanadai teoretikusok⁶ az ausztrál hatásra újjáéledt proveniencia elvét terjesztették ki, egyfelől a szinte régészeti értelemben vett fizikai környezet megőrzésére, másfelől a territorialitás elvére, amely az iratok levéltárba adása helyett a keletkezés helyén való töretlen őrzésüket kívánná meg. Sonkoly Gábor az „örökség” és a „történelem” viszonylatrendszerének elemzése során a szaktudós történések nyersanyagának forrásait biztosító, „bizonyítékalapú” archívumok fellazulásáról, a szubjektív emlékezet dokumentálóinak és dokumentumainak megjelenéséről ír (Sonkoly, 2005: 18).

Eközben az emlékezet posztmodern, reflexív és önreflexív elméletei ambíciózusan tenyésznek az elmúlt idők felhalmozódott elsődleges és másodlagos szellemi szerves anyagán, azt lebontva és átértelmezve, egymással is versengve a figyelem gyorsan változó piacán. Mindez kedvező táptalajt és kedvező pillanatot kínál annak vizsgálatára, amit e szellemi produktumok általában elmulasztanak elemezni, nevezetesen, hogy a lebontandó, átértelmezendő múlt vajon egységesnek tekinthető-e egyáltalán. Bármennyire is csábító azonban az ilyen diskurzus, kifinomult intellektuális fogalmi apparátusával és barokkos gondolati indáival, ehhez a vizsgálathoz inkább próbáljuk meg kiválasztani azokat az alapvető szempontokat, kulcstényezőket, amelyek konstellációi mai szempontrendszerünk szerint új minőséget – feltételezésünk szerint új archívumi világképeket – eredményeztek az archívumok történetében; és ha már az új megközelítések egyik kiváltója az új információtechnológia terjedése, akkor szenteljünk súlyozott figyelmet vizsgálatunkban az információkezelési szempontoknak.

⁵ Kecskeméti Károly írása közvetlen kiváltója volt a jelen tanulmányban foglalt gondolatmenet megszületésének; értékes észrevételeit ezúton is köszönöm.

⁶ Például Laura Millar, Ian Wilson és munkatársai – lásd erről Reilly, 2005: 3–5.

Elsődleges célok, új funkciók

Az első, mezopotámiai cserépiratos archívumoktól az ókori és középkori levéltárakig az iratmegőrzés fő funkciója egyfelől az aktuális ügyek (például a javak termelése és szétosztása, az adószedés) adminisztrációja, másfelől pedig a jogok igazolása, az okiratok megőrzése volt. Első pillantásra úgy tűnhet, hogy e funkciók tekintetében nem változtak az archívumok: minden kurrens iratot őrző hagyományos és elektronikus irattár ma is az aktuális ügyek iratait tárolja, amelyek majd levéltárba kerülnek másodlagos felhasználásra. Hasonlóképpen a jogok igazolása is élő funkció: a rendszerváltozás utáni tömeges kárpótlások idején a magyar levéltárakat is megrohmozták a kisajátított javak korábbi tulajdonosai vagy leszármazottai, akik igazolást, bizonyító erejű dokumentumokat akartak szerezni kárpótlási igényeik érvényesítéséhez.

A jogbiztosítás és az okiratörzés azonban ma a klasszikus archívumi portfóliónak nem a központi funkciója, hanem csak egyik eleme. Az archívumok történetének első nagy korszakában viszont a jogbiztosításnak meghatározó jelentősége volt: a leszármazást, a címeket és rangokat igazoló iratok, az emberek, városok, országok és birodalmak feletti uralmat legitimáló szerződések, alapító iratok, adománylevelek, dekrétumok, kiváltságokat nyújtó oklevelek, ingatlanok birtokviszonyait vagy használati jogait igazoló okiratok a fennálló rend alapvető garanciái voltak. Noha e rend erőszakos megváltoztatása felkelések, háborúk, hódítások, gyilkosságok és rablások útján mikro- és makroszinten egyaránt a történelem közismert eszköztárához tartozott, az iratok hatalma mégis erős volt, sőt egyre erősödött a jogokat eredeztető mítoszok mellett. Ez a hatalom akkor is megmaradt, ha az iratokban foglalt jogokat hosszabb-rövidebb időszakon át, például háborúk, trónfosztások, földfoglalások miatt nem lehetett érvényesíteni. Még a francia forradalom jakobinusai is úgy gondolták, hogy az új társadalmi rend megvalósításához, a múltal való szakításhoz nem elég lefejezni a régi rend kiváltságosait, a kiváltságaikat legitimáló dokumentumokat is meg kell semmisíteni. A forradalom új időszámításának első évében született törvény, amely eltörölt minden hűbéri jogot, elrendelte a jogbiztosító iratok elégetését. Ez a rendelkezés évekig tartó iratmegsemmisítéshez vezetett, és hatalmas mennyiségű irat pusztulását okozta.

A francia forradalom azonban nemcsak az iratmegsemmisítésben, hanem a modern levéltár-politika megszületésében is élenjáró szerepet játszott. Ennek során intézményes rangra emelte azt a 18. században született gondolatot, miszerint a nemzeti emlékezet ápolása és megőrzése az állam feladata, ennek letéteményesei pedig a nemzeti levéltárak, illetve a központi irányítás alá tartozó helyi levéltárak hálózatai. Az új korszak meghatározó archívumi funkciója tehát a nemzeti emlékezet őrzése, a köziratok elidegeníthetetlen állami tulajdonának képvisellete. Emellett azonban törvénybe iktatott még egy fontos elvet, nevezetesen a nyilvánosság már említett elvét, amelynek az elsődleges célja ugyan nem a történeti kutatások támogatása, hanem az előző rendszerrel való szakítás demonstrálása volt, ugyanakkor megjelent benne az igény az új hatalom gyakorlóinak elszámoltathatóságára, a közügyek gyakorlásának átláthatóságára is.⁷

⁷ Ezt a követelést már az 1789-es Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata is tartalmazza.

Körülbelül egy évszázadba tellett, amíg a liberális szellemű levéltári átalakulás lezajlott Európában, a levéltári gyakorlat eljutott a deklarációktól a kutatókat valóban szolgáló infrastruktúra biztosításáig, s ezzel párhuzamosan – a történészek aktív közreműködésével – megszilárdult az a levéltári elvrendszer és szakmai szabályrendszer is, amit a nevezetes holland kézikönyv (Muller–Feith–Fruin, 1920) kodifikált 1898-ban, és amely a 20. század első felében általánosan elfogadottá vált.

A következő lényegi változás az archívumok létének deklarált céljaiban a második világháborút követő időszakban vált érzékelhetővé, elsősorban a 19. század nagy levéltári forradalmainak fősodrából kimaradt Egyesült Államokban. A mintegy másodlagos fejlődés során létrejött amerikai nemzettudat, az alapító atyák által kodifikált demokratikus jogelvek érvényesülése és fejlődése, valamint a modern állam intézményrendszerének és közigazgatásának gyors expanziója kedvező alapot teremtett az amerikai levéltárügy háború utáni fejlődésének, amit az archivisták öntudatos és befolyásos szakmai szervezeteinek megerősödése kísért. Az amerikai levéltárosok által az archívumok hozzáférhetőségéért indított liberalizálási kampány nagy hatást gyakorolt az európai felfogásra, amely a második világháborút követő évtizedekben eljutott annak interiorizálásához, hogy a közlevéltáraknak nemcsak az államot és nemcsak a képzett és kiváltságos tudományos kutatókat, történészeket, a nemzeti emlékezet hivatásos elitjét kell szolgálnia, hanem a nagyközönséget is, mégpedig elvben ugyanolyan jogosítványok biztosításával, mint amelyek a tudósokat illetik.

Az 1950-es és 60-as évektől kezdődően sorban születtek meg a nyugat-európai országokban a közlevéltárakról szóló törvények, amelyek egyfelől a köziratok kezelését, a levéltárak feladatait és intézményrendszerét, másfelől a levéltári anyag használatának a korábbiaknál demokratikusabb szabályait kodifikálták. (Paradox módon éppen az Egyesült Államokban nem alakult ki egységes törvényi szabályozás; az iratok kezelésére, megőrzésére és hozzáférhetőségére vonatkozó rendelkezések különböző törvényekben találhatóak meg.) A liberális szellemű levéltári rezsimekben a kutató és a laikus levéltárhasználó között jogi értelemben megszűnt a különbség: az archívumokhoz való hozzáférés, a dokumentumok elolvasása és a róluk való másolatok készítése – vagyis a dokumentumokon keresztül a személyes, családi, intézményi és nemzeti történelem megismerése – privilégiumból *joggá* vált.⁸

Talán anakronisztikus visszalépésnek tekinthető e fejlődési folyamatban, de a rendszerváltás történelmi körülményeinek ismeretében indokolható vagy legalábbis magyarázható a magyar levéltári törvény azon rendelkezése, amely e különbségteltet újból megteremtette tudósok és laikusok között. Azok a kutatók ugyanis, akik tudós mivoltukat megfelelő intézményi támogatással hivatalosan igazolják, a személyes adatokat tartalmazó iratokhoz abban az esetben is hozzáférhetnek, ha azok védelmi ideje még nem telt le.⁹ A törvény egy másik rendelkezése pedig eltérő általános védelmi időt

⁸ Ennek ellenére, a később hivatkozott összeurópai vizsgálat szerint 10 európai országban még mindig formális engedélyt kell kérni az egyébként nem korlátozott hozzáférésű iratok kutatásához, bár az engedélykérés sok esetben pusztán formalitás, és a levéltárak automatikusan megadják az engedélyt a kérelmezőnek (Kecskeméti–Székely, 2005: 23–25).

⁹ Az 1995. évi LXVI. törvény a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről (Ltv.), 24. § (2)–(6) bekezdései.

határoz meg a (személyes adatokat nem tartalmazó) levéltári iratokra, attól függően, hogy a rendszerváltás előtt vagy után keletkeztek: a régi rendszer iratai 15 év elteltével, az új rendszer iratai 30 év után válnak kutathatóvá¹⁰ (az első kategória egyébként már elveszítette jelentőségét, hiszen a rendszerváltás óta több mint 15 év telt el). Mindkét szabály tipikusan rendszerváltó rendelkezés, a közelmúlt mielőbbi feltárását, afféle információs kárpótlást kívánt elősegíteni azt feltételezve, hogy a források megismerésében koncessziót kapott „bárcás” tudósok jogszerűbben és etikusabban bánnak az így megismert információkkal.

Az utolsó, ma is zajló lényegi változást, amely egyfelől kikényszerítette az archívumi alapelvek és szakmai szabályok újraértelmezését, másfelől pedig újabb lényegi elemekkel gazdagította az archívumok céljait és létjogosultságuk megítélésének szempontjait, az új információs technológiák elterjedése idézte elő. Noha a 20. század utolsó évtizedeiben már megjelentek az archiválendő elektronikus dokumentumok (először elméleti problémákat felvető egzotikus újdonságként, később – a papír nélküli iroda gyakorlatának terjedésével – tömegesen jelentkező rövid és hosszú távú levéltári problémák forrásaként), az az információfeldolgozási, tárolási és átviteli kapacitás, amely a gyakorlatban már kielégítő biztonsággal tudta szolgálni a helytől független adat- és iratkezelés tömeges igényeit, csak az ezredforduló táján ért el olyan fejlettségi szintre, hogy a gazdasági és kulturális globalizáció jelenségeivel együtt új víziókat állíthasson az archívumok és az archivisták elé.

Az új vízió az archívumok univerzálissá tétele – egyrészt a tárolt vagy tárolandó dokumentumok formátumát, hordozóját, műfaját és tartalmát,¹¹ másrészt a tárolás helyét és felelősségét, harmadrészt pedig az archivált dokumentumok hozzáférhetőségét illetően. Ez utóbbi azt jelenti, hogy az archivált dokumentumoknak (vagy még általánosabban: adatoknak) folyamatosan elérhetőnek kell lenniük az interneten vagy jövőbeli utódrendszerin, bárhol és bármikor, bárki által előhívható és felhasználható módon. Azok az ambiciózus, sokszor meghökkentő nagyságrendű projektek, amelyek a hagyományos hordozókon tárolt dokumentumok és más szellemi termékek (könyvek, műtárgyak) digitalizálására, illetve az egyre növekvő tömegű, eleve digitális formában születő dokumentumvagyon archiválására irányulnak, végső soron azt célozzák, hogy a digitális információ globálisan hozzáférhetővé váljon.¹²

Összegezve tehát, ha a fentebb nagy vonalakban vázolt archívumtörténeti folyamat kiemelt szakaszainak megnevezést kívánunk adni legfontosabb vagy új archívumi funkciójuk, missziójuk, víziójuk alapján – amire az egyelőre munkahipotézisként feltételezett archívumi világképek épülhetnek –, akkor az első szakaszt a *jogbiztosító archívumok* korszakának, a másodikat a *nemzeti archívumok* korszakának, a harmadikat a *publikus archívumokénak*, a negyediket pedig a *globális archívumokénak* tekinthetjük.

¹⁰ Ltv. 22. §. (1) bekezdése.

¹¹ Lásd erről György, 2005.

¹² Természetesen illúzió lenne azt hinni, hogy a technológia demokratizálása az információkhoz való hozzáférés demokratizálódását is automatikusan magával hozza. A korlátozott hozzáférésű vagy titkos iratok az internetről sem lesznek bárki számára letölthetők.

A kulcsintézmény és tulajdonosa

Ahhoz, hogy eldönthessük, mennyire sajátos, elődeiktől és utódaiktól megkülönböztethető archívumi világképeket jelentenek ezek a korszakok, további szempontokat, valamint a szempontok összefüggéseit, együttes hatásait is vizsgálnunk kell. A funkcionális változások mellett vegyük szemügyre először az intézményi fejlődés szakaszait: milyen szervezetek játszottak kulcsszerepet az archívumok történetében, és kiknek a valós vagy szimbolikus tulajdonában álltak, valamint azt is, hogy kik voltak a használók, és azok milyen feltételek mellett használhatták az archívumban őrzött anyagokat.

A legkorábbi archívumok feltehetően a javak termelésével és elosztásával kapcsolatos aktuális adminisztrációs feladatok ellátására születtek Mezopotámiában és a mai Törökország, Szíria és Irán területén létrejött városállamokban és királyságokban; mai szóhasználatunkban inkább az irattár, mintsem a levéltár funkcióit betöltve. Az idő múlásával azonban a feljegyzések átkerültek a – mai kifejezéssel – félkurrens, majd a nem kurrens kategóriába; a termelés és elosztás mellé a felhalmozás, a kincstári gazdálkodás funkciója társult, amelynek történetisége már egyaránt szolgálta a visszakereshetőség és újrafelhasználhatóság gazdálkodási követelményeit (együttal az információ- és tudáskezelés szempontjait) és a hatalom, a gazdagság mérhetőségét és demonstrálhatóságát. Kifelé a diplomáciai és a kereskedelmi kapcsolatok fejlődésével, befelé pedig a közigazgatás bonyolódásával, az egymással kapcsolatban álló gazdasági és politikai egységek számának és kapcsolataik komplexitásának növekedésével párhuzamosan az archívumoknak képessé kellett válniuk az egyre bonyolultabbá váló viszonyokat regisztráló, bizonyító iratok őrzésére és kezelésére is. Ez a szerepük – a régészeti ásatások során előkerült, többé-kevésbé időtálló agyag-, égetettcserep-, Egyiptomban papiruszhordozókon rögzített dokumentumok tanúsága szerint – végigvonul az ókori keleti és mediterrán világ történelmében.

Az ókori archívumok gazdája az uralkodók, illetve az önálló gazdálkodási egységek, hatalmi központok kialakulását követően azok birtokosai, uralkodói voltak. Az ókori történelem során váltakoztak a központi irányítású, de közös tulajdonon alapuló igazgatási rendszerek a minden hatalmat és jószágot birtokló királyi igazgatással; az önálló városi társadalmak a városszövetségeken vagy hódításokon alapuló birodalmi rendszerekkel, a vallási hatalomra épülő államigazgatási rendszerek a vallási és világi hatalom szétválasztásán alapuló rendszerekkel, és mindezeket a változásokat követnie kellett a korai archívumok irányításának is.

Korán kialakult a magántulajdon, amelynek működtetéséhez nyilvántartások kellett, birtoklásához pedig okiratok, s bár a köztulajdon különböző formái fennmaradtak, elsősorban az uralkodó népek és társadalmi rétegek szabad egyénei számára, a mai értelemben vett közügyek, a *res publica* csak az antik demokráciákban, a történelem viszonylag rövid szakaszában, a népesség kis hányadát és korlátozott földrajzi területet érintő mértékben jöttek létre. Ezeknél a mai felfogásunk szerint is érdemi közügyeket kreáló köztársaságoknál jelenik meg a központi iratőrzés közösségi tulajdona és szimbólumrendszere, amelyből a rendszer alapvető legalitását és legitimitását eredeztette. Az 'eredet' jelentés a görög *archeion* megnevezés eredetében fedezhető fel, míg a gyakorlatiasabb latin *tabularium*, *conservatorium*, *scrinium* és hasonló megnevezések az őrzési funkcióra, illetve az őrzött adathordozókra, a dokumentumok írásos voltára utaltak.

Mégis az ókor meghatározó részében az uralkodó intézménytípus mai kifejezéssel – és nemcsak tulajdonjogát, hanem irányítását és használatát tekintve is – a magánlevéltár volt, s ez a vonulat folytatódott Európában a Római Birodalom szétesésének, a népvándorláskori birodalmak és államalakulatok formálódásának turbulens évszázadai után újból feléledő középkori írásos jogbiztosítás időszakában, sőt a kora újkori archívumok korában is.

Az állam küldetését és szerepvállalását a dokumentumok (és egyben a nemzeti emlékezet) megőrzése terén a 18. század filozófiai, politikai és levéltári irányzatai termelték ki. A közigazgatás növekvő igényeinek kielégítésével párhuzamosan megindultak a nagy iratkoncentrációk és levéltár-központosítások, sok esetben az eredeti irategyüttesek logikáját figyelmen kívül hagyó, mesterséges tartalmi vagy formai nyilvántartási rendszerek kialakításával. A döntő és egyben szimbolikus lépést itt is a francia forradalom levéltár-politikájának megszületése jelenti: a forradalom az archívumok ügyét a törvényhozás hatáskörébe utalja, létrejönnek a közlevéltárak (a Nemzeti Levéltár és a megyei levéltárak hálózata), amelyek feladata a köztársaság tulajdonát képező iratok megőrzése.

A 19. század folyamán a levéltárügy fejlődése Európában két utat követett: az angol út a minden közzintézmény irataira kiterjedő központi *Public Record Office* létrehozása volt (amely azonban nem törődött a területi és a magánlevéltárakkal), a francia utat viszont az erős érdekérvényesítő képességgel bíró minisztériumok – külügy, hadügy, illetve gyarmatügy – saját történeti archívumának fenntartása és önálló vezetése jellemzi. (Franciaországban ugyanakkor kialakult az egységes nemzeti levéltári hálózat, amely figyelemmel kíséri a magánlevéltárak anyagát is)¹³.

A nemzetállami felelősség deklarált vállalása nem jelenti automatikusan a társadalom minden tagjának egyenlő szolgálatát. A modern köztársasági állam ugyan a népfeltség elvéből következően a népből eredezteti legitimitását és jogosítványait, ezek gyakorlása azonban olyan intézményrendszer és eljárási gyakorlat kialakításával jár, amely már messze esik a nép általi közvetlen birtokbavétel és használat ideájától, sőt éppen hogy a „köz” érdekében (vagy legalábbis arra hivatkozva) korlátozza vagy akár meg is akadályozza ennek egyéni szintű érvényesülését. A „liberális levéltári forradalom” során ugyan az archívumok társadalmasításáról – mint afféle szellemi földosztásról – nincs szó, az archívumok tulajdonlásának az államról a „közre” való szimbolikus kiterjesztése azonban igényként vagy célként fogalmazódik meg.

Ezzel párhuzamosan, a „köz” tulajdonában lévő közlevéltárak mellett a továbbra is létező, magánkézben (vállalati, családi, alapítványi, egyházi tulajdonban) maradó levéltárak egy része – formálisan is vagy gyakorlatában – nyilvánossá vált, és hasonló elvek és kutatási szabályok alapján működik, mint amelyek a közlevéltárakra vonatkoznak. Számos, ma is hatályos levéltári törvény tartalmaz rendelkezéseket a magánlevéltárak közérdekből történő szabályozására egyfelől a kulturális örökség védelmében – korlátozva például a maradandó értékű dokumentumok piaci forgalmát –, másfelől pedig a nyilvánosság érdekében a „nyilvános magánlevéltár” intézményének bevezetésével, más szóval a magánlevéltárak arra való ösztönzésével, hogy működésük

¹³ A két modell mára közelített egymáshoz: Svédország megszüntette a független külügyi és hadügyi levéltárakat, Nagy-Britanniában pedig 2003-ban létrejött az országos hatáskörű Nemzeti Levéltár.

ben kövessék a közlevéltárak működésének szabályait. (Magyarországon az ösztönzés része, hogy a közlevéltárak működési szabályainak elfogadásáért cserébe a magánlevéltárak szakmai és anyagi támogatást kaphatnak a közszférából, de az „üzlet” nemcsak erről szól: a nyilvánosság szelleme is fontos összetevője a nyitott szellemiségű archívumok identitásának.)

Ha tehát a nemzeti archívumok korszakának jellemző intézménye a közlevéltár, akkor a publikus archívumok korszakáé a „nyilvános levéltár”: a közlevéltár és a nyilvános magánlevéltár együttesen. A levéltárhasználók számára ez a „nyilvános levéltár” az intézményes interfész, amelyen keresztül hozzáférhetőek az archivált dokumentumok.

A legújabb korszak globális archívumai esetében azonban a hozzáférést biztosító kulcsintézmény már nem az iratórész, hanem egy mediátor, az információs/kommunikációs szolgáltató, a *service provider*. Az ilyen típusú szolgáltatók köre igen széles, és kínálatauk skálája a technikai hozzáférés biztosításától a tárhely és a számítógépes alkalmazások használatán keresztül a tartalomszolgáltatás és az *information brokering* különféle hozzáadott értékű fokozataiig terjed. A mai laikus internethasználó számára – ha nem intézményi honlapokon kezdi a böngészését – mind az interneten elérhető dokumentumok eredetét, mind az őket őrző és/vagy hozzáférhetővé tevő intézmények kilétét elfedheti a keresőgép és a hozzáférési felület, míg a szolgáltató működése legtöbbször eleve transzparens. Azok az intelligens ágensek pedig, amelyek a kontextus feltárásában segíthetik az internethasználót – és amelyek egyúttal a hálózati világ egyik legjelentmondásosabb és a használóra nézve potenciálisan legveszélyesebb elemei – a szűrt, értelmezett világot a *létezővel* azonosként és avval azonos módon találják.

Az archívumok használói

Az archívumok használóinak és célközönségének köre kölcsönhatásban fejlődött ezekkel az intézményi és hatásköri változásokkal. Az első nagy korszakban az archívumok használói az uralkodó, a birtokos és/vagy a vallási vezető, illetve ezek írástudó szolgálói, intézői, hivatalnokai voltak. A nemzeti levéltárak és általában a közlevéltárak létrejöttével, az emlékezetőrző funkció állami átvételével jelentős változást jelentett a közlevéltárak kettős felhasználói körének kialakulása: az új közlevéltárak egyfelől az államot, másfelől a kutatókat (a történészeket) szolgálták. Az állam szolgálata nem ütközött elvi nehézségekbe, az archívumok azonban csak lassan és részlegesen nyíltak meg a kutatók előtt részben az önkényes hozzáférési korlátozások, sőt tilalmak, részben pedig a megfelelő eljárások, szakmai szokások, a kutatókat segítő, a kutatás szempontjait figyelembe vevő jegyzékek, segédletek hiánya miatt. A történeti kutatások befogadó helyei a 19. század utolsó néhány évtizedéig igazából nem az archívumok, hanem a könyvtárak voltak, és a kutatói szabadsághoz (ugyanakkor a nem mindig megbízható forrásértékű történetírói munkák tanulmányozásához) szokott történészek számára egyfelől újdonság és kihívás volt a levéltárak elsődleges dokumentumforrásainak értékét felfedező pozitívista látásmód, másfelől csalódást okozott a nehézkes és restriktív levéltári gyakorlat.

A nagyközönség részéről a gyakorlatban is látogatható nyilvános levéltárak a második világháború utáni új felhasználói populációját népes új csoportok megjelenése, va-

lamint a hagyományos kutatói kör diverzifikálódása alakította ki. Az új csoportok egyikét azok az érintett magánszemélyek alkották, akik már elég önállóak és tájékozottak voltak, s emellett kellő jogérvényesítő képességgel rendelkeztek ahhoz, hogy ne csak ügyvédekien keresztül próbálkozzanak az ügyeik elintézéséhez szükséges archív iratok beszerzésével. Egy másik csoport az amatőr családfakutatóké: ez részben a saját családjuk történetét feltárni kívánó, részben az elhivatottságból vagy megbízásból más családok iratait kutató személyekből tevődik össze, akik a források kezelésében olykor jelentős szakértelmet fejlesztettek ki. Külön csoportba tartoznak azok az „amatőr” levéltárhasználók, akik térségünk politikai rendszerváltozásai után saját személyes múltjuk dokumentumait (például az életpályájukat befolyásoló munkahelyi minősítéseket vagy a róluk szóló titkos ügynöki jelentéseket) kívánták megismerni, vagy civil indíttatásra az elmúlt rendszer működésének dokumentált bizonyítékait akarták feltárni és nyilvánosságra hozni. Az előbbi alcsoport tagjai *információs önrendelkezésüket* (vagyis egyéni jogait) kívánják utólag érvényesíteni, az utóbbiak a társadalom *információs kárpótlását* (vagyis egy kvázikollektív jog érvényesülését) akarják elősegíteni.

A kutatói kör diverzifikálódása is látványos változásokat eredményezett az archívumok felhasználóinak összetételében. Egyrészt maguk a tudományok is diverzifikálódtak, másrészt olyan tudományágak művelői is az archívumokhoz fordultak, amelyek eddig nem szorultak archív dokumentumok használatára. A hagyományos értelemben vett történeiszek mellett megjelentek a kutatóterekben a zene-, művészet-, irodalom- és jogtörténeiszek, földrajztudósok, nyelvészek, közgazdászok, politológusok, szociológusok és más tudományok művelői, akik nemcsak a régmúlt „történeti” iratanyagát, hanem a közelmúlt és félmúlt dokumentumait is kutatják. Ehhez a kutatói csoporthoz sorolhatók a jóléti államok többnyire nyugdíjas kutatói, akiknek ugyan nincs tudományos fokozatuk vagy előéletük, de helytörténeti vagy üzemtörténeti kutatásaikat kintartóan, olykor magas színvonalon, forráskritikai szemlélettel végzik. Külön kategóriát képeznek továbbá a „szakemberek”, akik nem „kutatók” (értsd: tudományos kutatást végzők) a szó szoros értelmében, de a szakterületüket, munkájukat érintő valamely konkrét kérdésre az archívumokban keresnek választ – például diplomaták, tisztviselők, újságírók, építészek, kiállításrendezők stb.

Az új látogatói csoportok megjelentek a nyilvános vagy nyilvánosan működő magánlevéltárakban is. Magyarországon is találunk olyan magánlevéltárakat, amelyek ugyan nem regisztráltatták magukat nyilvános magánlevéltárként, de gyakorlatilag nyilvánosan működnek; ha viszont valamely levéltár nyilvános magánlevéltárként véteeti magát nyilvántartásba, akkor már nem dönthet szabadon például kutatóinak a megválasztásában, pozitív vagy negatív diszkriminálásában. Egy ilyen ügyről szól az adatvédelmi biztos egyik korai állásfoglalása: a közelmúlt egy történelmi személyisége műveinek és gondolatainak terjesztése céljából alakult alapítványi levéltár nyilvános magánlevéltárként regisztráltatta magát, kutatási szabályzatának tervezete azonban saját hatáskörben tartotta az iratok hozzáférhetőségének engedélyezését a kutató személyétől függően. (Más szóval, a történelmi személyiség szerepét kedvezően megítélő kutatók nagyobb hozzáférést kaptak volna az iratokhoz, mint kritikusai.)¹⁴

¹⁴ Állásfoglalás a nyilvános magánlevéltár kutatási szabályairól, 54/K/1995 (Majtényi, 1996: 265).

Ezzel együtt az archívumokat nem a laikusok tömege látogatja ma sem, hanem egyes sajátos csoportjaik vagy – szimbolikus értelemben – képviselőik. Kecskeméti Károly megfogalmazásában: a könyvtári demokrácia közvetlen, míg a levéltári demokrácia lényegében közvetett. Noha a könyvtári kutató is rászorulhat az információs pult mögött ülő referenzs könyvtárosok segítségére, és a saját iratait kereső laikus vagy a szakértő kutató akár közvetlenül is eljuthat a keresett anyagig, a különbségtétel fontos jellegzetességre mutat rá: a kutatói tevékenység ugyanis az archív anyagok társadalmi megismerhetősége tekintetében *intermediációs jellegű*, ennél fogva a kutathatóság biztosítása nemcsak a tudományos elit érdeke, hanem a publikációkon keresztül „másodfogyasztó” társadalomé is.

A globális/univerzális hozzáférés archívumi világképében a közvetítői szerep látzólag eltűnik, és mint annyi más, az interneten terjedő szolgáltatásnál, az *online* elérhető archívumok esetében is dezintermediációs folyamatok jelennek meg. (A dezintermediáció természetesen csak látszólagos: eltűnhet ugyan a levéltáros vagy a forráskiadó és -terjesztő, de megjelenik az internetes közvetítők és élőködők egész sora.)

A laikus internethasználók mint potenciális archívumi látogatók megjelenése új helyzetet teremtett, és magával hozta a kontextus ismerete nélküli vagy „pontoszerű” megismerés és továbbfelhasználás lehetőségét. Korábban is előfordult, hogy valaki egy szabadpolcos könyvtárban vagy egy levéltárban rábukkant egy könyvre vagy dokumentumra, és a kontextus ismerete nélkül messzemenő következtetéseket, sőt tudományos megállapításokat vont le belőle. Ha a kontextus megvolt az olvasó fejében, vagy volt benne egy másik kontextus, amelyet a pontoszerű felfedezés megtermékenyített, és ezáltal új értéket hozott létre, akkor az eljárás nem kifogásolható; ha viszont nem ez a helyzet, akkor igen kétséges az ilyen kutatás haszna. Ma viszont az extrakontextuális megismerés tömeges, és véletlenszerű elemekkel egészül ki (ennek egy sajátos vetületét tömegesen tapasztalják azok a tanárok, akik az internetről *copy/paste* módszerrel előállított dolgozatokat kénytelenek olvasni).¹⁵ Ehhez társul a mai tömeges internethasználat felületessége (ami három másodperc alatt nem töltődik le, azt azonnal leállítjuk, a *Google* második tíz találatáig csak ritkán jutunk el, a századikig pedig szinte sosem, függetlenül attól, hogy a találatok sorrendjét mi határozta meg), és ez a megállapítás lassanként elveszíti érték tartalmát: az ilyen információkezelés a biológiai és gondolati „túlélőgépeink” standard működési módjává válik az „információs társadalom” jelenlegi környezetében.

A kontextus fontosságát éppen a kontextuslebontó elméletek érvényességi körével illusztrálhatjuk: értelmiségi körökben ismeretes az az álláspont, amely szerint mindenki lehet művész, tudós, történész vagy archivista; ehhez nem kell iskolákat végznie, intézmények minősített tagjává válnia, kötelező ismeretanyagot elsajátítania; leegyszerűsítve, mindenki lehet mindenki és minden a szabad – sőt többes – identitásválasztása alapján; egyébként is a kategóriák megnevezése üres konvenció, bármit jelölhetünk bármilyen megnevezéssel. Egy ilyen álláspont azonban csak egy sajátos tudásközösségben és értékrendben „ül”, kontextusa nélkül értelmetlen fecsegésnek, egy

¹⁵ A globális hozzáférhetőség a felhasználóbarát online segédletek segítségével természetesen a tudományos elit tevékenységét is megkönnyíti, de az alapvető változást a laikus felhasználók megjelenése és archívumhasználatuk jelenti.

értelmiségi elit belterjes zagyvaságának tűnhet. Noha az ilyen elméletek éppen a korábbi kontextusok lebontását célozzák (Kelet-Európában kiegészülve azzal a sajátos igénytel, hogy az elmúlt rendszer megkövesedett struktúráit fellazítsák), a saját érvényességi körük biztosításához – és egyben „gondolati génjeik” továbbéléséhez – mégis szükségük van az összefüggések és a játékszabályok (nyelv, jelentés/tezaurusz, metaforák, rítusok, értékrend stb.) ismeretére, illetve betartására.

A megújító és egyben entropikus hatású, a korábbi rendezettség elemeit lebontó elméletek, társulva a kontextusfüggetlen globális hozzáférhetőség lehetőségeivel (vagy legalábbis illúziójával) azonban nem fedhetik el sem a minőség igényét, sem pedig a tudásközösségek szükségességét. Nem érthet mindenki mindenhez mindenkor és örökletesen, ebből következően illúzió, hogy a kontextus nélküli internetes archívumhasználat számos örömteli pozitív hatása mellett a létező játékszabályok között ugyanolyan értékű és alkalmazhatóságú szellemi termékeket produkál, mint az archívumi intézmények – egyébként korántsem ideális – „közvetett demokráciája”.

A fentiekből levonhatjuk azt a következtetést, hogy az archívumok társadalmi hatása szempontjából nem igazán relevánsak a nyilvános archívumok olvasótermi statisztikái, inkább a kutatók munkáinak száma, nyilvánossága, publikációik olvasottsága adhat támpontokat. Csalnak az internetes látogatottsági statisztikák is, módszertanilag és tartalmilag egyaránt.¹⁶

Míndez egyszersmind azt is jelenti, hogy az archívumok közvetlen társadalmi hatását a nyilvános archívumi paradigmában is nehéz mérni, de a mérés a globális archívumi világkép jegyében még nehezebbé és még ellentmondásosabbá válik.

Hozzáférhetőség, megismerhetőség

Külön figyelmet érdemel a tárgyakban, de elsősorban az írott forrásokban tárolt információk, ismeretek és tudáselemek hozzáférhetőségének kérdése: egyfelől az, hogy az emlékezetőrző intézményekben lévő tárgyak, könyvek, dokumentumok eredeti célú felhasználásához mennyire tartozott hozzá a megismerhetőség, másfelől pedig az, hogy a másodlagos felhasználás során ki, milyen körülmények között, milyen célból férhet hozzá a könyvtárakban, múzeumokban, archívumokban őrzött gyűjteményekhez.

Már az *eredeti* célok között is megjelenik – változó mértékben – a korlátozott vagy korlátozatlan nyilvánosság, vagyis a meghatározott vagy meghatározatlan körben bárki számára való hozzáférhetőség, megismerhetőség. A modern értelemben vett, sokszorosított könyvek például elvben mindig is a nyilvánosságnak készültek, még akkor is, ha néhol csak egy korlátozott nyilvánosság (a beavatottak, az írástudók, a hatalommal ren-

¹⁶ Ennek anekdotikus példája, hogy amikor az OSA Archívum feltette a honlapjára a *Szex és kommunizmus* című kiállításának virtuális változatát (amely arról szólt, hogy az elmúlt politikai rendszer hogyan viszonyult a nemek kapcsolataihoz, a munkahelyi öltözködéshez, az abortuszhoz, a meztelességhez, a deviáns viselkedéshez, a háziulíkhöz stb.), jelentős emelkedés volt tapasztalható a honlap látogatottsági statisztikájában. Némi elemzés azonban rámutatott arra, hogy az új látogatók többsége valószínűleg a „szex” szóra kereső internethasználó, aki tévedésből került a Google-ban előkelő helyre indexált honlapra. Az ilyen látogatók egy részét persze ki lehet szűrni, mert csak egyszer lépnek a weboldalra és rögtön el is hagyják, de a kitaróbbak esetleg tovább próbálkoznak, hogy több szexet és kevesebb kommunizmust találjanak a honlapon.

delkező, a művelt vagy éppenséggel az ideológiailag megbízható személyek) számára voltak hozzáférhetőek. A múzeumi tárgyak egyik jelentős kategóriáját kitevő művészeti alkotások részben eleve a nyilvánosságnak készültek, mint például a köztéri szobrok vagy a festmények, bár ez a nyilvánosság is sokszor korlátozott volt, csak az uraság, a megrendelő vagy a műgyűjtő családi körére terjedt ki. Ugyanakkor voltak olyan alkotások is, például a mintegy talizmánként, szelencében hordott, megrendelésre festett arcképek, az erotikus ábrázolások vagy a rituális célokra szolgáló, csak a beavatottak számára megismerhető tárgyak, ezoterikus tartalmú művek, amelyek funkciójuk vagy témájuk révén eleve csak egy zárt kör számára voltak hozzáférhetőek. Az ugyancsak múzeumokban landoló személyes tárgyakat (és a bennük megtestesülő ismereteket) természetesen csak egy-egy személy és szűkebb családi, ismerősi köre használhatta fel eredeti funkciójukban. Hasonlóképpen a tömegtermelés használati tárgyai, avagy az egyedileg készült, de standardizált kivitelű és funkciójú paraszti munkaeszközök is, lényegüket tekintve hiába voltak ismertek a tágabb közösség számára, az egyedi darab – a hozzá tartozó információkkal együtt – csak a tulajdonosa vagy a használója számára volt megismerhető.

A meglehetősen széles megismerhetőségi skála az iratok esetében a magáncélra használt, mnemotechnikai jellegű írásos segédeszközöktől, a juhász saját adminisztrációját megkönnyítő rovásos bottól a gazdálkodási egységek belső nyilvántartását szolgáló iratokon át az államszervezet egészének működését segítő köziratokig terjed: mindezek későbbi történetük során archívumokba, könyvtárakba vagy múzeumokba kerülhetnek. A legújabb korban pedig az iratok egy részénél, keletkeztetőjük vagy felhasználójuk közfunkciójából következően ugyancsak megjelenik a bárki számára elsődleges funkcióként biztosított megismerhetőség, még eredeti (nem levéltári) használatuk során, amint azt Svédország már 1766-ban törvénybe iktatta, és ahogy az mára a svéd alkotmányos rendszer egyik pillérévé vált. Ezek az iratok tehát nem attól válnak megismerhetővé, hogy levéltárba kerülnek (sőt, a gyakorlatban éppen attól válhatnak átmenetileg hozzáférhetetlenné, hogy bekerülnek a levéltárba).

A levéltárban őrzött iratok megismerhetőségének története már a másodlagos felhasználás körébe tartozik, függetlenül attól, hogy a másodlagos használat az eredeti céllal összhangban áll-e (pl. jogbiztosítás), vagy attól független (pl. nyelvészeti kutatások folytatása). Az archívumok évszázadokon, sőt évezredekken keresztül a titkoknak, az információs monopóliumoknak vagy az egyéb monopóliumok információs leképezéseinek a tárházai voltak, s használatuk a kiváltságosak (az információs vagy másféle hatalomból részesedők) privilégiuma volt. Ebből a privilégiumból lehetett juttatni – érdekből, kényszer hatására vagy jutalomként, de mindig korlátozó feltételek között – a kívülállókknak is, de az információs monopólium megmaradt. Sőt az olyan, egyébként nyílt, demokratikus berendezkedésű országok elvben szabadon kutatható archívumai esetében is, ahol a kutatáshoz formálisan *engedélyt* kell kérni, e monopólium szimbolikusan máig létezik. Mivel feladata a birtokosának vagy az uralkodónak és adminisztrációjának hatékony és kizárólagos szolgálata volt, számos levéltár magától értetődő természetességgel a nevében is viselte a „titkos” jelzőt, a bécsi Cs. Kir. Titkos Udvari Levéltártól a velencei *Scrittura Segreta* intézményén keresztül a porosz *Geheimes Staatsarchiv* gyűjteményéig, amelyről még a 19. század közepén is titkos levéltárnak írt titkos könyvet, melynek megszerezhetetlenségén Jakab Elek is kesergett említett székfoglá-

lójában (Jakab, 1877: 26). Bár a 19. század végén XIII. Leó pápa megnyitotta a világi kutatók szűk köre előtt, a Szentszék levéltára még ma is az *Archivio Segreto Vaticano* nevet viseli.¹⁷

A titkosság részben ma is fennáll, még a köziratok esetében is, noha a modern demokratikus jogállami berendezkedés elvei szerint az információs hatalommegosztás alapvető kívánalma a jelenlegi és a múltbeli közügyek megismerhetősége szűk körű, megindokolt kivételekkel, s e megismerhetőségnek ki kell terjednie a levéltárakban őrzött iratokra is. Mégis, az archívumokban őrzött titkok létének jelentős része ma is politikai döntés vagy érdekérvényesítés következménye.

Eltelktve az 1766-os svéd törvénytől, amely a ma „információs szabadságnak” nevezett jogintézmény alapjait fektette le – és ezért elsősorban a kurrens iratokra vonatkozott –, elsőként a francia törvényhozás deklarálta a forradalmi időszak második évében (1794-ben), hogy minden köziratot a Nemzeti Levéltárban kell elhelyezni, és minden francia állampolgár joga, hogy a levéltárban elhelyezett iratokról másolatot kérjen. A Nemzeti Levéltár olvasótermének megnyitása azonban még 48 évbe telt, és igen hosszú (és máig befejezetlen) az azóta tartó út, amely a liberális kutatási szabályzatok megszületésétől a nyilvánosan hozzáférhető segédletek készítésén át az internetes hozzáférhetőségig terjed. A folyamat befejezetlenségét és megtorpanásait bizonyítja az Európa Tanács ajánlásának szükségessége is a 21. század fordulóján.¹⁸

Meghatározó információs technikák

Az első nagy archívumi korszak meghatározó információs technikája – és egyben az archívumok létrejötté is – az írás. Az írásrendszerek kialakulásához vezető jellegzetes szükségleteket feltehetően a javak termelésével, felhalmozásával, illetve szétosztásával kapcsolatos tevékenységek bővülése és bonyolódása hozta létre. A rögzített, strukturált és visszakereshető információkat egyre jobban szabványosított és egyre általánosabb célra alkalmazható jellegű rendszerek segítségével tárolták; olyanokkal, amelyek az anyagi jószágok fajtájának és számának nyilvántartásától elindulva végül alkalmassá váltak elvont fogalmak és viszonylatok, például jogok egyértelmű rögzítésére és tárolására is, különböző nyelvek szintaxisát és szemantikáját tükrözve.

A tartalmukat, illetve céljukat tekintve egy egységként kezelendő rögzített információk, adategyüttesek tagolódtak, strukturálódtak, mai kifejezéssel élve: dokumentumokba rendeződtek. A dokumentumok mint önálló egységek elkülönülését az adathordozók (táblák, tekercsek stb.) strukturálódása is segítette. Az archívumok iratőrző funkciójának fejlődésével a dokumentumokat a kezelhetőség érdekében rendszerezni kellett, vagyis keletkeztetőjük, fajtájuk vagy keletkezésük időpontja szerint sorozatokba, iratcsoportokba kellett sorolni. A levéltártörténet feljegyezte, hogy Angliában pél-

¹⁷ Ez némiképp ironikussá tette a szerző vezetésével folyt összeurópai kutatás azon mozzanatát, amikor e titkos levéltárnak a saját hozzáférhetőségéről szóló adatokat kellett volna nyilvánosságra hoznia – válasz nem érkezett... (Az Európa Tanács megbízásából 48 ország nemzeti levéltári intézményeire, tudományos kutatóira és civil szervezeteire kiterjedő vizsgálat főbb eredményeit lásd Kecskeméti–Székely, 2005.)

¹⁸ Ajánlás a levéltárak hozzáférhetőségének európai politikájáról (2000).

dául már a 13. század elején iratfajták szerinti kronologikus jegyzékek készültek; az An-gyalvárban őrzött titkos pápai levéltárban az okleveleket a 16. században országok szerint eltérő színű zsákokban és vasalt szekrényekben tartották (ugyanennek a levél-tárnak a Párizsba szállításakor 1810-ben Napóleon már időrendben tartott, külön tokok-ban őrzött több száz oklevél együtteséhez jutott); Mária Terézia korában pedig a bécsi császári titkos levéltárban kötelező volt tárgyankénti, időrendi, illetve „dolog és anya-gok szerinti” repertóriumok készítése (Jakab, 1877: 12–13, 16, 34).

Az olyan nagy ívű információtörténelmi korszakfelosztásokban, ahol az első „for-dalmi változást” az írásbeliség kialakulásához kötik, a második korszakhatár általában a könyvnyomtatás feltalálása és elterjedése. Az archívumok esetében azonban a könyv-nyomtatás (vagyis az eltárgyasult információs termék standardizált sokszorosítása) nem vált meghatározó információtechnikai tényezővé, mégpedig abból az egyszerű okból, hogy az archívumok *elsődleges* forrásokot őriznek, amelyek jellemzője az eredetiség vagy legalábbis az egyediség – más szóval az, hogy egyetlen vagy csak néhány példányban lé-teznek. Ha az archívumi világképek változásának korszakhatárául a francia forradalom által látványosan deklarált (bár elemeiben már évtizedekkel korábban fejlődésnek in-dult) modern levéltár-politika kialakulását tekintjük, akkor az új korszak meghatározó újdonságot jelentő információs technikáját a *metaadatok*, illetve *metainformációk* sziszte-matikus használata, illetve e metainformációk publikussá tétele és a kutatók rendelkezésére bocsátása jelenti.

A metainformációk kérdése két szempontból vált központi jelentőségűvé. Elő-ször is, a nagy levéltár-egyesítések és iratkoncentrációk új, mesterséges nyilvántartási és osztályozási rendszerek kialakítását tették szükségessé. Ennek ismert példája a francia Nemzeti Levéltárnak a nagy iratégetések és selejtezések után kialakított központosi-tott rendezési koncepciója, amely tárgyi és formai szempontok szerint kialakított soro-zatok mesterséges létrehozását vonta magával. Néhány évtizeddel később e koncepció kritikájaként született meg a proveniencia elvén alapuló archívumi rend. Másodszor, a felvilágosodás következményeként (ugyanakkor a felvilágosodás filozófusainak törté-nelemfelfogásával szemben) az elsődleges források értékét új szemlélettel felfedező, pozitívista szellemű történetírás kiéhezett volt e források megismerésére – beleértve a források létének, hollétének, milyenségének ismeretét is. Ez az éhség új lendületet adott a 15. század végétől megjelenő forráskiadásoknak és a 16–17. századi kritikai for-rástudománynak, s a történelmi eseményekre vonatkozó narratív források közzététele mellett ösztönözte az iratjegyzékek, monográfiák, forráskatalógusok sokszorosítását és – az iratörzés helyétől és intézményétől függetlenül – nyilvánosságra hozását is. Mind az iratörző intézmények használóinak helyszíni tájékozódását és az iratok megtalálását segítő katalógusok, mind pedig a kutatók általános tájékoztatását segítő forrásközlések azonban csupán egy korlátozott felhasználói kör, az iratok értelmezéséhez szükséges kontextus birtokában lévő művelt közönség szolgálatát célozták.

Az archívumi nyilvánosság második világháború utáni fejlődése, a kutatói kör szé-lesedése és a specializált levéltárak kutathatóvá válása, valamint az amerikai levéltáro-sok archívum-hozzáférési liberalizálási kampánya az archivált dokumentumokról szóló (meta)információk új generációjának, a felhasználóbarát keresési segédleteknek (*user-friendly finding aids*) a létrejöttét is szükségessé tette. E segédleteknek az a célja, hogy a hagyományos levéltárhasználó tudásközösségeken *kívül álló* laikus vagy ismeretlen

szakmai kompetenciájú potenciális felhasználók számára is eligazodást nyújtson az archívumok állományaiiban, és megkönnyítse egyes konkrét dokumentumok, illetve egyes témákhoz tartozó dokumentumcsoportok megtalálását és felhasználását. Más szóval, az ilyen segédlet látszólag leveszi a kontextus előzetes ismeretének terhét az archívum látogatójáról. Ebben rejlik azonban paradox hatása is: egyfelől megkönnyíti (inkább: meggyorsítja) a hozzáférést, másfelől viszont meg is nehezíti, mert kevesebb segítséget nyújt az értelmezéshez.¹⁹

A dokumentumokról szóló felhasználóbarát információk létrehozásához és átadásához hozzájárul a nemcsak szakmailag, hanem a személyközi kommunikációban is képzett referenz levéltárosok²⁰ helyszíni közreműködése, a különböző archívumi intézmények állományai közötti keresztreferenciák készítése, az archívumi anyagokat és/vagy az azokkal összefüggő eseményeket, ismereteket, alkotásokat bemutató kiállítások rendezése, ismeretterjesztő kiadványok megjelentetése, nyilvános viták szervezése, oktatási anyagok készítése, történelmi és más tárgyú tanórák behozása a levéltárba, vagyis – a mindezeket összefoglaló angol kifejezéssel élve – az *outreach* tevékenység is, amelynek felfutása ugyancsak a második világháború utáni korszak jelensége.

A legújabb, ma is alakuló korszak meghatározó információs technikája az automatikus adatfeldolgozás, közelebbről a számítógépes alkalmazások néhány jellegzetes típusa. A számítógépesítés hatása először a dokumentum-nyilvántartások, adatbázisok készítésében és kereshetőségében, majd a metainformációk belső, később nyílt hálózaton való távoli elérésének biztosításában jelentett alapvető változást. Ezt követően a különféle műfajok és formátumok technikai konvergenciáját jelentő digitalizálás vált tömegessé (az adattárolási kapacitás növekedésével és olcsóbbodásával párhuzamosan), és az archívumok kísérleteket tettek az eredetileg elektronikus formátumban létrejött dokumentumok kezelésére is. Végül a potenciális felhasználók által használt végberendezések (PC-k, mobil eszközök) tömeges elterjedése, a *de facto* szabvánnyá váló felhasználói felületek kialakulása és a széles sávú internetelés megvalósulása lehetővé tette a helytől független, a tér és idő korlátait jelentősen csökkentő hozzáférést is ehhez a digitális alapinformáció- és metainformáció-tömeghez.²¹

Ezek az új technikák egyaránt szolgálhatják a beavatott tudásközösségek és a szinte korlátlan kiterjedésűre duzzadó potenciális laikus felhasználói kör tagjait, noha műfaji és stíláriis jellegzetességeiknél fogva inkább az utóbbinak kedveznek. A legígéretesebb megoldásokat e téren az eltérő bejárás, megismerési útvonalak átjárhatósága, vagyis a „tudományos” és a „laikus” segédletek, keresési módszerek kontextusfüggő összekapcsolása képviseli. Az ilyen többszintű segédletek sem pótolhatják azonban az archívumok érdemi használatához szükséges tágabb kontextus ismeretét.

¹⁹ Félreértés ne essék: a kontextusismeret igénylő, „tudományos” hozzáférésnek nem kell okvetlenül merevnek és nehézkesnek lennie, és az amatőröknek szóló segédletek sem feltétlenül tudománytalanok és sekélyesek.

²⁰ Azok a levéltárosok, akik referenz könyvtáros kollégáikhoz hasonlóan a kutatók helyszíni eligazodását, a levéltári anyagban való tájékozódását segítik.

²¹ Bár éppen a digitális formátumú dokumentumok közép- és hosszú távú archiválása vetett fel olyan alapvető új problémákat, amelyeknek még csupán elméleti síkon létezik megnyugtató megoldása.

Kulcsmozzanatok és -problémák

Ha ismét végigtekintünk az archívumok fejlődéstörténetén, és ezúttal az archívumi funkciókon és az alkalmazott információs technikákon túlmenően az archívumok legjellemzőbb működési sajátosságait, működésük kulcsmozzanatait és azok meghatározó hatásait akarjuk kiválasztani mai nézőpontunkból, akkor az ókori és középkori levéltárak esetében a titkosság minden bizonnyal a legesélyesebb jelöltek között fog szerepelni. A titkosság – pontosabban az archívumokban őrzött dokumentumok és a bennük tárolt információk szigorú szabályokkal korlátozott megismerhetősége – egyenes következménye az archívumok birtoklási rendjének, illetve használatuk privilégiumainak.

A levéltárhasználat joga és a jogot követő levéltári gyakorlat híven tükrözte – és részben ma is tükrözi – az információk birtoklásának hatalmi aspektusait. Idesorolható – a megőrzött információ pusztá léte és rendelkezésre állása (ami a döntések meghozatalához, így közvetve a hatalom megtartásához és növeléséhez szükséges ismeretek kizárólagos felhasználását biztosítja);

- a gazdasági, politikai, illetve vallási/ideológiai hatalom eredetének és körülményeinek dokumentálása (ami a fennálló viszonyok vagy követelések jogosságát és legitimitációját van hivatva igazolni);
- az információk megosztásának, az archív dokumentumok megismerésének engedélyezése (ami egy privilégium önkényes megadásának kegyes lehetőségét biztosítja); valamint
- az őrzött adatok, információk külső kontroll nélküli „szabad interpretálásának” lehetősége (egy olyan korban, ahol az „evidencia” nem a hiteles dokumentumokkal igazolt bizonyítékokat, hanem a meggyőzés képességét jelentette).

(Az információs hatalom megosztásának gondolata az archívumok vonatkozásában egyedül az antik demokráciák levéltárainál jelenik meg, e demokráciák térben és időben behatárolt fennállása alatt.)

A működési sajátosságok mellett minden nagy archívumi korszaknak megvoltak az archiválással, az archívumok működtetésével kapcsolatos alapvető problémái is. Az ókori és középkori levéltárak túlnyomóan titkosságon vagy korlátozott megismerhetőségen alapuló működése szinte kizárólagos territorialitással párosult – más szóval, a tömeges iratmásolások 18. századi megindulásáig a dokumentumokat jellemzően egy példányban, egy helyen őrizték meg. Ezt a helyet (az archívumot mint intézményt) pedig fizikailag koncentráltan, jellemzően egy épületben vagy épületegyüttesben alakították ki. Ebből adódott alapvető problémája, a sérülékenysége is – nem elsősorban az adathordozók sérülékenységét (az írás elhalványulásának vagy a papirusztekercsek elrothadásának veszélyét), hanem az egész archívum biztonsági kockázatait értve rajta. Egy-egy természeti katasztrófa, háborús dúlás vagy szándékos rombolás esetén az archívumokban őrzött dokumentumok, emlékezetőrző és jogbiztosító funkciójukkal együtt megsemmisültek.

A modern, nemzeti levéltár-politika már megszületésekor éppen azért deklarálta az archívumok hozzáférhetőségét – mai értelemben az aktanyilvánosságot –, hogy szakítson a régi rend titkosságon alapuló privilégiumaival. A nyilvánosság azonban lényegi-

leg csak deklaráció maradt, a nemzeti levéltárak működésének kulcsmozzanatává nem az általános hozzáférhetőség, hanem a korábban szervezeti és területi keretek között szervezen kialakult és fenntartott archívumok iratanyagának központosítása, selejtezése, összevonása vált.

A levéltár-összevonások bármilyen nagy ívű koncepciók alapján történtek is, végső soron iratrendszerelési válságot idéztek elő: a helyfüggő, szervezethez kötött vagy hatalmi viszonyokat tükröző, szervezen kialakult helyi levéltárak tartalmi, formai vagy időrendi alapon létrehozott iratrendszerei nem voltak alkalmasak arra, hogy megőrizték a dokumentumok használatához szükséges kontextusok teljes körét egy centralizált, nemzeti levéltári rendszerben. E probléma felismerése évtizedekig tartott és végül a proveniencia elvének, valamint az iratállagok tiszteletben tartásának kimondásához vezetett, de kodifikálása – mint korábban hivatkoztunk rá – csak a 19. század legvégén történt meg.

A liberalizálódó hozzáférés korszakában az archívumok működésének legjellemzőbb mozzanata a nyilvános olvasótermek megnyitása, illetve a meglévők kibővítése és szolgáltatásaik kiterjesztése volt. Nemcsak a kutatók száma nőtt meg, és összetételük bővült ki, hanem az archívumok szolgáltatásainak köre is. Az új szolgáltatások egy része a professzionális kutatók igényeinek kielégítését célozta (bár ez egyszerűsége miatt az archívumok fenntartóinak és üzemeltetőinek a szakmai érdekeivel, nevezetesen az anyag feldolgozásának, leírásának és katalogizálásának igényével is), más részük pedig az eddig még meg nem szólított laikusok becsalogatását az archívumokba (ide tartoznak a már említett *outreach* tevékenységek). A modern közlevéltárak java legalábbis felhasználóbarát kutatóhelyé alakult, de némelyikük kulturális központtá, sőt az *infotainment* mindkét alapfunkcióját betöltő, izgalmas és vonzó ismeretterjesztő intézménnyé vált.²²

Ebben a korszakban a demokratikus országokban a hozzáférés privilégiumból joggá vált, s így a nyilvánosság vált a főszabállyá, a titkosság pedig a kivétellé. Természetesen a nyilvánosság főszabálya csak a „köz” határain belül érvényesül, a „magan” területére nem terjed ki. A modern jogállami demokráciákban a személyes szféra információs védelme (az információs önrendelkezés) és a közszféra információs átláthatósága (az információs szabadság) egyenlő súlyú alapjogok. Az információs szabadság elvének kiterjesztéseként vagy azzal rokon információs alapelvként fogható fel a történeti információk megismerésének szabadsága is, és ez – az archívumok sajátosságaiból és az archivált dokumentumok tartalmából következően – olyan információkra is kiterjed, amelyek valaha a személyes szférához tartoztak, sőt a közelmúlt dokumentumai esetében oda tartoznak még ma is. Az ilyen információk megismerhetőségét az adatvédelmi és a levéltári törvények korlátozzák, és ez jelenti az archívumokban őrzött dokumentumok kutathatóságának egyik alapvető – bár legális és egyben legitim – korlátját. A határ kije-

²² Ausztrália nemzeti levéltárába (*National Archives of Australia*) például a gyerekek szinte behúzzák a szülciket, hogy egy-egy híres hajóskapitány hangfelvételét meghallgassák, a szülők pedig jól szórakoznak az aktuális kiállításon (ami a szerző ottjártakor éppen a bevándorlók magukkal hozott étkezési kultúráját mutatta be). A nemzeti levéltár által kiadott *Memento* című folyóirat színvonalas ismeretterjesztő magazin, amely az archívumot, az archiválást és az archív anyagok használatát magyarázza (és reklámozza) a nagyközönségnek.

lölésével azonban a közelmúlt és a félmúlt kutatói általában elégedetlenek, és azt a kutatási szabadság indokolatlan korlátozásának tartják.

A másik alapvető korlát a közinformációkat – magyar terminológiával: közérdekű adatokat – tartalmazó dokumentumok elzárása a nyilvánosság elől. Nemcsak a közlevéltárba ritkán kerülő államtitkok tartoznak ide, hanem a különféle rezsimiek „bizalmas”, „csak belső használatra” vagy „nem nyilvános” jelzésekkel ellátott iratai is, amelyek között még ma is vannak időhatár nélkül titkosítottak is. Ezen felül egyes országokban vannak más hozzáférés-korlátozási szempontok is, például az üzleti titkok hosszú távon is érvényesíthető védelme vagy az iratok adományozójának egyéni kikötései. E szempontok érvényesülésének időbeli és térbeli kiterjedése jogi érveléssel, jogi úton vitatható. Van azonban egy olyan tényező, amellyel szemben a jogi érvelés hatástalan, és ez a politikai akarat, amely magában a jogalkotásban, a jogszabályi rendelkezések meghozatalában nyilvánul meg. Mind a már hivatkozott összeurópai vizsgálat, mind a kutatói tapasztalat azt bizonyítja, hogy a múlt egyes politikailag kényes iratanyagainak a nyilvánosság elől való elzárása nemcsak egyes volt kommunista országokra jellemző, hanem nyugat-európai demokráciák és más országok esetében is létező jelenség. Összefoglalva: a nyilvános levéltárak korszakában a legfontosabb problémát éppen a hozzáférés korlátozása, pontosabban a hozzáférési korlátok meghúzása, a határok pontos kimunkálása jelenti.

Napjaink formálódó archívumi világképének számos olyan jellegzetessége, alkotóeleme van, amely markánsan megkülönbözteti az előző korszakokéitól. Az archívumok működésének mai kulcseleme azonban minden bizonnyal az információtechnológia, ezen belül a digitalizálás és a hálózati technológiával párosuló számítógépes adatfeldolgozás. Az „informatikai forradalom” hatása közvetve vagy közvetlenül érzékelhető számos változásban, amelyek alapvető hatást gyakoroltak az archívumok létrejöttére és működésére. E helyütt nincs mód sem e változások, sem az általuk felvetett problémák részletes taglalására, csupán a legfontosabbak megemlítésére szorítkozhatunk. Részben magának a számítógépesítés által keltett „technikai információéhségnek” (részben pedig a számítógépes információfeldolgozás és kapcsolattartás által lehetővé tett, sőt serkentett intézményi fejlődésnek) is tulajdonítható az irattermelés egyre növekvő üteme, az irattermelés pedig az archívumok nyersanyagát állítja elő. Tanúi lehetünk az információ- és dokumentumkezelési szervezeti monopóliumok felbomlásának: a digitális formában létező kurrens iratok kezelése, további feldolgozása ma már nemcsak a keletkeztető szervezet privilégiuma, hanem kapcsolati partnereié is; hasonlóképpen az elektronikus archív iratok kezelése is *de facto* kikerült (ha *de jure* nem is) az archívumi intézmények kizárólagos hatásköréből. Új lehetőségek nyíltak a digitális formátumú dokumentumok elosztott, kváziközösségi tárolására, és új, digitális adattárolásra szakosodott üzleti szervezetek jelentek meg a piacon, meredeken felfutó keresletet generálva. A modern levéltárelmélet egyes szakemberei a jelenkort egyenesen az intézményes letétbe helyezés és felelős őrzés utáni (*post-custodial*) korszaknak nevezik, amelyben a dokumentumok megőrzése, feldolgozása és hozzáférhetővé tétele már nem a nemzeti vagy magánarchívumok kizárólagos feladata.

Az archívumok eddigi történetének legmerészebb víziója (megítélésünk szerint filozófiai és gyakorlati szempontból egyaránt inkább illúziója) azonban az, hogy a digitális technika segítségével elvben *minden* információ archiválható, *örökre* megőrizhető és

bárhol, bármikor felhasználható. Ha most itt el is tekintünk a „korlátlan” információfeldolgozási képesség elosztási kérdéseinek és hatalmi, társadalomszervezési implikációinak elemzésétől, meg kell említenünk, hogy az archiválás több ezer éves történelme mindig magában foglalta az értékelés és a szelektálás mozzanatait; minden dokumentum, minden információ megőrzésére nincs is szükség. Ráadásul vannak az életnek olyan átmeneti információs jelenségei, amelyeknek a megőrzése és mindenki számára felhasználhatóvá tétele hasonlatos egy előnytelen grimasz kimerevítéséhez valamilyen mozdulatusból, ami kísértést ébreszt a kontextusidegen felhasználásra. Ezen túlmenően az *emberi emlékezet*, a maga sajátos változásaival együtt, a kultúra alapvető eleme, ezt a „terhet” nem szükséges levenni utódaink válláról.²³

A legfontosabb problémák azonban – túl a filozófiai jellegűeken – gyakorlatiak. Egyik részük a digitális információ jelenlegi felhasználását, másik részük a közép- és hosszú távú megőrzését érinti. Minden internethasználó tapasztalja a digitális információtömeg megismerésének mennyiségi problémáit: egy közepesen sikerült keresőkérés könnyen eredményezhet több tízezer találatot, amelyek közül nyilvánvalóan csak az első tíz vagy néhányszor tíz találat megtekintésére van lehetőségünk. A gyakorlottabb internethasználók pedig a minőségi problémákat is ismerik: a kontextus ismerete nélkül a számunkra értékes, releváns információkat nem lehet megkülönböztetni a szeméttől, vagyis az elavult, hiányos, nem hiteles, utóközlésben megjelenő, véletlenül vagy tendenciózusan megváltoztatott információtól, a ténytől a véleményétől, az egészet a résztől stb. A kontextus ismerete a hagyományos archívumok használatának is egyik feltétele, de a beláthatatlan kiterjedésű hálózaton erre csak előzetes ismeretekkel felvértezve vagy soklépcsős iterációs folyamat eredményeképpen, esetleg a megismerhető világ szándékos leszűkítése, szegmentálása révén van esélyünk. A probléma enyhítésére egyfelől a már említett intelligens ágensek, másfelől a hálózati keresés általános intelligenciájának mint beépített szolgáltatásnak a javítását célzó újítások – például a szemantikus web megalkotására vonatkozó elgondolások – kínálnak jövőbeli megoldásokat.

A digitális információ közép- és hosszú távú megőrzése megoldatlan. Az összámtógépek, programok és adathordozók megőrzésétől és „paleo-számítástechnikusok” képzésétől a rendszeres és kumulálódó feladatot jelentő migráltatáson²⁴ át egészen az „információ az információról” típusú megoldásokig²⁵ és az univerzális virtuális számítógép koncepciójáig²⁶ több, elméletileg megalapozott megoldás és kritériumrendszer létezik,²⁷ a gyakorlatban azonban ma még a hosszabb távú archiválási szükségletek kielé-

²³ Az „örök emlékezet” víziójával és hatalmi-politikai-üzleti marketingjével szemben több kortárs szerző felveti „a felejtéshez való jogot”, a feledékenység társadalmi előnyeit (Johnson–Blanchette, 2002). Noha a rendszerváltás utáni magyar viszonyok között e gondolatnak visszatetsző akusztikája lehet, ne feledkezzünk meg arról, hogy a személyes szabadság számos korai leltárának integráns része volt az újrakezdés, az új élet és az új identitás – vagyis a közösségi emlékezet időbeli és térbeli korlátozása.

²⁴ A korábbi formátumban készült, illetve tárolt elektronikus adatállományokat időről időre konvertálják (migráltatják) a mindenkor aktuális formátumokra, az eredeti funkcionalitás, megjelenítés és hitelesség lehetőség szerinti megőrzésével.

²⁵ Ilyenkor nem magát az információt, hanem újbóli előállításának receptjét tárolják.

²⁶ Eszerint minden jövőbeli digitális állomány létrehozásánál ugyanazt a szabványos kódolási eljárást kellene alkalmazni, ami lehetővé tenné, hogy azok az aktuális környezettől függetlenül egységesen visszafejthetők és használhatók legyenek.

²⁷ Minderről bővebben lásd Székely, 2005.

gítésére is csupán olyan törekvések tapasztalhatók, amelyek meghosszabbítják az elektronikus dokumentum-formátumok felhasználhatóságának időtartamát, és elvileg biztosítják egy későbbi migráció lehetőségét. A minden információ örök megőrzésének víziójával szemben ma éppen hogy a megőrzendőnek ítélt információk, vagyis a kollektív emlékezet egy részének elvesztése várható az elkövetkező egy-két évtizedben.

Mindazonáltal már ma is lenyűgöző méretű digitalizálási és archiválási projektek folynak; közülük is a legambiciózusabb talán az *Internet Archive* (<http://www.archive.org>), amely az interneten valaha is elérhetővé vált (és a jövőben elérhetővé váló) összes weboldal archiválását tűzte ki célul. Az *Internet Archive* „időgépes” szolgáltatásával e tanulmány nyomdába adásakor már több mint 85 milliárd weboldal volt elérhető 1996-tól napjainkig terjedő, számos időpillanatra vonatkozó állapotában. A digitális archiválás emellett az archivált objektumok műfaji változatosságának növekedését, s egyúttal kezelési módszereik konvergálását eredményezi.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a létező levéltárak és más intézményes archívumok mostantól kizárólag a digitális dokumentumok, objektumok gyűjtésének, megőrzésének és hozzáférhetőségének problémáival foglalkoznának, feladva értékes történelmi dokumentumaik ápolását és őrzését. Inkább az a jellemző, hogy e feladatokra új szervezetek jönnek létre, többnyire magánkezdeményezésből, bár vannak állami intézmények is, mint például a magyar Nemzeti Digitális Archívum, amely a kulturális javak digitális formában történő megőrzését végzi, biztosítva hozzáférhetőséget és kereshetőséget az interneten.

Szakemberek és társintézmények

Mielőtt összegeznénk eddigi áttekintésünk tanulságait, vessünk még egy pillantást az archívumi szakemberek kiletére és szerepére, az archivista szakma fejlődésére és az emlékezetőrző társintézményekkel kialakított viszonyára, valamint – jelzésszerűen – a társintézmények fejlődésére is.

Az archívumok első nagy korszakában a kulcsszakember az írnök, az írástudó volt, aki képes volt az információk rögzítésére és visszakeresésére, értelmezésére; illetve az előző funkciókkal együtt az őrzés feladatát is ellátó ókori specialista, aki az *archiota*, *archivarius*, *archivista*, *chartularius*, *tabularius*, *camerarius* és egyéb neven említett tisztségeket töltötte be. Az ókori könyvtárak is nagyjából egy időszakban alakulhattak ki a levéltárakkal; az írástudás és az őrzés itt is az ókori szakemberek alapvető feladataihoz tartozott. Természetesen az ókori könyvtárak is kézirásos szövegeket őriztek, amelyek eredetileg egy példányban léteztek (így látszólag megfeleltek az elsődleges források egyik jellemző kritériumának), azonban e szövegek két tekintetben is alapvetően különböztek a levéltári dokumentumoktól. Az egyik különbség tartalmi volt: amíg az ősvéltárak a napi ügyekkel, illetve a fennálló viszonyok igazolásával kapcsolatos dokumentumokat őrizték, addig a könyvtárakban rituális szövegeket, krónikákat, tudományos fejtegetéseket, vallásos intelmeket és hasonló műveket gyűjtöttek össze. A másik különbség a hozzáférhetőségben rejlett: a rituális szövegeket és más kéziratokat másolták és a kiváltságosok uralkodói vagy egyházi csatornáin keresztül beavatottak számára terjesztették is; ez az archívumi dokumentumokkal jellemzően nem fordult

elő. A mai múzeumok őseit az uralkodói kincstárakban, magángyűjteményekben fedezhetjük fel; itt a szakember tudásához a szó szoros értelmében vett írástudás talán kevésbé tartozott hozzá az első időkben, de az érték- és forrásismeret mindenképpen (ez pedig nagy állományú, hosszú időn át fennálló kincstárak esetében valamilyen információrögzítő, nyilvántartó rendszer használatát is feltételezi).

A nemzeti levéltárak kialakulásának kulcsszakembere nem az írástudó őr, hanem az új koncepciót kidolgozó és végrehajtó tudós, politikus és bürokrata volt. Ők dolgozták ki a nagy irategyesítéseket, összevonásokat és az új nyilvántartási rendszereket, végrehajtották a selejtezéseket és iratégetéseket, s létrehozták a modern levéltári politika alapjait. A könyvtárak ebben az időszakban már zömmel nyomtatott forrásokat őriztek (értékes kéziratgyűjteményeik mellett), és inkább voltak a kutatás helyszínei, a tudomány szabadságának gyakorlati érvényesülését kínáló territóriumok, mint a levéltárak, ahol a kutató életét bürokratikus eljárások, engedélyeztetési procedúrák és önkényes hozzáférési korlátozások keserítették. Ez az a korszak, amikor a múzeumok közgyűjteményekké és egyúttal – eleinte magánkezdeményezésekre, de az állam által felkarolva – a nemzeti nagyság és a nemzeti érzület kifejezőivé váltak, és ekkor váltotta fel a korábbi magángyűjtemények esetlegességét a rendszerezés és a teljességre törekvés.

A nyilvános archívumok korszakával vált kulcsfontosságúvá a mai fogalmaink szerinti levéltáros szerepe, aki a levéltári anyag feldolgozását, a segédletek előállítását végzi, járatos az anyag belső összefüggéseiben, és kommunikál a kutatóval. Erre az időszakra esik a levéltáros szakma önállóságának, szakmai szervezeteinek (sőt világszervezetének, a Nemzetközi Levéltári Tanácsnak) a kialakulása is, főként amerikai kezdeményezésre; és ugyancsak ennek a korszaknak a terméke az önálló tudomány rangját kivívó, az információs tudományok egyik szakágát képviselő archivisztika is, melynek kiépülését paradox módon éppen a korábbi archívumi paradigmába már nem beleilleszthető jelenségek felbukkanása, az új paradigma formálódása ösztönözte. A könyvtártudomány elismertetése kevesebb gondot okozott, sőt a mai értelemben vett informatika kialakulásának egyik gyökere éppen a könyvtári információs rendszerek kialakulásából, koncipiálásából eredeztethető; ez a fejlődés inkább tekinthető szervesnek, intenzív jellegűnek, mint az archivisztikáé, amelynek éppen saját eddigi szakmai szabályainak megkérdőjelezése, újraértelmezési igénye adott lendületet. Érdemes megjegyezni, hogy a levéltárosok komoly szakmai küzdelmet folytattak a könyvtárosi, illetve a *records management* szakma művelőitől való megkülönböztetésük kivívásáért. A régész-muzeológus szakma addigra már meglehetősen specializálódott mind képzetét, mind tudományos rangját tekintve, noha a múzeumok ebben a korszakban elsősorban nem a tudományos arculatukat kívánták erősíteni a nagyközönség szemében, hanem inkább ismeretterjesztő szerepüket hangsúlyozták, és a turisták magukhoz vonzására törekedtek. Az *outreach* tevékenységek a közgyűjteményeket őrző múzeumok működésének, fenntartásának, sőt létük legitimitásának is elengedhetetlen elemévé vált.

A mai korszak kulcsszakembere az informatikus, aki egyrészt képes az archívumi nyilvántartó rendszerek számítógépesítésére, szakinformatikusi képességei lehetővé teszik számára a levéltári anyagok összefüggéseinek megértését és jellemzők adatbázisba szervezését; másrészt mennyiségi és minőségi szempontok figyelembevételével megtervezi és végrehajtja az analóg formában létező archívumi anyagok digitalizálását;

harmadrészt pedig a digitalizált anyagokat hozzáférhetővé teszi a helyi hálózaton, a korlátozott hozzáférésű, de helytől független hálózatokon, illetve a nyilvános interneten. Az informatikus szerepe ma a könyvtáros, sőt egyre inkább a régész-muzeológus szakmában is meghatározó, s ez a felsőfokú képzés szakpárosításaiban, illetve a speciális szakinformatikai képzési irányokban is tükröződik.

A három emlékezetörző intézménytípus működésében nemcsak az informatikus, mint kulcsszakember szerepe, hanem maga az informatizálás is konvergenciajelenségeket okoz, ennek okai pedig a digitalizált objektumok hasonló tárolási, rendszerezési, feldolgozási, leírási, indexelési problémáiban, illetve hasonló keresési, megjelenítési, hozzáférési módjaiban fedezhetők fel. A könyvtári digitalizálási és archiválási projektek között jelenleg a nagy riválisok a *Google* és a *Yahoo* programjai: mindkét cég könyvek digitalizálását, elektronikus formában való archiválását és az interneten keresztül szabadon hozzáférhetővé tételét tűzte ki célul. A már említett *Internet Archive* pedig egy kapcsolódó projektjében az ókori alexandriai könyvtár teljesítményéhez hasonlóan minden valaha kinyomtatott könyv összegyűjtését, digitalizálását és teljes szöveges keresési lehetőséget is biztosító *online* elérhetőségét próbálja megvalósítani. A múzeumi digitalizálás ma már a tárgyak kvázi-háromdimenziós megjelenítésére, terek virtuális bejárására, sőt a virtuális valóság eszközzel a tárgyak és terek valóságközeli érzékeltetésére is kiterjed; emellett olyan innovatív hibrid megoldásokat is eredményez, mint például a magyar kronoszóp, amely a mai valós látványra rávetíti a rekonstruált épületek, városrészek virtuális képét.

A globális hozzáférés víziójának korában a felhasználó számára összemosódnak a szakosodott emlékezetörző intézmények közötti különbségek, de ez korántsem teszi feleslegessé az ilyen intézményeken belül és körülöttük kialakult specializált tudásközösségek létét, mert a feldolgozás, tárolás és megjelenítés konvergenciája mögött továbbra is szükség van a könyvtárosi, levéltárosi, illetve régész-muzeológusi ismeretekre és tudásra. Internetes *infotainment*-univerzalizáltak képzése nem oldja meg a kutatás problémáit; sőt, a digitalizálás által kínált új összefüggések érdemi feltárása inkább több transzdiszciplináris erőfeszítést igényel, mintsem kutatási könnyebbséget nyújtana. A humán szellemi erőfeszítés terheit részben átvállaló szakértői rendszereket és a mesterséges intelligenciára épülő programokat is eredendően a meglévő differenciált, szakmaspecifikus tudással kell feltölteni.

Az archívumi szakma és szakértelem fejlődését információelméleti megközelítéssel is áttekinthetjük, a szakemberek tevékenységét az általuk végzett információs műveletek (előállítás, rögzítés, feldolgozás, tárolás, továbbítás, sokszorosítás stb.) szempontjából vizsgálva. Ha általánosságban az információs műveletekhez próbálunk jellemző szakmacsoportokat társítani (Z. Karvalics, 2004: 59), akkor a levéltáros valószínűleg az információ *tárolását* végző szakemberként fog szerepelni a párosításban. Az archívumi intézmények és szakemberek funkciói tekintetében azonban nemcsak az információ tárolása, hanem annak feldolgozása, hozzáférhetővé tétele, illetve sokszorosítása egyaránt elsődleges jelentőséggel bír a különböző archívumi korszakokban.

A tárolási művelet mint az archívumok alapfunkciója az archívumok történetének állandó, központi eleme. Ehhez a művelethez a fejlődés során – egy kivétellel – kumulatív módon társulnak a további információs műveletek, amelyek az újabb archívumi korszakokban jellemzővé, meghatározó fontosságúvá válnak. A tároláshoz az ókori le-

véltárak esetében a tárolást *megelőző* információs művelet, a *rögzítés/kódolás* művelete (az írnok, az írástudó feladata) társul: ez az a művelet, amely a későbbi archívumi intézmények jellemző információs műveleti portfóliójából eltűnik. A nemzeti levéltárak kialakulásának korszakában a tárolás mellett a *feldolgozás*, a rendszerezés válik kiemelt jelentőségűvé (mikro- és makroszinten egyaránt); a publikus levéltárak korszakában a tárolás és feldolgozás mellett a *hozzáférhetővé tétel* lesz meghatározó, míg a globális archívumok korában mindehhez még a *sokszorosítás* művelete társul. (A sokszorosítás a digitális formátumú dokumentumok esetében is hasonló művelet, mint ami a könyvnyomtatás esetében történik: az eredeti és a másolat között lényegében eltűnik a különbség.) Mind a hozzáférhetővé tétel, mind a sokszorosítás az archívumi anyagok megismerhetőségét segíti elő. Megjegyzendő, hogy a levéltáros által végzett hozzáférhetővé tétel műveletében a kontextuális elem a hangsúlyosabb (noha a levéltáros természetesen a fizikai hozzáférést is biztosítja), míg az informatikus általi hozzáférhetővé tétel műveletében a technikai elem az elsődleges (noha az informatikus egyúttal bizonyos kontextuális kapcsolatokot is biztosít).

Kontinuitás vagy paradigmaváltás?

Áttekintésünkben sorra vettük az archívumok létének, funkcióinak és működésének legfontosabb jellemzőit, kiemelten az információkezeléssel kapcsolatos szempontokat, és igyekeztünk bemutatni állandó és változó elemeiket a hipotetikusan felvázolt négy nagy korszakban.

Az archivisztikai szakirodalom – talán az informatikai forradalom hatásait taglaló modern és posztmodern írások kivételével – szellemében az archívumok történetének folytonosságát tükrözi. Számos olyan megfogalmazással találkozhatunk, mely szerint egy mai irat lényegét tekintve nem különbözik távoli elődjétől, a szervezetek működése (beleértve az államszervezetet, az egyházakat és az intézményeket) kontinuumot alkot. Ha elfogadjuk, hogy a származást és a birtoklást igazoló okiratok nem különböznek funkciójukban az ókortól a 21. századig, a mezopotámiai cserépiratok egy mai gazdaság nyilvántartásától, az írástudók a mai leltározóktól, az iratok hajdani őrzői a mai levéltárosoktól, mindez azt sugallhatja, hogy a mindenkori archívumok lényegüket tekintve azonosak a maiakkal. A levéltáros szakma is szívesen hangsúlyozza az állandóságot, a folyamatos fejlődést, mintegy bizonyítva, hogy a levéltár örök.

Ugyanakkor ismeretesek a nagy levéltári forradalmak (és ismert a forradalmak hatása is a levéltárakra), és forradalmi változások nélkül is megjelennek új funkciók, új célok, új működési módok az archívumok története során. Vannak olyan elemek is, amelyek ugyan korábban is részét képezték az archívumi gyakorlatnak, de akkor nem volt meghatározó súlyuk, a levéltári világkép más fontos elemeit befolyásoló, megtermékenyítő, átalakító szerepük – egy más korszakban viszont a levéltár-politika frontvonalába kerültek. Azt is láthatjuk, hogy korszakváltáskor egy-egy hatás nem okvetlenül csap át saját ellentétébe, hanem esetenként más hatások, problémák kerülnek előtérbe.

Vajon melyik az erősebb vonás, a kontinuitás vagy a korszakokra tagolódás? Vajon hogyan jutunk közelebb az archívumok fejlődéstörténetének, állandóságának és változásainak megértéséhez: a folyamatosság felmutatásával vagy az egymást követő kor-

szakok sajátosságainak feltárásával? Feltételezésünk szerint az utóbbi módon. Elemzésünk arra kívánt rámutatni, hogy az archívumok történetében az állandóság vitathatatlanul meglévő jegyei mellett egyes történelmi korszakokban új konstellációk jöttek létre az archívumok létét meghatározó körülményekben, lényegi változások történtek az információk birtoklásában, feldolgozásában és hozzáférhetőségében, és e változások együttvéve olyan, egymástól jól elkülöníthető archívumi világképeket eredményeztek, amelyek a vizsgált szempontok mindegyike tekintetében markáns különbségeket vagy sajátos együttállásokat mutatnak.

Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy az egyes archívumi világképek érvényességét nehezen lehet egzakt módon korszakokhoz kötni, megváltozásukat konkrét történelmi fordulópontokhoz, cezúrákhoz társítani. Ez alól talán csak a francia forradalom képez kivételt, de a forradalom levéltári törvényei által deklarált változások egy része is valójában már korábban megindult a különböző európai országokban. Ráadásul nem mindenhol párhuzamosan, azonos ütemben zajlott a fejlődés, nem egyszerre következtek be a lényegi változások az archívumok életében, mint ahogy eltérő ütemben alakultak a levéltári változásokat kiváltó történelmi fejlemények is. Eddigi elemzésünkben (az ókori Kelet archívumain kívül) kimondatlanul csak a „fejlett” Nyugat történelmi folyamatait vettük alapul – de ezen belül az egyes országokban, világrészekben így is eltérő prioritásokkal, egymásba csúszó fejlődési síkokkal, tartósan továbbélő jelenségekkel találkoztunk. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy az archívum eredendően kumulatív üzem, napi gyakorlatában és történelmi távlataiban egyaránt, és így magával hordozza a múlt világképeinek közvetett lenyomatait is. Talán nincs is olyan történelmi pillanat, amikor ezek az archívumi konstellációk tiszta formájukban lennének megragadhatók, mégis úgy tűnik, hogy javasolt rendszerünkben világosan elkülöníthetők a különböző egyensúlyi állapotok, ideálok, absztrakciók – egyszóval az archívumi világképek és az azokhoz igazodó gyakorlatok.

Rendszerezési javaslat

A négy archívumi világképet most már nevezzük nevén: a *jobbiztosító*, a *nemzeti*, a *publikus* és a *globális* archívumi világképről már elegendő információnk van ahhoz, hogy elkülönítsük őket egymástól az archívumi intézmény mindenkori célja, szervezete, tulajdonosa és célközönsége szerint; meghatározhatjuk az alkalmazott kulcstechnikákat, a szaktudást, a jellemző információs műveleteket, valamint ezek legfontosabb gyakorlati hatásait és problémáit; és nagyjából elhelyezhetjük e világképek érvényességét a történelem időtengelyén, párhuzamba állítva az emlékezetörző társintézmények fejlődésével.

Az alábbi táblázatban összegezzük mindazokat a lényeges szempontokat, amelyeket eddigi elemzésünk során figyelembe vettünk.

Elnevezés	Elsődleges vagy új cél	Kulcsintézmény	Tulajdonos	Használók, célközönség	Kulcs-technika	Kulcs-szakember	Információs művelet	Hatás, kulcs-mozzanat	Problémák	Korszak	[Könyvtárak]	[Múzeumok]
JOGBIZ-TOSÍTÓ	jogok, birtoklás, hatalom, származás igazolása	magánlevéltár	a létrehozója	az uralkodó, a tulajdonos (és hivatalnokai)	írás	írnok	rögzítés/kódolás + tárolás	titkosság	az archívum sérülékenysége	Kr. e. ~3000-tól	rituális szövegek, krónikák; másolás	kincstárak, magángyűjtemények
NEMZETI	a kollektív emlékezet megőrzése, a történelemtudomány támogatása	közlevéltár	az állam	hivatalnokok, történészek	katalógus, meta-információk, forrásközlés	tudós, politikus, bürokrata	tárolás + feldolgozás	iratkoncentráció, rendezés	a proveniencia megőrzése, a kontextus megtartása	18. sz.-tól (francia forradalom)	itt folyik az érdemi kutatás	közgyűjtemények
PUBLIKUS	nyilvánosság, a nagyközönség szolgálata	„nyilvános levéltár” (közlevéltár és nyilvános magánlevéltár)	a „köz”	hivatalnokok, tudományos kutatók, szakemberek, értő v. érintett nagyközönség	felhasználóbarát segédlet, levéltárközi kereszt-referenciák, <i>outreach</i> programok	levéltáros	tárolás + feldolgozás + hozzáférhetővé tétel	nyilvános olvasótermek, szolgáltatások	hozzáférési korlátozások	második vh.-tól	közösségi helyszínek; információ-tudomány kezdetei	turistalátványosságok
GLOBÁLIS	globális hozzáférhetőség	szolgáltató (service provider)	„szabad”	internet-használók, laikusok	számítógép, internet	informatikus	tárolás + feldolgozás + hozzáférhetővé tétel + sokszorosítás	„minden” archiválni, digitalizálni, „örökre” megőrizni	kontextus, mennyiség/minőség, elektronikus dokumentumok megőrzése	~2000-től	digitalizálás, konvergencia	digitalizálás, konvergencia

Látható, hogy a vizsgált szempontok többsége önmagában is markáns különbségekre utal az egyes világképekben, együttes hatásukban pedig még inkább kidomborodnak eltéréseik.

Összefoglalás

Ha szakítunk a levéltárak, archívumok hagyományos közigazgatási, jogi vagy történelmi-segéd tudományi megközelítésével, és információelvű szemlélettel tekintjük át több ezer éves történetüket, azt tapasztaljuk, hogy az jellemző szakaszokra, sajátos világképet tükröző korszakokra osztható. E világképek talán megérdemelnék a paradigma elnevezést (e tanulmány címe is eredetileg ezt a kifejezést tartalmazta), hiszen minden fontos tényező tekintetében egyedi jellegzetességeket és összehatásokat mutatnak; ugyanakkor viszont azt is tapasztalhattuk, hogy korszakváltáskor nem minden korábbi tényező érvényessége szűnik meg. A paradigmaváltás némiképp inflálódott kifejezésen pedig Kuhn óta a szabályrendszerek, axiómák viszonylag rövid idő alatt bekövetkező együttes megváltozását értjük, ezért talán helyesebb a magyarban „megengedőbb” képzeteket keltő „világkép” elnevezés használata (bár az eddigiekben a két kifejezést némelykor stiláris okokból mintegy szinonimaként használtuk).

A mai viták, amelyek az emlékezetörzés kérdéseivel, az információk, ismeretek és tudáselemek felhasználhatóvá tételével, átalakuló közegével, új „paradigmáival” foglalkoznak, hajlamosak a múlt történelmi korszakait egységes egésznek, egy hagyományos világkép hordozójának tekinteni, és azzal szembeállítva fogalmazzák meg új koncepcióikat. E leegyszerűsítő dichotómiából két megoldás kínál kiutat.

Az egyik megoldás a struktúrák *lebontása*: dekomponáljuk az eddigi összefüggéseket, és az archívumok, illetve az archiválás alapelemeinek érvényességét univerzálissá bővítjük – az élet maga az archívum; emlékezetünkben, tárgyainkban, iratainkban és kultúránkban folyamatosan rakódik le a megőrzendő anyag, miközben válogatunk, selejtezzünk, segédleteket készítünk, feldolgozunk, leírunk; mindenki a saját életének archivistája, és egyben embertársai és az összembari közösségé is; az emlékezetörző intézmények kialakulása pedig csak átmeneti állomása az emberi kultúrának. Ebből a nézőpontból tehát az archívumok múltja, jelene és jövője lényegileg nem különbözik egymástól.

A másik megoldás a struktúrák *kibontása*: a belső összefüggések, konstellációk felfedezése, értékelési szempontrendszer kidolgozása, ütköztetése; annak felismerése, hogy a múlt nem egységes; nemcsak most történnek lényegi változások az archívumok létében, hanem korábban is történtek, és e változások néhány nagy csomópont köré rendezhetők.

Ez a tanulmány az utóbbi megoldást követte: az archívumok történetének az információkezelési szempontokat kiemelten kezelő megközelítése alapján egy új rendszerezési javaslatot fogalmazott meg, amely alkalmas lehet legalábbis arra, hogy vitára ösztönözzön, eddigi elméleteink átgondolására késztesse. Segítségével talán közelebb jutunk az archívumok történetének és társadalmi szerepének megértéséhez, az emlékezet időtengelyén elfoglalt helyünk megítéléséhez, mai gondolataink archiválásához.

Irodalom

- Cook, Terry (1997): What is Past is Prologue: A History of Archival Ideas Since 1898, and the Future Paradigm Shift. *Archivaria*, 43 (Spring). <http://journals.sfu.ca/archivar/index.php/archivaria/article/viewFile/12175/13184> (2007. május 25.)
- Gilliland-Swetland, Anne J. (2000): *Enduring Paradigm, New Opportunities: The Value of the Archival Perspective in the Digital Environment*. Washington, D. C., Council on Library and Information Resources. <http://www.clir.org/pubs/reports/pub89/pub89.pdf> (2007. május 25.)
- György Péter (2005): Minden archívum, minden örökség. In: Kulturális örökség. Konferencia az Országos Széchényi Könyvtárban. *Iskolakultúra* 3: 4–15. o. Lásd még: György Péter–Kiss Barbara–Monok István (szerk.) (2005): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Akadémiai Kiadó – BME MOKK, 127–139. o. <http://mek.oszk.hu/02600/02661/02661.pdf> (2007. május 25.)
- Hofman, Hans (1998): Lost in Cyberspace – Where is the Record? In: *The Concept of Record*. Report from the Second Stockholm Conference on Archival Science and the Concept of Record, 30–31 May 1996. Riksarkivet, Sweden.
- Jakab Elek (1877): *A levéltárakról, tekintettel a magyar államlevéltár-ügyre*. Székfoglaló értekezés. Budapest, A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-hivatala.
- Johnson, Deborah – Blanchette, Jean-Francois (2002): Data retention and the panoptic society: The social benefits of forgetfulness. *The Information Society* 18: 1–13. o. polaris.gseis.ucla.edu/blanchette/papers/is.pdf (2007. május 25.)
- Kecskeméti Károly (2005): Levéltár és emlékezet. In: Kulturális örökség. Konferencia az Országos Széchényi Könyvtárban. *Iskolakultúra* 3: 23–33. o. Lásd még: György Péter *et al.*, 93–104. o. <http://mek.oszk.hu/02600/02661/02661.pdf> (2007. május 25.)
- Kecskeméti, Charles – Székely, Iván (eds.) (2005): *Access to archives. A handbook of guidelines for implementation of Recommendation No. R (2000) 13 on a European policy on access to archives*. Strasbourg, Council of Europe Publishing.
- Majtényi László (szerk.) (1996): *Az adatvédelmi biztos beszámolója 1995–1996*. Budapest. <http://abiweb.obh.hu/abi/index.php?menu=beszamolok/1995-96> (2007. május 25.)
- Menne-Haritz, Angelika (1998): What Can Be Achieved with Archives? In: *The Concept of Record*. Report from the Second Stockholm Conference on Archival Science and the Concept of Record, 30–31 May 1996. Riksarkivet, Sweden.
- Muller, S. Fz. – Feith, J. A. – Fruin, R. Th. (1920): *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven*. Groningen. (Angolul: *Manual for the Arrangement and Description of Archives*. Transl. A. Leavitt. New York, 1940.)
- Reilly, Terry (2005): From Provenance to Practice: archival theory and “return to community”. *First Nations, First Thoughts Conference*. University of Edinburgh. http://www.cst.ed.ac.uk/2005conference/papers/Reilly_paper.pdf (2007. május 25.)
- Roberts, John (1987): Archival theory: Much ado about shelving. *American Archivist*, 50 (Winter) Vol. 50, No. 1: 66–74. o.
- Sonkoly Gábor (2005): Örökség és történelem: az emlékezet technikái. In: Kulturális örökség. Konferencia az Országos Széchényi Könyvtárban. *Iskolakultúra* 3: 16–22. o. Lásd még: György Péter *et al.*, 53–59. o. <http://mek.oszk.hu/02600/02661/02661.pdf> (2007. május 25.)
- Székely Iván (2005): Az elektronikus adatállományok közép- és hosszú távú archiválása. In: Dömölki Bálint (szerk.): *Információs társadalom technológiai távlatai* (NHIT IT3). Második kötet: *Technológiai jelenségek részletes elemzése*. http://www.nhit.hu/data/87347/masodik_kotet_0116_db.pdf (2007. május 25.)
- Z. Karvalics László (2004): *Bevezetés az információtörténelembe*. Budapest, Gondolat – Infonia.

Székely Iván

Társadalmi informatikus, az adatvédelem és az információszabadság multidiszciplináris területeinek nemzetközileg ismert szakértője és kutatója, az OSA Archivum főtanácsadója, a BME Informatió- és Tudásmenedzsment Tanszékének docense. Kandidátus (szociológia). Az adatvédelmi biztosi hivatal egyik alapítója és 1995 és 1998 között főmunkatársa. Az Európa Tanács archívumi ajánlásának egyik kidolgozója; több nemzetközi civil szerveződés, köztük a *European Privacy Institute*, az *Initiative for Policy Dialogue* és az *AccessInfo Europe* tagja. A BME mellett az ELTE Szociológiai Intézetében, a CEU-n és a Budapesti Kommunikációs Főiskolán indított új, interdiszciplináris jellegű kurzusokat. Számos tanulmány és szakkönyv szerzője, szerkesztője; az IKT-vonatkozású törvényhozás nemzetközi szakértője, kormányzati információs stratégiai dokumentumok társszerzője, a nyilvánosság és a titkosság témakörével foglalkozó nemzetközi kutatócsoportok aktív résztvevője.

E-mail: szekelyi@ceu.hu

Z. Karvalics László

Az információs társadalom történetisége

„A digitális forradalomban ... a történelem fokozatos eltűnése (miatt) ... újra kell gondolnunk időérzékelésünket és ki kell fejlesztenünk a történelem iránti új érzékenységet”
(Hervé Fischer, 2006: 52)

Ebben a tanulmányban, amelyet az információs társadalom megszületésének kronológiai kérdéseit elemző munkám egyfajta bevezetésének szánok, a szakirodalomnak szinte az egészen végigvonuló, szokatlanul erős *ahistoricitásra* és az információs társadalom elméletének *az idő- és térkezeléssel összefüggő fogalomkezelési ellentmondásaira* kívánom felhívni a figyelmet. Három jelenségcsoportot vizsgálok, ezeket „*jövőtúlsúlyosságnak*”, „*hipertörténetiségnek*” és „*falszinkronicitásnak*” nevezem.

Az információs társadalom standard historiográfiája leggyakrabban öt névvel operál, mintegy fémjelezve is az egyes gondolattörténeti időszakokat. Így – időben visszafelé haladva – Manuel Castells háromkötetes szintetikus munkája, *Az információ kora a kilencvenes évek zászlóshajója* (Castells, 1996, 1997, 1998), Alvin Toffler és Yoneji Masuda a *nyolcvanas évek* elejének két nagyhatású, diskurzusteremtő szerzője (Toffler, 1980; Masuda, 1980), Daniel Bell és Alain Touraine úttörő szociológiai művei a *hetvenes évek* narratíváit foglalják keretbe, illetve teremtik részben meg (Bell, 1973; Touraine, 1969), Fritz Machlup gazdaságelméleti-statisztikai munkája pedig egyenesen az „ősforrás”, minden felsorolások kezdőpontja, a *hatvanas évek* elejéről (Machlup, 1962).

Ez a felsorolás mint „történet” természetesen semmit nem mond magáról az információs társadalomról, csak az *arról szóló gondolkodásnak* a vázlatosnál is vázlatosabb foglalata. Arra azonban mindenképp alkalmas, hogy szemügyre vegyük az irodalom fősodrának időkezelési sajátosságait.

Castells munkájának dramaturgiai középpontjában a gazdasági-társadalmi-politikai-kulturális komplexumban „éppen végbemenő változások” mélyszerkezetét értelmező „entitás” áll: a hálózatiság mint „új társadalmi morfológia”. Nem célja, hogy állást foglaljon abban a kérdésben, pontosan mikor és milyen változók mentén válik a preinformációs korszak az információ korává, de elképesztő adatgazdagsággal mutatja be, hogy milyen felhajtóerők hatására milyen átalakulások miként formáltak és formálnak ki alapvetően új viszonyokat és szerkezeteket. Olyanokat, amelyek részben máris felmutatják új rendszertermészetüket, részben további „kiteljesedésük” várható. A közelmúlt tehát az „előtörténet”, a jelen és a közeljövő pedig együtt a valódi történet: a kilencvenes években, a szemünk láttára „szökken szárba” az információ kora.

Masuda egyértelműen „majdani” állapotként beszél az információs társadalomról, létrejöttét a jövőbe helyezi. Történetisége abban merül ki, hogy a hetvenes évek néhány (japán, svéd, kanadai) „projektjének” bemutatásával illusztrálja, hogy a döntéshozók tudatosan fordultak az ipari korszakot felváltó információs társadalmi viszonyok létrehozásának irányába – s ezzel megnyitja azt a nagyon fontos diskurzust, amely a „jövő társadalmának” építése érdekében tett lépéseket a jelen stratégiai-tervező feladataira

tudja „lefordítani”. Jellemző megoldása dichotóm jelenségpárok táblázatos bemutatása: „ilyen volt” az ipari társadalom az adott rendszerkomponens szempontjából, és „ilyen lesz” az attól gyökeresen különböző információs társadalom. Hogy *mikor megy végbe a váltás, mely ponton mondhatjuk azt, hogy már túl vagyunk rajta, milyen indikátorok mérik mindezt, és hány rendszerkomponens megváltozása kell a teljes rendszer átalakulásának megtörténtehez*, azzal Masuda nem foglalkozik, de látnoki erővel és meggyőzően beszél a „születőfélben lévő”, új, emberközpontúbb, humanizáltabb minőségekről.

Toffler Castells szenvedélyes – absztrakcióban bátrabb, elemzésben felszínesebb – előképe. Győzedelmes metaforája, a „harmadik hullám” az információ korának a szinonimája. Előző bestsellere, a *Future Shock* (Jövősokk) (Toffler, 1970) a *társadalmi változások* drámai felgyorsulását igazolta, *The Third Wave* (A harmadik hullám) (Toffler, 1980) című könyvében pedig *irányukról* kívánt számot adni. Pontosabban arról a minőségről, amelybe a változások „torkollnak” majd: egyfajta, elérésre ítéltetett „állomásról”,¹ ami nem más, mint egy forradalmian új „civilizációs minőség” és életforma, ami éppen a szemünk láttára jön létre, és a közeli jövőben teljesedik ki.² Toffler kiindulópontja az, hogy a változás már elindult, elsőként az Egyesült Államokban „tört át” a harmadik hullám, és a világ többi részét is szép lassan, előbb-utóbb „besodorja” az információs társadalomba. Toffler tehát bátran kitűzi az időtengelyt, megnevezi a folyamat kezdetét, és minden erőfeszítést arra irányul, hogy formagazdagon felmérje, milyen is lesz az eképpen menthetetlenül globális minőségként kiteljesedő új világ. (Történetisége üdítő kivétel a kortársak között, alá kell húznunk azonban, hogy Toffler csak mintegy „mellékesen” történeti. Ez irányú tézisei más gondolatmenetekhez hozzákapcsolt, rövid, egymondatos állítások, ezeket nem részletezi, nem bontja ki, nem fűz hozzájuk értelmező kommentárokat.)

Bell ugyanakkor Masuda – absztrakcióban óvatosabb, felkészültségben és társadalomelméleti erőben nagyságrendekkel mélyebb – előfutára. Kiindulópontja mindvégig egy már megindult, de teljes komplexitásában majd csak a jövőben végbemenő változás finomszerkezetének megragadása. E tárgyban írt munkáinak kulcsszava az előrejelzés³ – és ugyanígy, a közelgő „jövő” leírására használta a „posztindusztriális társadalom” kifejezést már a hatvanas évek közepén.⁴ Nagy könyvének (*The Coming of Post-Industrial Society*, 1973) címe és összefoglaló fejezete is tudatosan a jövőre orientál (*Coda. Agenda for the Future*). A mű 1999-es jubileumi kiadásához közel negyedszázaddal később írt előszava sem reflektál arra, hogy mennyivel vagyunk közelebb az új minőséghez, mint voltunk a hetvenes években: Bell legerősebb állítása az, hogy „az ezredfordulón talán belépünk »az információ korába«”.⁵ S noha Toffler három „hullámával” teljesen ekvivalens Bell három nagy korszaka (a preindusztriális, az indusztriális és a posztindusztri-

¹ „...destinations, toward which change is carrying us” (Toffler, 1980: 20).

² „emerging civilization”, „genuinely new way of life”, „new civilization”, „Third Wave civilization” (Toffler, 1980: 26–27).

³ 1973-as alapművét evvel a tételmonddal kezdi: „This is an essay on social forecasting” (Bell, 1973: 3).

⁴ A Hudson Intézet hatalmas visszhangot kiváltó futurológiai munkájának (Kahn–Wiener, 1967) előszavában. Saját visszaemlékezése szerint a kifejezés „birtokba vétele” még ennél is korábban történt: 1959 és 1964 között számos előadásában, ill. egyetemi kurzusán már ugyanilyen értelemben használta (Bell, 1999). De nem változott semmi az évtized végére sem, lásd Lipset, 1979: 1–35, Lipset, 1980.

⁵ „As we come to the end of the twentieth century, we may be entering the „information age” (Bell, 1999: lii).

riális korszak), az átmenet idő-dimenziójával kapcsolatban Bell egyáltalán nem fogalmaz meg tételes állítást – ez annál is különösebb, mert az 1976-os kiadás egyik ábráján (117. o.) az Egyesült Államokat (Tofflerhez hasonlóan) már besorolja a posztinformációs társadalomba, a „kategória” egyedüli képviselőjeként.⁶ A teljesség kedvéért el kell mondanunk, hogy Bell használ történeti anyagot, szerzői között a kommunikációtörténész Innis és a „kapitalizmustörténész” Sombart is szerepel, a bérszínvonal változását százéves ciklusban vizsgálja: megjelenik tehát nála a történeti mozzanat, de nem „rekonstrukciós”, hanem illusztrációs igénnyel.

Alain Touraine, a posztindusztriális társadalom francia „atyja” számára a történetiség (a történelmi cselekvések rendszere) pusztán szociológiai elemzési keret, amelyre a társadalmi mozgalmakat a politikummal összekötő viszony értelmezéséhez van szükség. Teoretikus történetiség ez tehát (még ha az *Annales*, a társadalomtörténet legendás orgánuma ihleti is), s emiatt az aktor- és cselekvésrendszer-központú leírásokban a posztindusztriális társadalom történeti rekonstrukciójának igénye fel sem merül.

Ugyanez az időkezelés jellemzi a hatvanas évek legkorábbi, tipikus társadalomelméleti reflexióit, amelyeknek az a tudatosan vállalt küldetésük, hogy a számítógépek, az automatizáció és az új (információ- és tudás-) technológia révén hamarosan bekövetkező gyökeres változásokra időben felhívják a figyelmet.

Edmund C. Berkeley informatív bestsellerének (Berkeley, 1962) ez irányú tézismondatával⁷ a számítógépesítéstől a „közeli jövőben” remélt nagyarányú változásokat emeli ki, és miközben mellékletben 500 alkalmazási területet sorol fel, amelyek hamarosan elterjednek, jellemzőek vagy lehetségesek lesznek, a közlekedéstől a pénzügyi szféráig, ezek nagy része már a lista elkészítésének és publikálásának évében is működő rendszert, létező prototípust vagy megoldásközelbi kísérleti programot jelentett. Az évtized végére természetesen ez még inkább igaz lett, ám miközben például John Diebold könyve (Diebold, 1969) a technológiai változásokkal már kész tényként számol, a társadalmi változások bekövetkezésének időhatáraként hol tíz, hol tizenöt évre, hol pedig „kétgenerációnyi” távolságra tekint előre. Több mint jellemző, hogy a kiváló francia újságíró, Jean-Jacques Servan-Schreiber az „amerikai kihívást” tárgyaló 1967-ben (angolul 1968-ban) megjelent munkájában az Egyesült Államok „jelene” csak illusztráció Európa „felébresztéséhez”, mert a lényeg a posztindusztriális társadalom évtizedek múlva kifomálódó portréjának megrajzolása (Servan-Schreiber, 1967).⁸

⁶ Hogy nem érzéketlen a történetiség iránt, azt avval is bizonyítja, hogy ismeri és későbbi, nevezetes tanulmányában (Bell 1979) gazdagon elemzi a 19. század végétől felgyorsuló „információs forradalom” számos fontos kultúrtörténeti tényét.

⁷ „We can be certain beyond doubt that a vast number of important changes for human society will result from computers” (Berkeley, 1962: 161: A *Where we are headed* című fejezet *The shape of things to come* című alfejezetéből).

⁸ Nem véletlen, hogy a „jövőt” Servan-Schreiber két friss amerikai szakanyag, nevezetesen a Hudson Intézet akkor még megjelenés előtt álló, de azután nagy figyelmet kiváltó és világszerte ünnepelt előrejelzése, *A 2000. év* (Kahn–Wiener, 1967), valamint a számítógép-központú jövőbe tekintő Knox-jelentés alapján elemzi. A Hudson Intézet műfajteremtő jelentésére és a Commission on the Year 2000 ugyanakkor folytatott kutatásaira egyaránt Daniel Bell szemlélete nyomta rá a bélyegét. Jellemző, hogy a Hudson Intézet vagy tíz év múlva elkészített következő nagy előrejelzése (Kahn et al., 1976) egy beszédes című fejezetben még mindig *majdani* tárgyként foglalkozott a posztindusztriális társadalom kérdésével (*From Present to Future: Problems of Transition to a Post-industrial Society*, 181–207.) Hasonlóképpen, Daniel Bell még 1997-ben, az egykor a *Daeda-*

A helyzet pedig a hatvanas évek vége óta nem javult, hanem egyenesen romlott: a szakirodalom nem kizárólagos, de domináns kontextusában az „információs társadalmat” a felszínes epigonoktól a magabiztos polihistorokon át a nagy tekintélyű professzorokig mindenki a jövőbe helyezi. Mődfellett izgalmas tudásszociológiai kérdés, hogy a történetiség miért nem tudott kellő mértékben a diskurzus részévé válni – érdeemes tehát röviden áttekinteni néhány magyarázó szempontot.

Az információs társadalom diskurzus jövőtúlsúlyosságának hét oka

1. A „száguldó” technológiai innovációk

A hatvanas évek végétől fogva elképesztő tempóban felgyorsult az információtechnológia új megoldásainak és ezek használatba vételének ritmusa. Minden egyes új, „nagy” technológiai ugrás (a hetvenes évek elején a mikroszámítógép, a nyolcvanas évek második felében a mobiltelefon, a kilencvenes évek közepétől az internet detonációja) azonnal a várható gazdasági, politikai és kulturális változások kérdéseit vetette fel – éppen azért, mert a korábbi innovációs sikerek nyomán kétség sem férhetett a társadalomalakító hatás erejéhez és fontosságához. *A „régí ígéretnek” beteljesedésének kérdése emiatt soha nem tudott annyira feszítően izgalmas lenni, mint a frissen megnyíló új lehetőségek azonnali végiggondolása.* Sir John Eccles mottója („az emberi agy a jövőben él”) messzeemenően meghatározta az üzlet, a politika – és nyomukban a média – figyelmének irányát: a várakozások „forrósága” és tétje makacsul felülírta az elemző visszatekintés tárgyilagosságot.

Mindez azt is jelentette, hogy a társadalom jövőbeli változásának kérdése könnyűszerrel függetlenné tudott magától a technológiától is: sok esetben úgy sikerült „eltalálni” a majdani alkalmazásokat, hogy menet közben lecserelődött maga az elemzés kiindulópontjával szolgáló rendszer. James Martin (1982) könyve a nyolcvanas évek elején a teletextnek az információs társadalomra gyakorolt hatását vizsgálta – ám a számítógép képernyője néhány év múlva gyakorlatilag leváltotta a televíziókészüléket. Azt azonban, hogy a „screen” hamarosan a telefonhoz hasonló tömegfogyasztási termék lesz, amelyen elektronikus újságot olvasunk, ügyeket intézünk, tranzakciókat bonyolítunk le, és információkat gyűjtünk, sikerült tökéletesen „eltalálni”. Amikorra viszont (alig tíz-tizenöt év múlva) például ez a jövőkép valósággá vált, akkor már nem az információs társadalom „megvalósulásának” vagy „kiteljesedésének” konstatálása, hanem az új típusú *online* szolgáltatások, elsősorban az elektronikus kereskedelem rejülő lehetőségek keresése tűnt a legfontosabbnak. *Az információs társadalom képe a technológia felől emiatt soha nem tudott időkoordinátával jellemezhető „állapotként” megjelenni, hanem mindig „folyamatjellegű”, illetve „céltérmetű” maradt.*

lus című folyóirat különszámaként megjelent bizottsági jelentés (Bell–Graubard, 1967) harminc év múlva történő újrakiadásakor sem látott okot, hogy az előszóban „átminősítse” az *emerging* jelzőt, amit egykoron a nagy strukturális átalakulásra használtak: minden maradt a régiiben.

2. Szoros összekapcsolódás már a kezdetekkor az ébredő jövőkutatással

Az információs társadalomról való gondolkodás megindulása a hatvanas években gyakorlatilag egybeesett a tudományként megszülető jövőkutatás első eredményeivel, illetve korai intézményesülésével.

Tudós szerzők és jó tollú újságírók már korábban is közzétettek ugyan nagy érdeklődést kiváltó prognosztikus tartalmú műveket (Wells, 1928, 1938; Fumas, 1936; Drucker, 1942), sőt az Egyesült Államokban alapos, indikátorokat is bevezető társadalmi előrejelzés is készült a harmincas évek elején.⁹ Az ötvenes évekre népszerű témákká váltak a különféle társadalmi csoportok (Drucker, 1950), a hagyományos konfliktustípusok, a gazdasági szereplők és az érdekek (Drucker, 1957b), az oktatás, a kormányzatok és a világhépek (Drucker, 1957a),¹⁰ továbbá a demográfia, az intézmények, valamint az egyes tudományok perspektívái. A hagyományos témák mellett már ekkor megjelentek a természeti környezetet (az ökológiai kontextust) és a technológiát összekapcsoló tanulmányok (Brown et al., 1957), illetve az emberiség „biológiai kilátásait” tárgyaló munkák (Wolstenholme, 1963). A jövő előrejelezhetősége maga is módszertani vizsgálódás tárgya lett (Thomson, 1955; Seidenberg, 1961; Gordon, 1965), részben visszatekintő jelleggel is (Heilbroner, 1960; Wagar, 1963).

A jövőkutatás tudományos irányzata a hatvanas évek második felében intézményesedett. 1966-ban alakult meg a *World Future Society*, a rákövetkező évben pedig elindult a *The Futurist* című, kéthavonta megjelenő szakmai orgánus. 1967-ben jött létre a *World Futures Studies Federation (WFSF)*. A *RAND Corporation* által kifejlesztett Delphi-módszert elsőként publikáló kutatási beszámoló már 1964-ben megjelent, s 1966-ra lényegében kész volt a következő módszer, a *cross-impact matrix* is, hogy azután a következő évtizedekben a jövőkutatás már valóságos módszertani arzenálra tegeződött. A hetvenes évek közepén indult meg az első graduális (MSc fokozathoz vezető) „*Futures studies*” egyetemi tanulmányi program az Egyesült Államokban (University of Houston-Clear Lake), amit már egy év múlva követett egy ráépülő magasabb szintű program (*M.A. Program in Public Policy in Alternative Futures, University of Hawaii at Manoa*) meghirdetése is.

Az általános előrejelzések leglátványosabb fejezeteit mindig a tudományos-technológiai területek majdani „szenciaciói” szolgáltatták. Az információs társadalom „kirkatában” álló számítógépek, mesterséges intelligencia-rendszerek, adattárolási, -visszakeresési és -továbbítási megoldások, a „globális könyvtár” szinte mindig központi helyen jelennek meg a jövőt faggató szakirodalomban. Az információs társadalom hatvanas évekbeli diskurzusának szerzői közül Machlupot és eredményeit sokan nem is ismerik, de Arthur C. Clarke nagy port felkavart könyve, a *Profiles of the future* (A jövő körvonalai) (Clarke, 1962)¹¹ szinte kivétel nélkül minden bibliográfiai fejezetben szere-

⁹ President's Research Committee on Social Trends, *Recent social trends in the United States*. Vol. I-II. McGraw-Hill, 1933.

¹⁰ Peter Drucker könyvei mellett természetesen tucatnyi másik szerző is jelentkezett hasonló tárgyú munkákkal. Drucker azért érezzük a legjelentősebbnek, mert évtizedeken át töltötte be az „előrejelző” szerepet, és a felsorolásban idézett minden egyes munkájának a címébe – mintegy *ars poeticájaként* – becsapósztta a „jövő” szó valamelyik szinonimáját.

¹¹ Clarke 1958 és 1961 között számos folyóiratban publikálta később bestsellerének egyes fejezetei formált írásait. Nem tartom kizártnak, hogy a 2100-ig elérni remélt tudományos eredményeket tartalmazó táblázata mai napig a műfaj legtöbbit idézett „darabja”.

pel. S noha a hetvenes évek végétől a közgondolkodást már a prognosztikának az az ága határozza meg, amelyik a globális válságjelenségek tudatosítását állítja a középpontba, az „információs” tematika gyakorta helyet kap a hatalmi, biztonsági és környezeti kérdésekkel foglalkozó közleményekben. A Római Klub egyenesen a „mikroelektronika” kérdései köré fűzte fel egyik korai kötetének tanulmányait (Friedrichs–Schaff, 1982). S miközben magukat jövőkutatóként meghatározó szerzők nagy számban tettek közzé az információs társadalom szempontjából „szuper-relevánsnak” számító könyveket (Alvin Toffler mellett idesorolható John Naisbitt vagy a német Gerd Gerken is), ezek megítélésében furcsa kettősség alakult ki. A hagyományos társadalomtudomány a maga szűk könyvtárszobáiban fanyalogva fogadta el őket tudományos teljesítményként, és a rájuk vonatkozó kommentárok tömegéből rendre kiviláglik, hogy az „erős” szociológiai megalapozású műveknél „alacsonyabb rendűnek” tartották őket. Eközben azonban a közgondolkodásban a bestsellerek révén a *futurologusok által közvetített általános jövőkép az elkerülhetetlen tematikai közösség okán tartósan „össze-összecsúsztott” az információs társadalom fogalmával*. Mindezt az is erősítette és hitelesítette, hogy a számítástechnikával kapcsolatos előrejelzések sokkal nagyobb %-ban valósultak meg, mint az „általános” előrejelzések.¹²

3. Visszhangozó utópiák és antiutópiák, visszhangtalan praktópia

A jövőképek „speciális” változatai, a „humanizált” jövőt vizionáló utópiák és de-humanizálódást váró árnyképeik, az antiutópiák (disztópiák) változatos módon, de nagyon hatékonyan torzítják az információs társadalom diskurzusát. A felelős víziók harca a vizsgálat tárgyát konokul tolja előre, egyre jobban meghosszabbítva az időtengety a közeli, a távolabbi és a még távolabbi jövő irányába. Minél több szó esik a lehetséges jövőkről, annál kevesebb a jelenről.

A vitairadalom egyik rétege a „túlzottan pozitívnek”, és ennek okán egyoldalúnak tartott jövőképpel szemben szenvedélyesen igyekszik megjeleníteni az árnyoldalakat, a veszélyeket, a csapdákat, a társadalomszerkezeti deformációkat, az elvesző értékek világát, egyre koherensebb antiutópiákba csomagolva őket.

Így az egykorvolt jövőképek jelenléte lett világával és terminusaival szemben szinte iparszerűen születnek meg a disztópikus ellenvilágképek és ellenterminusok. A „harmadik hullám” bátor diskurzusát így akarja felülírni az „információs özönvíz” (*information deluge*) bizarr rémképe.¹³ A Neumann-galaxis információs „kiteljesedését” így diszkontálja az „információs szorongás” (*information anxiety*) (Wurman 1989). Az in-

¹² Albright (2002) azt a száz innovációt vizsgálja meg egyenként, amelyeket könyvük függelékeként Kahn és Wiener (1967) a „huszadik század utolsó harmadában nagy valószínűséggel megvalósulónak” tart. Azt találja, hogy a számítógéppel és kommunikációval kapcsolatos predikciók 80%-a korrekt, míg más területeken 50% alatt marad a találati ráta.

¹³ Amikor James Martin „információs özönvíz” címmel írja meg könyvének (Martin, 1978) egyik fejezetét, mondanivalójának egyáltalán nincs disztópikus zamata, pusztán a feldolgozásra váró, egyre növekvő információmennyiséget kívánja érzékeltetni. Csakhogy a szellemes metaforák és kifejezések önálló életre kelnek, és ez a terminus nem tárgyilagos elemzésekben, hanem a „nyakunkon az információs özönvíz” pánik-irodalmában jelenik meg újra meg újra.

formáció szabadságából (*freedom of information*) így lesz alkalomadtán információs börtön (*information prison*).¹⁴

A kritikai irodalom legjobb szövetségese mindebben a „cyber-orwellianus” tudományos-fantasztikus irodalom és a rájuk épülő akciófilmek világa. Ezek a művek azonban – minden gondolati erejük és értékük mellett is – komoly szemléleti kárt okoznak, ha nem irodalomként, vagyis fikcióként, hanem autentikus valóságrepresentációként tekintünk rájuk. A potenciális konfliktusok konstrukcióit ugyanis az elsődleges értelmezések és a kommentáriródalomhoz tartozó publikációk is előszeretettel transzponálják vissza a jelenbe – ennek következtében pedig az információs társadalom valóságos portréja helyett csak a fantomképét kapjuk, mert a magyarázatok a realitásnak pusztán azokra a darabkáira érzékenyek, amelyek a hipotetikus jövőképet támasztják alá. A potenciális jövőforogatókönyvből így lesz „a jelen gyakorlata”.

Az utópihatást erősen fokozza az a sajátos helyzet is, hogy az információs társadalom fogalmi előképének tekinthető „posztindusztriális” gondolat¹⁵ a kezdetektől fogva erősen ideológiai beágyazottságú volt, és részben az ipari struktúrára vonatkozó marxista és posztmarxista kapitalizmuskritikákból nőtt ki.¹⁶ Akkor, amikor a „fizikai termelés” szférájában foglalkoztatottak száma először relatíve, majd abszolút mértékben is elkezdett csökkenni, a „munkásosztály” kategóriájának, egyáltalán magának az „osztály” fogalmának a magyarázó ereje került mérlegre. S noha gyorsan kialakult az irodalomnak egy olyan ága, amely a megváltozó társadalomszerkezetet egy modernizált „osztályfogalom” segítségével igyekezett leképezni és változatos elnevezésekkel illetni az „új osztályt” (*new class*),¹⁷ az ideológiai fogantatású elemzések egyre kevésbé voltak alkalmasak a változások mélyszerkezetének feltárására. Ahogy Daniel Bell híres könyvének utószavában olvassuk, az egykorvult „felhajtóerő” mára kifulladás (Bell, 1961 [1960]).¹⁸ A munkásosztály „elnyomorodásával” kapcsolatos doktriner múltba révedést erőteljesen felülírta a képzettség forradalma, a jövedelmek, az iskolázottság és az életminőség emelkedése, a munkaidő csökkenése – nem véletlen hát, hogy a legtöbb teoretikus a posztindusztriális társadalomtól humanizálódást,

¹⁴ Edward R. Tufte „természetesen” nem az antiutópiákhoz kívánt csatlakozni, amikor megalkotta az információs börtön” terminusát, hanem az információtervezés (*information design*) percepció problémáinak érzékeltetésére használta (Tufte, 1990).

¹⁵ Magát a kifejezést, a „posztindusztriális” jelzőt is a „guild socialism” képviselőjeként ismertté vált Arthur J. Penty vezeti be 1922-ben megjelent könyvében (Penty, 1922). Az utópiák iránti tudományos érdeklődés hullámmáza nagyjából párhuzamosan halad a posztindusztrialitás iránti érdeklődéssel. Jellemző, hogy Lewis Mumfordnak az utópiákról 1922-ben írt munkája 1950-ben, majd (új előszóval) 1962-ben jelent meg (Mumford, 1962).

¹⁶ A szakirodalom előszeretettel elemzi Daniel Bell, Alain Touraine, Alvin Toffler és Manuel Castells gondolkodói indulásának marxista, illetve *New Left*-gyökereit, valamint az ettől való eltávolodás szellemi lenyomatait.

¹⁷ A tengernyi mulandó kísérlet közül leginkább maradandónak Dahrendorf elemzését érezzük, amelyben a marxi osztályfogalom kritikájából kiinduló kortárs osztálykategóriák keresése posztkapitalista szcenáriók ipari és politikai konfliktusainak felvázolásához vezet (Dahrendorf, 1957).

¹⁸ „The ideologies, therefore, which emerged from the nineteenth century had the force of the intellectuals behind them... Today, these ideologies are exhausted. The events behind this important sociological change are complex and varied.” (Bell, 1961 [1960]: 397).

emancipálódást remélt, és véleményének – ha mégoly óvatosan is – előszeretettel hangot adott.¹⁹

Az információs társadalom mint „pozitív utópia” (Yoneji Masudánál: *computópia*) azonban a kezdetektől fogva mindenhol fulmináns támadásoknak volt kitéve. Ami az „új baloldal” számára „renegát” elhajlás és fogalmi-elméleti inkonzisztencia, az a jobboldalnak eklektikus „álmódosítás”, az antiutópiák bajnokainak szemében pedig a veszélytudatot legyengítő mótely. Talán ezért kísérelt meg Alvin Toffler *A harmadik hullámban* úgy beszélni szenvedélyesen a majdani jövőállapotról, hogy az se utópiának, se antiutópiának ne tűnjön. A „*praktópia*” fogalmának bevezetése esélyt kínálhatott volna arra, hogy ne „a lehetséges világok legjobbikaként” (vagy legrosszabbikaként) beszéljünk a kialakuló minőségről, hanem nagyon is gyakorlatias megfontolások alapján készüljünk egy kívánatos állapot elérésére (Toffler, 1980: 374–375).

A „*praktópia*” nem tudott életképes fogalommá válni: Toffler terminusát mára kiszorították a fogalmat kisajátító művészeti és várostervezési projektek. Különös módon ugyanez a sorsa Shapiro sokkal későbbi „*technorealizmusának*”, amely a technooptimismus Szkülláját és a technofób szélsőségek Kharübdiszét egyaránt elkerülő szemléleti pozíció kialakítását tűzte ki célul (Shapiro, 1999).²⁰ Úgy tűnik, a dichotóm szélsőségekben való gondolkodás még jó ideig paralizálja az információs társadalomról való gondolkodást, és még ott is ellehetetleníti az utópiákat, ahol egyébként erős létjogosultságuk lenne. Ennél is nagyobb kárt okoz azonban az, hogy összetett gondolati építmények könnyed „leutópiázásával” *a jelen vizsgálata a bátor absztrakciók helyett az aprólékos szociológiai „faktológiába” szorul vissza*, miközben számos sarkalatos társadalmi kérdés megvitatása folyamatosan az alternatív jövőbe száműzetik.

4. A piac nyomása

Az információs társadalom tudományterületének az egyetemi-akadémiai szférában mind a mai napig jellemző alacsony „intézményesedettség” miatt a tárgykörben alkotó szerzők témaválasztásainak és publikációs teljesítményeinek a tétje alacsony: bizonyos értelemben saját piacukat építik nagyfokú szabadsággal professzori kinevezéseik biztonságot adó légkörében. Számukra a „sztár előadó” szerepkör elérése az igazi kihívás, de az is inkább a presztízs, mintsem az anyagi siker értelmében.²¹

A téma annál inkább versenytérp a szellemi termékek piacának más szereplői számára. A tudományos újságírók, a feltörekvő fiatal szerzők számára a siker, a kiugrás mércéje a figyelem felkeltésének hatékonysága. Náluk az elmélyült társadalomelméle-

¹⁹ Az információs társadalom diskurzusának megszületése után a posztindusztrialitással összefonódó utópiák immár baloldali útkeresésként éltek tovább. A témának monográfiát szentelő Boris Frankel az ilyen utópiák képviselői közé sorolja Rudolf Bahro, André Gorz és Barry Jones mellett Alvin Tofflert is (Frankel, 1987).

²⁰ Egy Franciaországban élő indiai gondolkodó hasonló, meglehetősen visszhangtalan kísérletében „az utópiához való realiztikus közelítés” jegyében dolgozott ki egy alternatív gazdasági rendszert, amellyel a posztindusztriális civilizációhoz vezető utat vélte megkönnyíteni (Kotukapaly, 1981).

²¹ A „guru” szerepkör megszerzése után például Peter Druckernek 1951-től több mint húsz évig a New York-i Állami Egyetem (*State University of New York, SUNY*) posztgraduális Business Schoolja, majd 1971-től haláláig a kaliforniai Claremont Graduate University biztosított háttérpályát.

ti vizsgálódást a legfrissebb jelenségek szellemes „enumerációja”, seregszemléje váltja fel, ami mindazok számára kétségkívül érdekes, akik ezeket a jelenségeket nem ismerik. Ha emellett sikerül „legyártaniuk” egy-egy frappáns kifejezést, ami találoán ragadja meg egy új jelenség lényegét vagy perspektíváit, akkor van esélyük arra, hogy rövid távon magas idézettséget tudjanak produkálni. A *megrendelői oldal* számára (amelyhez a gazdasági szereplők mellett kormányok, kormányhivatalok és kutatóalapítványok is tartoznak) a *történeti és az elméleti dimenzió másodlagos, az igazi értéket a majdnai trendeket minél jobban megközelítő predikciók* jelentik. Az „új” keresése így válik kényszerűvé, de *nem rendszertermészete vagy a benne rejlő intellektuális kihívás, hanem piaci értéke* okán. Ezért történik az, hogy az információs társadalom irodalmához való hozzájárulás sok esetben egyenesen egy kiterjedt ipari és kormányzati konzultánsi praxis részévé válik. Minél jobban sikerül valakinek mint szerzőnek elsőként tudósítani valamely terület várható jövőjéről, annál több megbízásra és meghívásra van esélye tanácsadóként.

Az „iskolateremtő” Peter Drucker mellett James Martinnak a hatvanas évek közepén kezdődött, mára közel félszáz éves munkássága lehet minderre „tankönyvi” példa. Martinnak az információs rendszerek kérdéseit elemző könyvsorozata elválaszthatatlan a különféle tréningek vezetőjeként és konzultánsként kifejtett aktivitásától, amelyekkel összefonódott – könyveinek borítói egyenesen reklámfelületként szolgáltak. Társadalomelméletileg legjelentősebbnek tartott összegzését első megjelenése (Martin, 1978) után három évvel új cím alatt, de változatlan tartalommal ismét közzétette (Martin, 1981), ezt megelőzően és ezt követően azonban leginkább a technológia és a menedzsment terén bekövetkező új fejlemények „legkorábbi adaptálásával” vívott ki elismerést. Don Tapscott már a kilencvenes évek „univerzalistája”, torontói egyetemi katedrával, saját tanácsadó céggel és keresett előadói státusszal: témái főleg az „új gazdaságról” szólnak (lásd elsősorban Tapscott, 1997), de az információs társadalom iránti érdeklődése az információ korába beleszülető új generációk digitális írástudásáról is könyvet eredményezett (Tapscott, 1998).

A pontosság kedvéért: a „műfaj” legjobbjai,²² akikről eddig szó esett, nagy ismeretömeget megmozgatva tudják szintetizálni a legfrissebb fejleményeket. Műveikben sok friss gondolat, találó megfigyelés, szellemes összefüggés, adekvát előrejelzés akad – fontos és izgalmas darabjai az irodalomnak. Mégis olyan „nyomást” testesítenek meg, amely minden erővel a *közeljövőre fókuszálva* gyengíti a jelennel és a múlttal való számvetés kényszerét.

5. Elméleti-fogalmi bizonytalanság

1962-ben robbant a század második felének egyik legnagyobb hatású társadalomtudományi bombája: ekkor jelent meg *A tudományos forradalmak szerkezete* (Kuhn, 1962). A mű érdemeinek elismerése mellett az elmélet központi kategóriája, a „para-

²² A legrosszabbakról ezúttal ne essék szó: az „információs szennyezés” kifejezés általános használatát erősen opponálok, ebben a kontextusban azonban helyénvalónak érzem. A „forró” területekről nagyon sok felszínes, érdektelen, de látványos címmel büszkélkedő fércmunka jelenik meg. Ezekről az olvasó zsebében csak az tudja megkímnálni, ha a vásárlási döntés előtt nem elégszik meg a cím és a tartalomjegyzék elolvasásával, hanem mélyen beletekint egy-egy példányba.

digma” jó ideig erős támadások középpontjában állt. A szerző, Thomas S. Kuhn hosszú „bűnlajstroma” a következetlen fogalomhasználatról a szó jelentésének felesleges megsokszorozásáig terjedt. Mégis egy legáltalánosabban dekódolható jelentéssel a paradigma annak ellenére tudott termékeny és széles körben használt segédfogalomvá válni a tudomány és a megismerés „fázisátmeneteinek” a leírásához, hogy használatához nem állt rendelkezésre egzakt és általánosan elfogadott definíció.

Az „információs társadalom” elmélete és fogalma kezdettől fogva híjával volt ennek az elementáris erőnek. A diskurzus nem egyetlen szerző egyetlen könyvével indult, hanem különböző elméleti útkeresések feltűnően inhomogén, nagyon sok tudományterületet és témát érintő áramában alakult ki, évtizedek alatt. Jellemző, hogy szabályos historiográfiai nyomozással kellett feltárni magának az „információs társadalom” kifejezésnek is az eredetét és a korai használatát (Duff et al., 1996). Ennek eredményeként tudjuk, hogy maga a terminus Japánban 1964-ben, az angol nyelvterületen pedig csak 1970-ben jelent meg, a szakirodalmi hagyomány körébe mégis besorolható számos korábban publikált mű is.

Miközben az „információs társadalom” ténylegesen jól használható, népszerű és elterjedt fogalom lett, az érintett témák gazdagsága miatt tartósan alacsony maradt a definíciós igény, és hiányos volt az önreflexió – a Tárgy azonosításának kísérlete. Eközben sok, hasonlóan bizonytalan alapvetésű elmélet és fogalom indult csatába, hogy „lecse-rélje” az alkalmatlannak vélt „információs társadalom” kifejezést valami másra.

E lappangó „hermeneutikai háború” kontúrталanná, homályossá tette az elméletet. A fogalom eredeti, holisztikus, civilizációelméleti kiterjedését és eleganciáját folyamatosan zsugorította és deformálta a diskurzus felkapott volta és erős összekapcsolódása a számítógépek és a hírközlés jóval szűkebb ipari-technológiai dimenzióival. A leszűkítő, kisajátító, alacsonyabb absztrakciós szintre helyező használattal szemben teljes joggal jelent meg a törekvés a fogalom eredeti értelmének helyreállítására, de mindez az alapkérdések konok körbejárása helyett meddő terminológiai sáncháborút eredményezett. Alig emelkedett ki tehát egyfajta konszenzussal az „előfogalmak” rengetegéből²³ az „információs társadalom”, megszilárdulás és „standardizálódás” helyett rendre újabb „kihívókkal” kellett szembesülnie.²⁴ Mindezen felül – vagy a diffúz használatra, vagy a változások csekélyebb horderejére hivatkozva – sok esetben megkérdőjelezték a fogalom *létfogósultságát és értelmét* is.

Eközben kibontakozott egy evvel épp ellentétes vonulat is: az „információs társadalom” a diskurzuson „kívüli” tudományok számára konjunktúrakifejezéssé silányult, s így egy időtlen és meghatározatlan „jelen” leíró keretfogalmává vált.²⁵

²³ Beniger (1986) több tucat olyan – leggyakrabban könyvcímekben megjelenő – „előfogalmat” mutat be, amelyek végül is „összeértek”, illetve „feloldódtak” az „információs társadalom” kategóriájában.

²⁴ A legerősebb „kihívó” a mai napig a „tudástársadalom” (Stehr, 2001), de „ellenfogalomként” gyakorta ajánlják a „hálózati társadalmat”, a „kockázattársadalmat” (Beck, 1986) vagy legújabban az „innovációs társadalmat” is (Hawkin, 2006).

²⁵ Ennek illusztrálására 2006 első félévében diákjaimmal 700 különböző, „akármilyen... az információs társadalomban” („whatever”) legerősebb „kihívó” a mai napig a „tudástársadalom” (Stehr, 2001), de „ellenfogalomként” gyakorta ajánlják a „hálózati társadalmat”, a „kockázattársadalmat” (Beck, 1986) vagy legújabban az „innovációs társadalmat” is (Hawkin, 2006). ... *in the Information Society*”) szerkezetű kifejezést gyűjtöttünk össze a Google segítségével. (Az eredményeket itt ismertetjük először.)

Az „információs társadalom” ilyenformán harapófogóba került képviselői többféleképpen el tudták kerülni, hogy defenzív vitapozícióba szoruljanak. Ahogy a bevezetésben is említettük, az információs társadalom történeti és rendszerszintű elemzése (és az állapotváltozások kronológiai rekonstrukciója) helyett ezért fordult a szakma egy része az információs társadalom historiográfiájának vizsgálata felé (lásd elsősorban Webster 1995, Dordick–Wang, 1993). Mindehhez azonban jelentős olvasottság, elmélyedés és hozzáértés szükségeltetik, ezért sokan választották a könnyebb utat: a „problematikus” kifejezés elhagyását vagy a határozott állásfoglalás mellőzését. A támadások és a támadhatóság elkerülése érdekében egyszerűbb volt nem foglalni állást abban a kérdésben, hogy mi is az az információs társadalom, hol és milyen mértékben van jelen a fejlett és a kevésbé fejlett országokban, s mindez hogyan, milyen dramaturgiával alakult ki. A várható kritikák méregfogát egyszerűbb volt kihúzni avval, hogy szinte automatikusan *jövő időbe kerültek a modalitások*, a történetiség szinte minden attribútumát elhagyva.

6. A politikai tervezés „jövőretorikája”

Az információs társadalom kiépítésére irányuló valamennyi program őseit Japánban lelhetjük fel: az 1972-ben elfogadott „*Plan for Information Society – A national goal toward the year 2000*” című dokumentum 1985-re tűzte ki az információs társadalom kívánatos „megvalósítását” (Masuda, 1980). Ehhez képest 1978-ban olyan amerikai–japán meghívásos konferenciát rendeztek Seattle-ben, a Washingtoni Egyetemen, amelynek fő céljaként már egyenesen a két ország „információs társadalma”²⁶ által felhalmozott tapasztalati anyag összevetését jelölhették meg (Edelstein–Bowes–Hassel, 1978). Ez a kettősség tartósan jelen maradt a politikai tervezésben: a stratégiai dokumentumok vagy nem foglalnak pontosan állást abban a kérdésben, hogy az „információs társadalom” címszó alatt „valamikor elérendő célt” vagy „továbbfejlesztendő állapotot” kell-e érteni, vagy hol ilyen, hol olyan értelemben használják. Európa egyik sarkalatosnak tekintett stratégiai dokumentuma, az 1994 júliusában elfogadott *Action*

A rendszerezés első tanulsága az volt, hogy a releváns előfordulások nagy része (62%) konferenciacím, kisebb része (23%) projektnevezés – ez jellemzően tükrözi azt a szándékot, hogy egy adott, önmagában is értelmes és zárt problémavilágot, illetve témát a hozzábiggyesztett utótag („az információs társadalomban”) segítségével próbáljanak magasabb izgalmi szintre vagy erősebb legitimációs alapra emelni. Nem lehet észrevenni (elsősorban az európai szereplőknél) az Európai Unió pályázati kategóriáinak – elsősorban az *Information Society Technologies (IST)* programnak – a hatását, illetve a pályázati követelményeknek való „verbális megfelelés” szándékát.

A második tanulságot a tartalmi csoportosításból nyertük. A kifejezések 35%-a információs kontextusban releváns fejleményeket kapcsolt össze az utótaggal (digitális jogok, privacy, digitális szakadék stb.), de közel 60%-ukban a társadalomszerkezet, a társadalmi gyakorlat és a társadalomvizsgálat legáltalánosabb kategóriái (angol terminusokkal: gender, agriculture, the role of science, higher education, work, identity, social values, sustainability, security, employment potential, human rights, language teaching stb.) kerültek előre. A fennmaradó 5% egy-egy pontszerűen kicsiny tudásterület „felértékeléséhez” vette igénybe az utótagot: ma is különös látni teljes kifejezésként például az „*Algorithmic Challenges in the Information Society*” vagy az „*Adult Information Seeking Strategies in the Information Society*” címeiket.

²⁶ Pedig akkor már érkezett ausztrál „nevezés” is az „információs társadalom” kategóriájába való tartozáshoz (Barnes–Lamberton, 1976).

Plan például az *információs társadalomba vezető útról* ír (*Europe's Way to the Information Society*), miközben egyik 1993-as elődokumentuma a létező globális információs társadalomra hivatkozva fogalmazza meg ajánlásait (*Europe and the global information society. Recommendations to the European Council*). A modalitások (a „majd” és a „már”) közötti választás bizonytalanságát stílusosan az „*információs társadalom küszöbére való érkezés*” vagy az „*átmenet*” kitételek jelentik meg: „se kinn, se benn”. Korea Lee és Han (1988) szerint például a nyolcvanas évekre ért ebbe a „köztes” állapotba, és Cordell (1985) könyve Kanada tekintetében is a nyolcvanas évekre teszi az „átmenetet az információs társadalomba”.

A kilencvenes évek elején (a zingapúri „intelligens sziget” víziójának 1991-ben történt meghirdetését követően) újabb lendületet vett az információs társadalom fejlesztésére irányuló stratégiák kidolgozása, és a nagyvállalatoktól átvett módon a tervezés idő-horizontjának végét különféle jövőképekkel, scenáriókkal és „víziókkal” igyekeztek megjeleníteni. A politikai ciklusokhoz igazodó tervezési ciklusok négy-ötéves Prokrusztész-ágyára szabott dokumentumok és azok „népszerűsítései” azóta is folyamatosan a jövőbe tolják az információs társadalom beköszöntését – még akkor is, ha a tervek már „valamilyen szintű” információs társadalomról, tehát *már megvalósult* és/vagy éppen fejlődésének a *következő szakaszába* lépő minőségről szólnak. Ebben ismét a japánok jeleskednek: a Keizai Doyukai (a vállalati igazgatók egyesülete) gondozásában 1996-ban jelent meg a „*Humane information society*” (emberarcú információs társadalom) programja, a Posta- és távközlésügyi tárca az ezredfordulóra kidolgoztatta az „*intellectually creative society*” (kreatív információs társadalom) építésének koncepcióját,²⁷ a legfrissebb tervek viszont már a „*ubiquitous*” vagy „*network-*”, sőt „*mobile*” (mindenütt jelen levő, hálózati, mobilis) információs társadalomról szólnak, és ettől kezdve az lesz érvényes erre a fogalomra is, amit a „száguldó technológiai innovációk” címszó alatt korábban bemutattunk.

7. Az információs társadalom inherens jövőre irányultsága

Daniel Bell egy korai munkájában (Bell, 1966) már megfogalmazza, hogy a jövőre irányultság (*orientation toward the future*) a posztindusztriális társadalom sarkalatos jellemzője, és hogy letéteményese a megfelelő elméleti tudás birtokában lévő kormányzat és tudomány, amely képes a hosszú távú igényeket felmérni és a társadalmat úgy szervezni, hogy sikerüljön is ezeket az igényeket kielégíteni.

Nagy összegző munkájában (Bell, 1973) még határozottabban fogalmaz. A posztindusztriális társadalomnak szerinte öt kulcsdimenziója van: a termékgyártásról a szolgáltatás gazdaságra való váltás, a „professzionális és technikai osztály” dominanciája, az elméleti tudás központi szerepe, a tudományos döntéshozatal (intellektuális technológia) és a jövőre orientáltság.

Csakhogy az emberiség – ahogy Fred Polak írja – „jövögeneráló faj”, és a jövő képe (*the image of the future*) mindig is fontos szerepet játszott a kultúrák felemelkedésében és bukásában (Polak 1961). A pozitív jövőkép afféle önbeteljesítő jóslatként műkö-

²⁷ http://www.soumu.go.jp/joho_tsusin/policyreports/english/telecouncil/Report1993No5/section1.html

dik, a vitalitás elvesztése, a pesszimizmusba fordulás viszont pusztító hatású (lásd Thompson, 1967). A kérdés tehát inkább az, hogy az információs társadalom viszonya a jövőhöz mennyiben más, mint a megelőző társadalomtörténeti korszakoké. S így már azonnal kézenfekvő a válasz is: az igazán új elem mindenekelőtt a jövő *előrejelzésének képessége* (nemcsak a futurológia, hanem sok más tudomány módszertani arzenáljának is köszönhetően), a jövő *alakíthatóságának tudata* (a cselekvést vezérlő szemléleti kiindulópont, ami értelmet ad a társadalmi innovációnak, a hosszú távú tervezésnek és a részvételnek), valamint a *beavatkozási képesség mértéke* (társadalmi, politikai, logisztikai és technológiai értelemben). Mindez még akkor is igaz, ha a megváltozó társadalmi közegben a villámgyors átalakulásokra adott első reakció – látszólag a fentiekkel ellentétben – a „jövősokk” volt (Toffler, 1970), és ha legújabban szintén „védekező” jellegűnek tűnik a „fenntarthatóság” gyűjtőkategóriájának megteremtése, amelybe a jövővel kapcsolatos szinte valamennyi fontos részprobléma belefut, megteremtve a *fenntartható információs társadalom* narratíváját is (Mansell–Wehn, 1998, Servaes–Carpentier, 2006).

Hét okot soroltunk fel, amelyek közül bármelyik önmagában is elég lenne, hogy nehezítse a szigorú és pontos történeti interpretációt. Különös módon ugyanezt érik el olyan megközelítések is, amelyek pedig éppen a történetiséget tűzik a zászlajukra.

Hipertörténetiség, avagy hogyan helyettesíthető történelmi kalandozásokkal a valódi történetiség?

1. Jó metafora, rossz metafora

Nehéz helyzetbe kerül az információs társadalom kutatója, ha avval szembesül, hogy a 18. század végének forradalmi Franciaországot valaki „korai információs társadalomnak” nevezi, és akként mutatja be (Darnton, 2000). Érteni persze érti, hogy a feudális és az ipari korszak határán egyensúlyozó, erős urbanizálódásnak indult Párizsban olyan „kommunikációs robbanás” történt, amelynek összetettsége, műfaji és formagazdagsága metaforáért kiált, és ezt a metaforát egy későbbi korszakra használt elnevezésben találja meg a szerző. Nagyjából pontosan ugyanilyen megfontolásból nevezheti a 19. század második felének sikertörténetét, a távirót és a körülötte kiépült „online” kultúrát „viktoriánus internetnek” egy sikeres és szórakoztató könyv (Standage, 1998), vagy a *Notes and Queries* című folyóirat körül nagyjából ugyanekkor kialakult kommunikációsűrűséget „viktoriánus virtuális közösségnek” egy szellemes tanulmány (Leary, 2000). A Hauben-házaspár a könyvnyomtatás „oldalvizén” létrejött 15–16. századi könyves közösségeket nevezi – a korai internet és a *Usenet* felhasználócsoportjaira emlékeztető erős analógiák okán – „korai hálózati közösségeknek” (Hauben, 1997).

Világos, hogy egy későbbi, „fejlettebb” állapot elnevezését hívják a szerzők segítségül, hogy egy kezdetlegesebbnek, elmaradottabbnak ismert korszak „modernitását”, izgalmasságát érzékeltessék. (Ugyanilyen elvi alapon lehet például „Karoling-reneszánsznak” nevezni a megpezdülő kora középkori intellektuális életet, sok száz évvel a valódi reneszánsz előtt.) Ha felismerjük, hogy mindez valójában nem az információs társadalomról szól, hanem a korabeli viszonyokról, akkor még titokban örülhetünk is egy kicsit, hogy fogalmunkat ily módon is népszerűsítik.

Ha azonban valaki egészen komolyan veszi az analógiát, és *valóban* információs társadalmat lát ipusztriális vagy akár protoipusztriális közegben is, ott már súlyos gondokkal kell szembenéznünk. Sajnos így jár el az információs társadalom irodalmát sok érdekes közleménnyel gazdagító Alistair Black is, aki a megfigyelés és az adatgyűjtés új minőségéig jutó brit bürokráciában és az információáramlás új csatornáin zsilipelgető könyvtárosokban egyenesen egy „viktoriánus információs társadalmat” lát, a nyilvános könyvtárak szubkultúráját pedig „mikroinformációs társadalomnak” igyekezik láttatni (Black, 2001). Rejtély, hogy Black miért nem elégedett meg avval, hogy Margaret Steig (1980) nyomán egyszerűen csak „információs forradalomként” kezelje a korszak innovatív és tömegesedő információkezelési gyakorlatát, és miért kell „*embrionális információs társadalomként*” beszélnie róla. Talán éppen az általa is idézett szerzőktől, Christopher Dandekertől és a Robins–Webster szerzőpárostól kapott kedvet, akik még inkább leszűkítő és még tarthatatlanabb módon bánnak az információs társadalom fogalmával. Dandeker (1990) egyenesen a bürokráciát azonosítja az információs társadalommal (*the age of bureaucracy is also the age of the information society*), Robins és Webster (1989) pedig a tudományos menedzsmentnek a 20. század elejére tehető megszületését tartják az „eredeti információs társadalomnak” (*original information society*). A „merítésből” látszik, hogy nagy a fogalmi zavar: az ipari korszakot és annak kultúráját felváltó információs társadalom *eredeti, holisztikus, minden társadalmi alrendszerét magába ölelő* fogalma helyett annak az „információban különösen gazdag környezetre” *programszerűen leszűkített*, eltorzított értelmezési tartományáról igyekeznek kimutatni, hogy az már korábban is létezett, mert korábban is voltak „információban különösen gazdag környezetek”. Bármelyik pillanatban megszülethetnek tehát publikációk például „az alexandriai könyvtár mint mikrosztintű információs társadalom” tárgyában is, mert ez a torz logika igaz lesz bármilyen korai történeti állapotra. Horribile dictu, Lindstrom (1990) Vanuatu szigetének kőkori körülmények között élő tanni népességét nevezi „információs társadalomnak”, mert a tannik idejük túlnyomó részében, egész álló nap történeteket mondanak egymásnak, fecsegnek, diskurálnak, vitatkoznak, mesélnek, híreket adnak-vesznek, vagyis információban különösen gazdag környezetben élnek.

Jól látszik, hogy míg a jövőorientáltság „előre tekintve” puhítja kontúrtalanná az információs társadalom kezdeteinek (szigorú történetiségének) kérdését, az információs társadalom leszűkített fogalmának kritikátlan alkalmazása az időben visszafelé teszi ugyanezt. A szakirodalom idesorolható részének azonban van még egy különösen káros hatáskövetkezménye is: megnehezíti a *közvetlen előtörténetnek*, vagyis annak a periódusnak a tárgyilagos áttekintését, amely végül is „kihordja”, „megszüli” az információs társadalmat, és amelynek az időbeli kiterjedése is viszonylag pontosan meghatározható a 19. század közepétől a 20. század közepéig tartó időszakban.

2. Az információs társadalom valódi előtörténete: gazdasági, technológiai és kulturális gyökerek

A történeisztársadalom az „előtörténet” kifejezést a komplex társadalomállapotok létrejöttét lehetővé tevő előfeltételek megteremtődésének időszakára vonatkoztatva használja. Az előtörténetet a valódi történettel összekeverni súlyos gondolkodási hiba, ami sokat árt az elemzésnek.

A tömegtermelés technológiai és szervezési forradalmával igazából csak a 18–19. század fordulóján induló ipari korszak előtörténete például a nagy földrajzi felfedezésekkel, a hajózási útvonalak áthelyeződésével, az Európába áramló arany által okozott pénzügyi átalakulásokkal, a protestáns etikával, az írástudás tömegesedésével, a kettős könyvelés feltalálásával és a kiadási-felvásárlási rendszerekkel kezdődik, már a 15–16. században. Mégsem akar senki egyenlőségjelet tenni az agrártársadalmakkal és dinasztikus politikai felépítményekkel jellemezhető késő középkor és az iparosítással a mezőgazdaságot háttérbe szorítani kezdő, új társadalmi csoportokat termő és törékeny demokráciákkal debütáló modernitás között.

A 20. század közepén induló, s a század harmadik harmadában felgyorsuló információs társadalom előtörténete a 19. század közepén kezdődik, a virágjában lévő ipari korszak „nagy évtizedeiben”. Az ipari világot a korszak legfejlettebb országaiban 1870 és 1930 között látjuk szuperdomináns szerepben tündökölni, ezt megelőzően még inkább agrárium-túlsúlyos, ezt követően pedig már inkább információ- és szolgáltatás-túlsúlyos mind a gazdaság, mind az egész társadalom. Az információs társadalmat tehát az ipari civilizáció „hordja ki”, és James Beniger korszakalkotó munkája óta mindez egységesen felfűzhető a társadalom irányításának („kontrolljának”) kríziseire és az azokat „megoldó” irányítási vagy kontrollforradalmak egymást követő ciklusaira épülő magyarázatra. A *kontrollkrízis* a végrehajtó (operátor) alrendszer bonyolódását és „mennyiségi (numerikus) kihívásait” követni képtelen szabályozó alrendszer válsága, a *kontrollforradalom* pedig a technológiai és gazdasági természetű meghatározó tényezők villámgyors változásainak komplexuma, amely megoldja az információk összegyűjtését, tárolását és megosztását, s amelynek révén a formális vagy programozott döntések képesek a társadalom irányítását befolyásolni (Beniger, 1986).

Az ipari forradalom operátor alrendszerének teljesítménynövekedését az agymunkát újszerűen gépesítő (racionális) bürokrácia kontrollforradalma, a második világháború idejére tetőző kontrollválságot az elektronikus forradalom, a hetvenes évek kontrollkrízisét pedig a „telematikus” kontroll (a távközlés és a számítástechnika összekapcsolódása) ellensúlyozza, illetve oldja meg. A 19. század második felének távíróval, telefonnal, modern tömegsajtóval, írógépekkel és nagy teljesítményű adatfeldolgozó masinákkal induló információs forradalma a gazdaságban a termelés és az értékesítés professzionális menedzsmentjébe és az irodai munka automatizálásába fordul (Cortada, 1993), a politikában pedig hatékony, jobbnál jobb információs fegyverekkel (például korszerű népszámlálási és nyilvántartási technológiákkal) ellátott bürokráciává fejlődik. Az ipart, a politikát és a „tudományos üzemeket” korszerű információs szolgáltatások kezdik támogatni (Yates, 1993, 2005; Yates–Van Maanen, 2000). Az 1930-as évek végére elkészülnek számos később „detonáló” technológia (analóg számítógép, fénymásoló, televízió, mobiltelefon stb.) korai prototípusai, és néhány gondolati „előfutár” olyan lehetőségeket, irányokat körvonalaz, amelyek majd negyedszázad múlva „válnak valóra” (Paul Otlet és Vannevar Bush például „megelőlegezi” az internetet). A komplex társadalmi és technológiai változás azonban ekkor még nem megy végbe. A második világháború számos folyamatot lelassít, hogy aztán még többet fel is gyorsítson, és gyors ütemben vezesse át a fejlett országokat az információs társadalomba – elsőként a háború és az azt követő tudományos és technológiai forradalom legnagyobb győztesét, az Egyesült Államokat, majd sorban a többieket.

Armand Mattelart és Daniel Headrick még tovább tolják vissza az időben az előtörténetet (Mattelart, 2001; Headrick, 2001). Kimutatják, hogy a világ leképezésének az információs társadalomban meghatározó jelentőségűvé emelkedő szemléleti keretei – a számok (a numericitás) felértékelődése, az osztályozási rendszerek megszületése, a hálózatfogalom kialakulása – és az információtechnológiai innovációkra irányuló első erőteljes társadalmi nyomás a 18. század végének termékei (és főleg a tudomány és a katonaság alrendszerében születnek meg). Mindezzel azonban ők sem az információs társadalom történetét viszik vissza az időben, csak alaposan feltárják azoknak a jelenségeknek a gyökereit, amelyek majd az információs társadalomban teljessé válnak. Ugyanezt teszik a „rossz metaforákat” alkalmazó kutatók is, akik a helytelen fogalomválasztás ellenére remek tudósok és kiváló tanulmányok szerzői. Mindez különösen akkor szembeszökő, ha a kvázitörténeti irodalom egy következő rétegét vesszük szemügyre, amelynek egyes darabjait már-már a tudományosság normáival szemben, visszaesőként elkövetett merényletnek kell tekintenünk.

3. Diskurzusgyilkosok

2003-ban „Kihívás és változás az információs társadalomban” címmel komolynak ígérkező tanulmánykötettel kedveskedett olvasóinak a könyvtári és információtudományi irodalomra szakosodott londoni *Facet Publishing* kiadóvállalat (Hornby–Clarke, 2003). Az információs társadalom teoretikus távlatait taglaló nyitó tanulmányban (Feather, 2003: 3–15) örömmel fedezhetjük fel azt a tipológiát, amely – az információs társadalom irodalmában elsőként – a *gazdasági*, a *technológiai* és a *társadalmi* modell, illetve vizsgálati keret (*framework*) mellé negyedik dimenzióként beemeli a *történetit* is.

Annál nagyobb lesz a csalódásunk, amikor kiderül, hogy mit is ért a neves, az információs társadalom tárgyában már több könyvet jegyző szerző (Dearnley-Feather 2001, Feather 2004) „történeti modell” alatt. A legfontosabb észrevétel – mondja – annak a felismerése, hogy az információnak története van. Bárhol kezdjük is el ennek feltárását, a mezopotámiai agyagtábláknál, Gutenbergnél vagy a távirónál, mindenütt „történetbe” (*story*) ütközünk, amelynek „elmesélése” segít eligazodni a globális információs társadalom fogalmi dzsungelében (Feather, 2003: 13–15).

Ebben még tulajdonképpen igaza is volna: a releváns történeti anyag feltárása mindig segít aktuális kihívások pontosabb megközelítésében. Két megbocsáthatatlan módszertani hibája miatt azonban ezt és az ehhez hasonló megközelítéseket kifejezetten károsnak és félrevezetőnek kell minősítenünk.

Először is, Feather könnyed mozdulattal *azonosítja az információs társadalom (speciális) történetét az információjelenység (univerzális) történetével*. Ennek megfelelően jól látszik, hogy „megoldása” éppen a valódi diskurzus helyett születik meg, és attól távolít el. Az *információs társadalom történeti diskurzusa ugyanis arról szól, hogy hol, hogyan, milyen lépésekben, mikor, milyen időmintázatokkal születik meg az információs társadalom, majd ezt követően milyen változásokkal és dinamikával lehet létrehozni a történetét*. Az információjelenység története (Levinson, 1997) vagy az információjelenység középpontba állításával újraértelmezett civilizációelmélet (Robertson, 1998), és történetírás (Z. Karvalics, 2004) egészen más tudományos terep. Kétségtől eltekintve ennek az irányzatnak is erős létjogosultsága

ga van, és néhány szempontja még az információs társadalom összefüggésében is lényeges lehet, de ilyen „tálatásban” csak zavarossá teszi a diskurzust.

Erre „erősít rá” a másik módszertani csúsztatás. Az információs társadalom fogalmának mély értelme *par excellence* a változásra, a különböző korszakok egymástól való elválasztására, szegmentációjára épül. Boldog örömmel mutatni fel az információjelenség *kontinuitását* ehelyett – nos, ez nehezen elfogadható gondolati bűvészműtárvány egy olyan szerzőtől, aki éppen a folyamatosság és változás kontextusában nyúl az információs társadalom témájához (Feather, 2004). Endrei Walter, a kiváló magyar technikatörténész egyik késői munkájában (Endrei, 1992) bravúros okfejtéssel mutatja be, hogy a modern programozási tevékenység hogyan vezethető vissza a neolitikus vadászok önkioldó csapdáihoz, az automatizálás kezdeteihez. Ettől azonban még az automatizálás története szakaszolható és szakaszolandó, és éppen a „közös mivolt” és a kontinuitáson túlmenő szempontok válnak érdekessé. Furcsán is néznénk Endreire, ha a számítógépezérelte termelés, az ipari robotok vagy az irodaautomatizáció jellegzetes információs társadalmi diskurzusának korfüggő világa helyére az automatizáció teljes technikatörténeti ívét kívánná állítani az információs társadalom történetének alaptémájaként...

A „kontinuitás” pozíciója mögött azonban sok esetben – legfőképpen a könyvtársadtársadalom egy bizonyos részében – nem egyszerűen gondolkodási hiba, hanem határozott meggyőződés áll. Sokan tényleg úgy gondolják, hogy semmi „minőségileg új” nem jön létre az információkezelés korábbi korszakaihoz képest az információs társadalomnak nevezett periódusban, pusztán mennyiségi változások történnek. Ennek okán legszívesebben elutasítanak magát az információs társadalom fogalmát is (ezt azonban nem tudniillik a fentiek miatt „*napjaink világát vagy ne nevezsük információs társadalomnak, szívesen teszik, így inkább önellentmondásba keverednek*). Mögöttük azonban ott sorakoznak az önjelölt teoretikusok, a digitális forradalomra morális pánikkal reagáló politikusok, a magabiztos polihistorok, a felületes újságírók, akik annál harsányabban adnak hangot eredetinek hitt, pedig csak gondolatrest megközelítésüknek, hogy *vagy akkor már htejünk így minden előző korszakot is, hiszen az információkezelési technológiák mindig is fontosak voltak, mindig is sok információ áramlott a társadalomban*”. Ez a pozíció ráadásul sok esetben a „kritikaiság” éthoszával fonódik össze, az információs társadalom negatívumként értékelt tulajdonságaival szemben táplált ellenérzések miatt felerősített szenvedéllyel.

Ennek a „kontinuitás”-pozíciónak a paradox továbbfejlesztéseibe, a „kommunikációs forradalmak” vagy az „információs korszakok” felsorolásaiba lépten-nyomon beleütközünk. Szinte hemzsegnek a bármiféle rendszerszemléletet nélkülöző, szellemesnek szánt felosztások és tipológiák arról, hogy éppen hányadik – a második (Brock, 2003), a harmadik (Simon, 1998; Bimber, 2000) a negyedik (Drucker, 1998; Bimber, 2003), az ötödik (Hart, 2006) vagy már a hatodik (Fang, 1997) – „információs korszakban” vagyunk.²⁸ A „rekorder” Nathan Shedroff (2007): nála épp a tizenegyediket jutottunk túl. Ezekben az izgalmasnak tűnő, de többnyire üres modellekben²⁹ gyakran

²⁸ Ezeket korábban már módomban állt szolidan bírálni esetlegességeik és végiggondolatlanságaik miatt, egy egységes, többdimenziós vizsgálati keretben bemutatva (Z. Karvalics, 2004).

²⁹ A sok tucatnyi, leginkább tudományos folklórjelenségre emlékeztető felosztás közül csak a legfrissebbet mutatom be: ez Michael Hartnak, az általam nagyon tisztelt *Gutenberg Project* vezetőjének tollából származik (Hart, 2006). Hart érthetően elfogult a kiadói vonatkozások iránt, és néhol jelzi is, hogy felosztása elsősorban ezt a területet érinti, ám „ideológiája” sajnos általánosabb igényű: azt kívánja bemutatni, hogy a

könnyű felismerni a kontinuitásgondolat megtépzott alakváltozatát: „*mindig is voltak információs forradalmak, ne tulajdonítsunk akkora jelentőséget ennek a mostaninak sem*”. Értsd: búvárkodjunk az előtörténetben, és ne tegyük fel nehéz kérdéseket az információs társadalom történetével kapcsolatban.

S miközben a kutatók és a közszereplők egy része változatos módokon igyekszik elérni, hogy nemhogy történeti, de semmilyen problémaként se foglalkozunk az információs társadalommal, létezik a szakirodalomnak és a politikai közbeszédnek egy olyan rétege, amelyik pontosan fordítva jár el. A történetiség teljes hiánya miatt ott is információs társadalmat lát, ahol az nincsen. Befejezésül ennek az anatómiájára kell röviden kitérnünk.

Fals szinkronicitás – információs társadalom mindenütt

Nagyjából az ezredforduló óta járja az információs társadalommal foglalkozó nagyobb konferenciákat szerte a világon Mino (teljes nevén Naaperori Shirampari Ashaninka, spanyol nevén Eusebio Castro), a perui Perene folyó völgyében élő, nagyjából ötven falucskát számláló ashaninka törzs vezetője. Sokáig afféle kuriózumnak számított a jellegzetes fejdíszében *Power Point* programmal készült prezentációját bemutató indián, különösen annak tudatában, hogy közművek nélküli házacskákban él, elmaradott népe éppen most „vált” az orális kultúráról az írottra. Számos előadásából és interjúból kiderül, hogy ez a nép ugyanakkor végtelenül praktikus és nyitottan viszonyul a legkorszerűbb információtechnológiához. Az ashaninkáknak nincsenek előítéleteik: arra kíváncsiak, hogyan tehetik a magukévá a technológiát. Hogyan segíthet nekik mindennapi problémáik megoldásában?³⁰

Az elmúlt években saját internetszervert állítottak fel, és honlapjukon mesélnek magukról. Alapvetően oktatási célra, illetve az elszigetelt falvak összekötésére, állandó

„korábbi információs korszakok” technológiai változásai ugyanolyan erejűek voltak *anno*, mint ma az internet által okozottak. („*We keep hearing about how we are in »The Information Age« but rarely is any reference made to any of four previously created Information Ages, and technology changes that were as powerful in the day as the Internet is today.*”) Hart felosztása „önmagáért beszél”:

- Az „első információs korszak”: 1450–1710 (könyvnyomtatás és az első szellemi tulajdonjogi törvények)
- A „második információs korszak”: 1830–1831 (a nagy sebességű gőzgép hajtotta nyomda szabadalmi okiratának ebben az évben történő kiadása miatt)
- A „harmadik információs korszak”: 1900-tól (az elektronikus nyomdagép, az első, egymilliónál nagyobb példányszámban kinyomtatott és elkelt könyv és az 1909-es amerikai *Copyright Act* által fémjelvezve)
- A „negyedik információs korszak” 1970-től (a Xerox által lehetővé tett tömeges fénymásolás és az 1976-os amerikai *Copyright Act* árnyékában)
- Az „ötödik információs korszak” napjainkban (az interneten elérhető, olcsón vagy ingyen letölthető könyvek és számos törvény, köztük a *Mickey Mouse Copyright Act* és a *Digital Millennium Copyright Act* világa)

A hiányok, az egyoldalúságok, a tárgyi tévedések felsorolásával, a felosztás kritikájával oldalakat lehetne megtölteni – e tanulmány arányainak felbillentését azonban nem kívánom kockáztatni.

³⁰ Az Ashaninkákról részletesen lásd: http://www.idrc.ca/en/ev-4869-201-1-DO_TOPIC.html és <http://ecic.org/Ashaninka/>

és tartós kommunikációs kapcsolatok megteremtésére szeretnék használni az eszközöket. Mino álma az, hogy saját televízióállomásukat (*indigenous television station*) is létrehozza a dzsungelben. Az internetet nagyszerű dolognak tartja, és érzékeny a világpblémákra.

Az ashaninkák története arról szól, hogy még a kőkori, halász-vadász-gyűjtögető kis csoporttársadalmak számára is óriási esélyt jelentenek, méltóbb életfeltételek megteremtésének ígérését hordozzák a korszerű információs eszközök és eljárások. (Ennek a kérdéskörnek egyébként *ICT for development, ICT4D* – „Információs és kommunikációs eszközök a fejlődés szolgálatában” – néven önálló „interdiszciplinája” van, civil szervezetekkel, kiadványokkal, konferenciákkal és egyetemi tanszékekkel. Ugyanez igaz természetesen az agrártársadalmakra és az intenzív iparosítással a fejlett országok nyomába eredő „fejlődő” országokra is.)

A számítógépek vagy az internet megjelenését azonban sokan már elégnek tartják ahhoz, hogy egy közösség esetében információs társadalomról beszéljenek, összekeverve az új technológiák esetleg megvalósuló használatát a civilizációs állapottal. Egy agrárországnak még nagyon sok évre és sok-sok változásra van szüksége ahhoz, hogy egyszer majd belépjen az információs társadalmak sorába. Sajnos sok országban még az élet- és vagyonbiztonság megteremtése, a lakosság élelemmel való ellátása az akut társadalompolitikai feladat, és ezeknek mindenekelőtt alapvető közegészségügyi és infrastruktúra-fejlesztési feladatokon kell túljutniuk. A folyamatnak ráadásul visszafordíthatatlannak kell lennie. A Pol Pot-rezsim kiirtotta a kambodzsai értelmiséget, és evvel mintegy négy-öt generációval vetette vissza a társadalmat. Ha a perui gerillacsoportok (a „Fényes Ösvény” vagy a *Tupac Amaru*) meggyilkolják az ashaninkák kétnyelvű tanárait és vezetőit, akkor bizony hiába a honlap... Botswana információs társadalmáról beszélni lehet, de csak nagyon távoli stratégiai célként (Mutula, 2004). Lehet „afrikai információs társadalmat” tervezni a következő évek néhány sikeres „e-intézkedésével”,³¹ de a politikai zsargonnak nem szabad a társadalomelméleti tisztánlátást megzavarnia – sok-sok évtizednek kell eltelnie még ahhoz, hogy a fekete kontinens elkezdjen közelíteni azokhoz a foglalkoztatottsági, képzettségi, információfogyasztási és más mutatókhoz, amelyek alapján az információs társadalmakat jelenleg definiáljuk és mérjük³² – akárhány infrastruktúra-fejlesztési projekt indulhat, akárhány javaslat, elképzelés, dokumentum születik is egy-egy agrárország információs társadalommá tételéről.

Kína, India, Indonézia, Brazília vagy Vietnam, a Föld legnépesebb országai is távol vannak még attól, hogy információs társadalomként tekinthessünk rájuk. Hiába a bangalore-i szoftveroázis Indiában, hiába a tudományos, technológiai és felsőoktatási robbanás Kínában, a magyar „Sulinet”-hez hasonló program Indonéziában, a teleházak hálózata Brazíliában, ha a lakosság többsége rosszul ellátott vidéki településeken él, s túlnyomórészt földműveléssel és ipari termeléssel foglalkozik.

Az természetesen végtelenül izgalmas kérdés, hogy milyen lesz majd a felzárkózás dinamikája, különös tekintettel arra, hogy előbb-utóbb³³ elérkezik az az állapot, amikor az emberiség egésze átlép a „globális információs társadalom” korszakába. (Annak mintájára, ahogyan egykor saját fejletlenebb vidéki területeik alacsonyabb „mutatóit” ellensúlyozták fejlett régióikkal az egyes nemzetállamok.) Ám addig még az, hogy egy közeli, fejlett országban vagy kontinensen már információs társadalom működik, nem jelent automatikus belépést a többieknek.

A következő ötven év történetét egyszer majd elképesztően összetett, sokváltozós térben, soha nem volt modelleket és fejlődési utakat elemezve fogják megírni az információs társadalom majdani krónikásai. Itt az ideje, hogy az elmúlt ötven évet is történeti tükörben láthassuk és láttassuk.

Irodalom

- Albright, Richard (2002): What can past technology forecasts tell us about the future? *Technological Forecasting and Social Change* Jan.
- Barnes, J.–Lamberton, D. (1976): *The Growth of the Australian Information Society*. In: *Jussawalla–M. Lamberton, D.: Communication Economics and Development*. New York, Pergamon.
- Beck, Ulrich (1986): *Risikogesellschaft - Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Suhrkamp, Frankfurt a.M. Angolul: *Risk Society: Towards a New Modernity*. London, 1988, Sage.
- Bell, Daniel (1966): *The Reform of General Education*. Columbia University Press
- Bell, Daniel (1973): *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. Basic Books.
- Bell, Daniel (1979): The Social Framework of the Information Society. In: Dertoozoz, M. L. –Moses, J. (eds): *The Computer Age: A 20 Year View*. Cambridge, MA, MIT Press, 500-549. o.
- Bell, Daniel (1999): *The Axial Age of Technology*. Előszó (Forward) to *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting* új kiadásához. Basic Books.
- Bell, Daniel – Graubard, Stephen L. (eds) (1967): *Toward the year 2000. Work in progress*. MIT Press.
- Bell, Daniel (1961) [1960]: *The End of Ideology*. Collier.
- Beniger, James R. (1986): *The Control Revolution*. Harvard University Press, Magyarul: *Az irányítás forradalma*. Budapest, 2004, Gondolat–Infonia.
- Berkeley, Edmund C. (1962): *The Computer Revolution*. New York, Doubleday.
- Bimber, Bruce (2000): *Information, Technology, and the Organization of Political Engagement in the US*. A Discussion Paper Prepared for the Communicating Civic Engagement Workshop University of Washington, May 19-20. <http://depts.washington.edu/ccce/events/bimber.htm>
- Bimber, Bruce (2003): *Information and American Democracy: Technology in the Evolution of Political Power (Communication, Society and Politics)*. Cambridge University Press.
- Black, Alistair, (2001): The Victorian Information Society: Surveillance, Bureaucracy, and Public Librarianship in 19th Century Britain. *The Information Society* 17: 63–80. o.
- Brock, Gerald W. (2003): *The Second Information Revolution*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Brown, Harrison et al. (1957): *The next hundred years: Man's natural and technological resources*. New York, Viking Press.
- Castells Manuel (1996, 1997, 1998): *The information age: economy, society and culture I–III*. Blackwell.
- Clarke, Arthur C. (1962): *Profiles of the future. An inquiry into the limits of the possible*. Harper & Row.
- Cordell, A. J. (1985): *The Uneasy Eighties: the Transition to an Information Society*. Ottawa: Science Council of Canada: Hull Quebec.
- Cortada, James (1993): *Before the Computer: IBM, NCR, Burroughs and Remington Rand and the industry they created (1865–1956)*. Princeton University Press.
- Dandeker, Christopher (1990): *Surveillance, power and modernity: Bureaucracy and discipline from 1700 to the present day*. Cambridge, Polity Press.
- Darnton, Robert (2000): An Early Information Society. News and the Media in Eighteenth Century Paris. *American Historical Review* 2. (February): 1–35. o.

- Dearnley, James – Feather, John (2001): *The Wired World: An Introduction to the Theory and Practice of the Information Society*. Neal-Schuman Publishers.
- Diebold, John (1969): *Man and the Computer Praeger*.
- Dordick, Herbert S. – Wang, Georgette (1993): *The Information Society. A retrospective view*. SAGE Publ.
- Drucker, Peter (1942): *The future of industrial man*. New York, The John Day Company.
- Drucker, Peter (1950): *The new society*. New York, Harper & Brothers.
- Drucker, Peter (1957a): *Landmarks of tomorrow*. New York, Harper & Brothers.
- Drucker, Peter (1957b): *America's next twenty years*. New York, Harper & Brothers.
- Drucker, Peter (1998): *The next information revolution*. Forbes, 1998. augusztus 24. Online: www.versaggi.net/ecommerce/articles/drucker-infoevolt.htm
- Duff, Alistair S. – Craig, David – McNeill, David A. (1996): A note on the origins of the 'information society'. *Journal of Information Science* Vol. 22, No. 2: 117-122. o.
- Edelstein, A. S. – Bowes, J. E. – Hassel, S. M. (eds) (1978): *Information Societies: Comparing the Japanese and American Experiences*. International Communication Center School of Communications University of Washington
- Endrei, Walter (1992): *A programozás eredete*. Budapest, Akadémiai.
- Fang, Irving (1997): *A History of Mass Communication: Six Information Revolutions*. Focal Press.
- Feather, John (2003): Theoretical perspectives on the information society. In: Hornby–Clarke, 2003: 3-17. o.
- Feather, John (2004): *The Information Society: A Study Of Continuity And Change*. Neal-Schuman Publishers.
- Fischer, Hervé (2006): *Digital Shock* (Le choc du numerique: essai, 2001). McGill: Queens University Press.
- Friedrichs, Guenter – Schaff, Adam (eds) (1982): *Microelectronics and Society: A Report to the Club of Rome*. New York, Pergamon Press. Magyarul: *Mikroelektronika és társadalom: áldás vagy átok – jelentés a Római Klub számára*. Budapest, 1984, Statisztikai Kiadó Vállalat.
- Frankel, Boris (1987): *The Post-industrial Utopians*. The University of Wisconsin Press.
- Fumas, Clifford (1936): *The next 100 years*. Reynal and Hitchcock.
- Gordon, Theodore, (1965): *The future*. St. Martin's Press.
- Hart, Michael (2006): *The Fifth Information Age*. <http://hart.pglaf.org/fifthage.nfo.txt>
- Hauben, Ronda – Hauben, Michael (1997): Netizens: On the History and Impact of Usenet and the Internet. *IEEE Computer Society*.
- Hawkin, R. (2006): *From the Information Society to the Innovation Society*. Lecture, SMIT/IBBT, May 17. <http://www.vub.ac.be/downloads/bijlagen/SMITseminar.pdf>
- Headrick, Daniel R. (2001): *When Information Came of Age: Technologies of Knowledge in the Age of Reason and Revolution, 1700–1850*. Oxford University Press.
- Heilbroner, Robert (1960): *The future as history*. Harpers.
- Hornby, Susan – Clarke, Zoe (2003): *Challenge and change in the information society*. Facet Publishing.
- Kahn, Herman – Wiener, Anthony (1967): *The Year 2000. A Framework for Speculation of the Next Twenty*. Three Years Hudson Institute, 460. o.
- Kahn, Herman – Brown, William – Martel, Leon (1976): *The Next 200 years. A Scenario for America and the World*. New York, William Morrow and Company.
- Kotukapaly, Joseph A. (1981): *Blueprint for a Post-Industrial Civilization. A Realistic Approach to Utopia*. Stafford, VA, Dan River Press.
- Kuhn, Thomas S (1962): *The structure of Scientific Revolutions*. Chicago, University of Chicago Press (legújabb magyar kiadása: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Osiris, 2002.
- Leary Patrick (2000): A Victorian Cirtual Community. *Victorian Review* Vol. 25, 2 Winter: 62–79. o.

- Lee, Kyung Ja – Han, Kyuan Tae (1988): Dél-Korea az információs társadalom küszöbén. *Jel-Kép* /4. 106-112. o.
- Lipson, Paul (1997): *The Soft Edge: A Natural History and Future of the Information Revolution*. Routledge.
- Lindstrom, Lamont (1990): *Knowledge and Power in a South Pacific Society* (Smithsonian Series in Ethnographic Inquiry). Smithsonian.
- Lipset, Seymour Martin (1979): *Predicting the future of post-industrial society*. Stanford, Hoover Institution.
- Lipset, Seymour Martin (1980): *The Third Century: America as a Post-industrial Society*. University of Chicago Press.
- Machlup, Fritz (1962): *The Production and Distribution of Knowledge in the United States*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Mansell, Robin – Wehn, Uta (1998): *Knowledge Societies: Information Technology for Sustainable Development*. Oxford University Press.
- Martin, James (1978): *The Wired Society. A Challenge for Tomorrow*. Prentice Hall.
- Martin, James (1981): *Telematic Society. A Challenge for Tomorrow*. Prentice Hall.
- Martin, James (1982): *Viewdata and the information society*. Prentice Hall.
- Masuda, Yoneji (1980): *The Information Society as Post-Industrial Society*. Tokyo, IIS, Washington DC, The World Future Society. Magyarul: *Az információs társadalom*. Budapest, 1988, OMIKK.
- Mattelart, Armand (2001): *Histoire de la société de l'information*. La Découverte. Magyarul: *Az információs társadalom története*. Budapest, 2004, Gondolat–Infonia.
- Mumford, Lewis (1962): *The Story of Utopias*. New York, The Viking Press.
- Mutula, Stephen M. (2004): Making Botswana an information society: current developments. *The Electronic Library* Volume 22, Number 2: 144-153(10). o.
- Penty, Arthur J. (1922): *Post Industrialism*. London,
- Polak, Frederik Lodewijk (1961): *The image of the future. Enlightening the past, orientating the present, forecasting the future (European aspects: a collection of studies relating to European integration. I-II)*. Oceana.
- Robertson, Douglas S. (1998): *The New Renaissance: Computers and the Next Level of Civilization*. Oxford University Press.
- Robins, Kevin – Webster, Frank (1989): *The technical fix: Education, computers and industry*. Basingstoke, Macmillan.
- Seidenberg, Roderick (1961): *Anatomy of the future*. University of North Carolina Press.
- Servacs, Jan – Carpentier, Nico (2006): *Towards a Sustainable Information Society: Deconstructing WSIS* (European Consortium for Communications Research) Intellect Ltd.
- Servan-Schreiber, Jean-Jacques (1967): *Le défi Américain*. Editions Denoel.
- Az amerikai kiadás: *American Challenge*, New York, 1968, Atheneum. Magyarul a Kossuth Kiadó „illegális”, számozott sorozatában jelent meg, 1969-ben.
- Shapiro, Andrew L. (1999): *The Control revolution*. New York, A Century Foundation Book Public Affairs. A Technorealista oldalt lásd www.technorealism.org
- Shedroff, Nathan (2007): *A History of Communications 35,000 BC – 1998 AD*. <http://www.nathan.com/projects/current/comtimeline.html>
- Simon, Herbert (1998): Előadásának ismertetése: Hardin, Steve: Human work in a computer age. *Bulletin of the American Society for Information Science* Dec 1998 / Jan 1999 http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3633/is_199812/ai_n8812155
- Standage, Tom (2003): *The Victorian Internet: The Remarkable Story of the Telegraph and the Nineteenth Century's Online Pioneers*. New York, Walker and Company.
- Stehr, Nico (2001): *Knowledge Societies*. Sage.

- Steig, Margaret F. (1980): The Nineteenth-Century Information Revolution. *Journal of Library History* 15, 1 Winter: 22–52. o.
- Tapscott, Don (1998): *Growing up Digital. The Rise of the Net Generation*. McGraw-Hill.
- Tapscott, Don (1997): *The Digital Economy. Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence*. McGraw-Hill.
- Thomson, George (1955): *The foreseeable future*. Harper and Row.
- Thompson, E. P. (1967): Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism. *Past & Present* 38: 56–97. o.
- Toffler, Alvin (1980): *The Third Wave*. New York, William Morrow and Company.
- Toffler, Alvin (1970): *Future Shock*. Random House.
- Touraine, Alain (1969): *La Societé Postindustrielle*, Denoël, Paris (angolul: 1971).
- Tufte, Edward R. (1990): *Envisioning Information*. Graphics Press.
- Wagar, Warren (1963): *The city of man: Prophecies of a world civilization in Twentieth-Century thought*. Houghton-Mifflin.
- Webster, Frank (1995): *Theories of the Information Society*. Routledge.
- Wells, H. G. (1928). *The Open Conspiracy: Blue Prints for a World Revolution*. (1930: subtitled: A Second Version of This Faith of a Modern Man Made More Explicit and Plain, 1933: What are We to do With our Lives?)
- Wells, H. G. (1938): *World Brain*. Meuthuen & Co. Limited.
- Wolstenholme, Gordon (ed) (1963): *Man and his future: A Ciba Foundation volume*. Boston, Little, Brown.
- Wurman, Richard Saul (1989): *Information Anxiety*. Bantam Books.
- Yates, JoAnne (1993): *Control through Communication: The Rise of System in American Management*. The Johns Hopkins University Press.
- Yates, JoAnne (2005): *Structuring the Information Age: Life Insurance and Technology in the Twentieth Century* (Studies in Industry and Society). The Johns Hopkins University Press.
- Yates, JoAnne – Van Maanen, John (2000): *Information Technology and Organizational Transformation: History, Rhetoric and Preface (Sociological Observations)*. Sage.
- Z. Karvalics László (2004): *Bevezetés az információtörténelembé*. Budapest, Gondolat-Infonia.

Z. Karvalics László

Történész, az információs társadalom kutatója. A Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Információmenedzsment Tanszékének vezetője, az 1998-ban alapított ITTK (Információs Társadalom- és Trendkutató Központ) igazgatója 1998–2005 között. 1992 óta az Információtörténelem Műhelykurzus vezetője. Az információs társadalommal foglalkozó különféle kurzusok tananyagának kidolgozója, számos szakkönyv és tanulmány szerzője. Legutóbb megjelent könyve: *Bevezetés az információtörténelembé* (Budapest, 2004, Gondolat). „Kiváló Oktató” (1999), 2000-től Széchenyi-ösztöndíjas. Az információs társadalom témakörében végzett, nemzetközileg elismert kutatásaiért 2004-ben a Magyar Köztársasági Érdemérem Polgári Tagozatának Lovagkeresztje kitüntetést kapta. A Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács tagja. 2005-ben habilitált az ELTE-n.

E-mail: zkl@itm.bme.hu

Mikecz Dániel

Az internet szerepe az alternatív mozgalmak dinamikájában

2003. február 15-én mintegy 11 millióan vettek részt világszerte azon a tiltakozó akción, amit az USA tervezett iraki beavatkozása ellen szerveztek aktivista szervezetek a firenzei európai társadalmi fórumon. Budapesten 20 ezer résztvevővel folyt a tiltakozás (Pécsett 350 fáklyás felvonuló tiltakozott) – ez a létszám meg sem közelíti a római két és fél millió, a londoni másfél millió vagy a barcelonai, illetve madridi egymillió főt,¹ de a magyarországi arányokhoz viszonyítva jelentős volt a résztvevők száma, különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy nem pártok által rendezett eseményről volt szó, és hogy a magyar politikai és mozgalmi kultúrában eddig békeidőben nem volt ekkora mobilizációs ereje a politikai pacifizmusnak. Ez azonban nem az egyetlen olyan esemény volt, amit mozgalmár szervezetek rendeztek, és a magyar fősodró média is reagált rá.

A „Békejel” elnevezésű fáklyás akciót 2004. március 20-án már az Irak elleni támadás egyéves évfordulóján rendezték meg. Az egy évvel későbbi „Békejel Plusz” már a nemzetközi sajtóban is szerepelt, csakúgy mint 2006-ban is. A béke kérdése azonban csak egy azok közül, amelyeket mozgalmárok sikeresen tematizáltak az elmúlt pár évben.

A *Critical Mass* biciklis felvonulás a fővárosi közlekedési problémákra, a Zengő-mozgalom pedig a környezetvédelmi kérdésekre hívta fel a figyelmet. Az utóbbi ugyanakkor a biztonságpolitikát is érintette, hiszen itt környezetvédelmi és nemzetvédelmi célok ütköztek. A Centrum Csoport a volt Úttörő Áruház után a Kazinczy utcában egy önkormányzati tulajdonban lévő ingatlant akart „elfoglalni”, az erről szóló tudósítások napokig keringtek a sajtóban.

Foglalt ház még most sincs Budapesten, de a Zengő-mozgalom elérte a célját, ahogyan a főváros illetékesei is kikérik a biciklis szervezetek képviselőinek véleményét a bicikliutak megtervezésénél. Ugyanakkor az országos médiában való megjelenés is siker, hiszen így tudják elérni a potencióális támogatókat, így hívhatják fel a figyelmet a mozgalom által tematizált problémára. A döntéshozók, a kormányzati szervek sem reagálnak az olyan tüntetésekre, amelyek nem jelennek meg a médiában, és az érintettek is legtöbbször a médián keresztül „üzennek” a mozgalom tagjainak és szimpatizánsainak (Koopmans, 2004).

Ezek a párhuzamosan megszerveződött akciók mutatják, hogy az utóbbi két évben változások történtek a magyar mozgalmi szektorban. Az alábbiakban azt a jelenséget vizsgálom, hogy az internetet hogyan használják fel, vagyis az mire alkalmazható a kollektív identitás kialakítása, az egyén identitásválasztása, a társadalmi mozgalmak diffúziója és a részvetelre való mozgósítás területein. E folyamatok dinamikájának bemutatásához a Zengő-mozgalom és a *Critical Mass* esetét használom fel.

¹ <http://www.indymedia.hu/cikk.shtml?x=6181>

Alternatív mozgalmak

A mozgalmakat legkönnyebben az általuk elérni kívánt célok alapján lehet tipizálni: az állandóságot a folyton változó, dinamikus struktúrájú mozgalmakban a kitűzött célok határozzák meg (Szabó, 2001). Ebből a teleológiai aspektusból szemlélve a magyar alternatív mozgalmak *posztmateriális* értékrendjük miatt alkotnak közös csoportot. A nyugati társadalmakban a hatvanas és a hetvenes évektől kezdődően egyre nagyobb hangsúlyt kaptak a lakosság körében az olyan értékek, amelyek az életmóddal, az életminőséggel vannak összefüggésben (egészség, egészséges környezet, béke, harmadik világgal való szolidaritás stb.). Ez a kulturális hangsúlyváltás (*culture shift*) a második világháború utáni gazdasági fellendülés okozta szubjektív biztonságérzet eredménye (Inglehart, 1990). Az új évezredben kibővült a témák köre: az alterglobalizációs társadalmi mozgalmak a globalizáció témája körül szerveződnek, és olyan kérdéseket is felvetnek, mint a *fair trade* követelménye, a multinacionális nagyvállalatok, valamint a különféle nemzetközi kereskedelmi, pénzügyi és politikai szervezetek (WTO, IMF, Világbank, G8) szerepe és felelőssége, illetve demokratizmusa, tehát alapvetően a globális áruterelés és elosztás rendszerét bírálják. Ezek a globális problémák sarkallják közös fellépésre a globális politikai térben a globalizáció jelenlegi profiljának kritikussait (Szabó, 2004). Eközben a tiltakozó globális ellenelíttek olyan értelmezési kereteket hoznak létre, amelyek nemzeti szinten is tudatosítják a globális problémákat, illetve ugyanazon a posztmateriális értékrenden belül katalizálják a helyi mozgalmak létrejöttét. Seattle után Magyarországon is megjelentek ezek a mozgalmak: a magyar alternatív mozgalmi szektor két legjelentősebb szervezete, a Védegyelet és a ZÖFI (Zöld Fialok) 2000-ben, illetve 2001-ben alakult meg.

A *Critical Mass* megszerveződésénél nagy szerepe volt a budapesti biciklis szubkultúrának. Már korábban is zajlottak biciklis felvonulások Budapesten. A „Városi Biciklizés Barátai” elnevezésű szervezet 1993-ban alakult meg, és 1997 óta minden páratlan hét csütörtökén biciklis felvonulásokat szervezett a Városliget – Vörösmarty tér útvonalon. Ezekre a felvonulásokra 2-300 biciklista is elment. A hétféteken többnapos biciklitúrákat szerveztek (Volosin, 1999). Később a „Rügyecskék” egyesület szervezett ilyen felvonulásokat, ekkor már a biciklis futárokkal együttműködve, ezek azonban nem bejelentett akciók voltak, és volt is néhány összetűzés a rendőrök és a biciklisták között. Az *Off Pedál* szemlére 1999-ben már 1500 résztvevő ment el. A Föld napján, az autómentes napon, illetve más, általában nyári napokon is tartottak biciklis felvonulásokat, amelyek egy része be volt jelentve előre, de voltak nem bejelentett felvonulások is. A 2004. évi *Critical Mass* tehát már meglévő hagyományokra és egy tapasztalt biciklis-aktivista hálózatra támaszkodott, amely már több hasonló akciót megszervezett. Ennek az akciónak a közvetlen előzménye az volt, hogy a budapesti városvezetés – annak érdekében, hogy ne korlátozzák túlzottan az autóforgalmat – hétfégre tette az autómentes napot, amit a legtöbb nyugati nagyvárosban minden évben szeptember 22-én rendeznek meg, függetlenül attól, hogy az hétfégre esik-e vagy sem. Ez az esemény hirtelen aktivizálta a már létező társadalmi hálózatokat és tiltakozási potenciált. Az úgynevezett „hirtelen ható sérelmek” (*suddenly imposed grievances*) általában olyan, emberek által előidézett drámai és váratlan események, amelyek felkeltik a politikai közönség érdeklődését és nagy publicitást élveznek (McAdam, 1994).

A Zengő-mozgalom esetében ez az esemény magának a beruházásnak az elkezdése volt. A határozat a radarállomás megépítéséről már 1995-ben megszületett, a helyi hivatalokat 1996-ban tájékoztatták. Elsőként a Pécsváradi Várbaráti Kör tiltakozott a beruházás ellen, még ugyanabban az évben. A radarállomás építése azonban közel 8 éven át csupán potenciális környezetvédelmi problémát jelentett, egészen addig, amíg a munkagépek 2004-ben felvonultak a hegyre. Maga a Zengő-lista is csak 2004. február 12-én, vagyis a munkálatok megkezdéséről szóló jelentések másnapján indult.

Az internet és a társadalmi mozgalmak²

A mozgalmak természetesen nem egyik napról a másikra jönnek létre, mindig van valamilyen előzményük, amire támaszkodhatnak. Ahogyan a társadalom szempontjából egyre relevánsabbá válik egy-egy kérdés, úgy növekszik a mozgalom is. A mozgalmi mobilizáció előfeltétele a kollektív identitás, az ellenfelek és a célok azonosítása, valamint a konfliktusban való érdekelttség (Melucci, 1996). Az internet a kollektív identitás kialakulásában, valamint magában a mobilizációs folyamatban és a mozgalom diffúziójában játszik szerepet. Bár léteznek olyan járulékos követelések, amelyek összefüggésben vannak az internettel, ezek elsősorban az internet törvényi szabályozására, a szabad szoftverekre és a szellemi szabadalmak kérdéseire vonatkoznak, vagyis éppen azért járulékosak, mert az internet instrumentális jellegét hangsúlyozzák a mozgalmak eszköztárában. Itt ézzel a kérdésekkel nem kívánok foglalkozni. Számomra pontosan az az érdekes, hogy az alternatív társadalmi mozgalmak keletkezésének és fejlődésének dinamikája az internet korában – miközben céljaik alig változtak – mennyiben lett más.

Egyetlen mozgalom sem lehet teljesen elszigetelt a társadalomban: a személyes kapcsolatok és a kollektív identitás elemei hozzákapcsolják a társadalom egyes szegmenseihez, makrocsoportjaihoz. Ez a kontextus meg is határozza a mobilizáció formáját (Raschke, 1985). Csicseri Márta és Lőrincz László tanulmánya (2004) a TÁRKI 2003. februári omnibuszvizsgálatáról számol be, melynek eredményei szerint a felmérés időpontja előtti négy hét során a teljes magyar lakosság 17%-a használta az internetet, vagy küldött e-mail üzenetet. Ez az arány a diplomások körében 46%, az érettségizettek között pedig 31% volt. A 18–30 évesek 44%-a, a Budapesten élők 32%-a, a megyei jogú városok lakosainak 25%-a használta a fenti formák valamelyikét a kérdéses intervallumban. Ezekre az adatokra is támaszkodva, valamint kutatásaik és egy másik felmérés³ alapján a szerzők azt állapították meg, hogy Magyarországon a környezetvédelmi mozgalmak esetében mind a támogatók, mind a mozgalmárok – szociokulturális mintáik alapján – kiemelt internetfelhasználók, vagyis körükben az internet gyakran használt és elterjedt kommunikációs csatorna.

Nem vitás, hogy a társadalmi mozgalmak felhasználják az olyan új kommunikációs eszközöket, mint az internet és a mobiltelefon, de abban már vita van az internetet és a mozgalmakat kutató tudósok között, hogy a 20. század végén és a 21. században a moz-

² Magyarországi mozgalmak és az internet kapcsolatáról lásd még: Szabó, 2005; Porubcsánszki–Szolnoki, 2004; Csicseri–Lőrincz, 2004; Gerhardt, 2004.

³ Pickvance, 1997.

galmak dinamikájában bekövetkezett változások mennyiben az új technológiai eszközök következményei, és mennyiben függetlenek tőlük.

Az internettel kapcsolatos tudományos diskurzusban két tézis, a *technológiai determinizmus* és a *megerősítés* tézise áll szemben egymással (Kiss–Boda, 2005). A technológiai determinizmus szerint az új médiumok függetlenül fejlődnek, és a társadalom csak követheti ezt a fejlődést, vagyis az új technológia alakítja ki a társadalmi mozgalmak új mobilizációs, szervezeti formáit. A megerősítés tézise szerint viszont az internet nem alakítja át a meglévő hatalmi viszonyokat, hanem megerősíti őket.

Charles Tilly (2004) azt állítja, hogy a társadalmi mozgalmak jellemzői sokkal inkább a társadalmi-politikai kontextus változásainak eredményei, és az új médiumok (a 19. és a 20. században a telegráf, a telefon, a rádió és a televízió, majd a 20. század végén az internet) egyrészt megkönnyítik a már eleve kapcsolatban lévő aktivisták kommunikációját, másrészt kizárják azokat, akik az adott médiumokhoz nem tudnak hozzáférni.

Véleményem szerint ahhoz, hogy a társadalmi cselekvést, a mozgalmakat internetes tevékenységük segítségével vizsgáljuk, nem kell állást foglalni a technológiai determinizmus, illetve a megerősítés tézisei között folyó vitában, hiszen a mozgalmak internethasználata tény, az pedig, hogy mi mire volt hatással, nem érdekes abból a szempontból, hogy végül mire és hogyan használják a mozgalmak az internetet.

Kollektív identitás

Az identitás kérdése a posztmaterális értékek megerősödésével egy időben és vele összefüggésben válik egyre fontosabbá. Ezt többek között a különféle szekták, kiségházak, életmódcsoportok megjelenése is jelzi. Manuel Castells (1996) szerint a kilencvenes évek trendje az, hogy a politika és a társadalmi cselekvés már a fő identitások köré van felfűzve, az információs társadalomra jellemző az identitás mint szervezőelv kiemelkedése. A hagyományos intézmények delegitimációja, a szervezetek kiüresedése, a fő társadalmi mozgalmak eltűnése és az efemer kulturális benyomások hatására az identitás a célok fő forrásává vált. Az identitás ugyanis a tapasztalat és egyben a célok forrása is, általa tudnak a társadalmi szereplők értelmes célt adni törekvéseiknek, ami meghatározza tevékenységüket.

Az identitás mindig konstruált, és a társadalmi cselekvés szempontjából a lényeg éppen az, hogy nem strukturális adottságról van szó, ugyanis az identitás változik, a cselekvésben formálódik. A kollektív cselekvés olyan szimbolikus célokat alkot, amelyeket a mozgalom támogatói fel tudnak ismerni és össze tudnak kötni saját énjükkel, szubjektív identitásukkal. Magában a kollektív cselekvésben, az önkéntes akciókban való részvétel is az identitásszükséglet kielégítése érdekében történik (Melucci, 1996). A mozgalmak tulajdonképpen azzal fizetnek a támogatóknak, hogy részesei lehetnek a mozgalom által kialakított kollektív identitásnak.

Ez a kollektív identitás reflektál a környezetére, befolyásolja annak kialakítását, hogy mit gondol a külvilág a mozgalomról, illetve maga a mozgalom mit gondol magáról. Alberto Melucci (1996) szerint a kollektív identitás először is feltételezi a társadalmi aktorok önreflexióra való képességét. Ennek az a lényege, hogy a szereplők elhelyezik magukat a társadalmi kapcsolatrendszerben, s ez persze feltételez egyfajta minimális

kölcsönös elismerést a mozgalmak, a hatóságok és a harmadik szereplők között. Azután természetesen meg kell különböztetni a mozgalmi identitást a többtől, szükség van a határok meghúzására, különböző stílárius jegyek és az úgynevezett „alternatív helyek” segítségével (Johnston–Larana–Gusfield, 1994). Az identitás kérdése mobilizációs tényező is lesz, ahogyan ezt a házfoglaló mozgalom is mutatja. A házfoglalás célja olyan alternatív helyek kialakítása, amelyek egyrészt a későbbi mozgalmi aktivitás infrastruktúráját adják, másrészt a közösséggel való azonosulást segítik a különböző kulturális és politikai rendezvények révén.

Castells (1997) az identitásépítés három fajtáját és eredetét különbözteti meg: a *legitimáló identitást* a hatalom birtokosai hozzák létre hatalmuk biztosítása érdekében, a *rezisztens identitást* a társadalom periferiáján lévők alakítják ki a hatalommal szemben, a domináns intézményektől való elhatárolódás megerősítése és az értékítélet megfordítása mellett, míg a *projekcidentitás* a társadalmi struktúra gyökeres átalakítására irányul, új identitás kialakításával. Ezekben az identitásokon keresztül különböző kontextusokban jelenik meg a hatalom, az állam. A politikai tiltakozás a rezisztens és a projekcidentitás talaján jön létre.

A két magyar mozgalom esetében, úgy gondolom, hogy ez az állítás inkább a *Critical Mass*ra igaz, ugyanis a Zengő-mozgalom inkább a civil társadalomban gyökerezik, mutatja ezt a mozgalomban részt vevő egyesületek és szervezetek sokasága, míg a *Critical Mass*, ahogyan azt már fentebb említettük, inkább a fővárosi biciklis szubkultúrából nőtt ki. Igaz ugyanakkor, hogy a Zengő-mozgalom nem egységes ilyen szempontból. A sok helyi kezdeményezés, lokális civil szervezet mellett megjelennek a Zengő-konfliktusban az ellenálló közösségek felől érkező aktivisták is, akik számára az ügy a globalizáció jelenlegi logikája által gerjesztett konfliktusok része.

Az identitásépítés a társadalmi mozgalmak esetében az értelmezési keret (*frame*) révén történik. A *frame* segítségével értelmezik egy mozgalom résztvevői a körülöttük lévő társadalmi valóságot. A *frame* interpretációs séma, ami a mozgalom céljai érdekében szelektálja és egyszerűsíti a különböző eseményeket, szituációkat, és értékeli az egyes szereplőket (Snow–Benford, 1992). Ez a folyamat permanens, megmutatkozik a mozgalom állásfoglalásaiban, a skandált jelszavakban, a transzparenszekben. Az antagonista értelmezési keretek segítségével tudja meghatározni a mozgalom azon cselekvőkörét, amelyek ellenérdekeltek az ügy vonatkozásában (Snow–Benford, 1992). A Zengő-mozgalom esetében ez elsősorban a radarállomás építését szervező Honvédelmi Minisztérium. A negatív címkézésben nem részesült annyira a kormány, a NATO és a hadsereg, mint a HM. Ebben az esetben könnyen azonosítható az ellenérdekelte szereplő, nem úgy, mint a *Critical Mass* esetében. Itt a mozgalom célja a városi biciklizés népszerűsítése, valamint a városvezetés figyelmének felkeltése a problémára, ami a mozgalmárok reményei szerint változást hozhat a várospolitikában. Bár a biciklis szubkultúrában létezik egyfajta autóellenesség, a mozgalom deklaráltan nem autóellenes.⁴ Nincs tehát kifejezetten azonosított ellenfél, de maga a szubkultúra elkülöníti magát a társadalmon belül, ezért is lehetett olyan nagy visszhangja a szubkultúrában a Sláger Rádióban elhangzott „vicceknek”, amelyek a biciklisták ellen irányultak.

⁴ <http://criticalmass.hu/?q=node/31>

A *frame* kialakítása természetesen nem történhet úgy, hogy ne reflektáljon már meglévő értelmezési sémákra, hiszen a mozgalmak is mindig visszavezethetőek korábbi mozgalmakhoz. A már létező társadalmi hálózatok, amelyek lehetnek korábbi szervezetek is, indikátorai a mozgalmak szerveződésének (Johnston–Larana–Gusfield, 1994). A múlt egy pillanatára vagy egy próféciára való hivatkozás erősen jellemzi a vallási mozgalmakat, de ilyen hivatkozások előfordulnak kifejezetten politikai mozgalmaknál is (Hunt–Benford–Snow, 1994). A Zengő-mozgalmat gyakran hasonlítják a bős–nagygyárosi vízlépcső elleni tiltakozásokhoz, bár ezt a „Civilek a Zengőért” mozgalom több aktivistája tagadja.⁵

Az internet alkalmas ezeknek a *frame*-eknek a továbbadására, azonban, ahogyan azt látni fogjuk, nem lehetséges csupán az interneten keresztül szoros kötődést kialakítani, a számítógép által közvetített kommunikáció nem alkalmas az egyén szocializációjára. Ugyanakkor a mozgalom identitásának jelképei és az uralkodó értelmezési keretek jól kommunikálhatóak az interneten keresztül.

Mobilizáció, diffúzió

Ha sikeres akar lenni egy mozgalom, el akarja érni célját, akkor mindenféleképpen meg kell győznie a közvéleményt igazáról, szélesítenie kell támogatóinak bázisát. A Zengő-ügy esetében, mivel az ellenérdekelt fél nem egy helyi hatóság volt, hanem a HM, csak úgy tudott sikeres lenni a mozgalom, ha országos méretű üggyé dagad a konfliktus, és így már a nemzeti politikai térben tud nyomást gyakorolni a HM-re. Ugyanígy a biciklis szubkultúra sem tudta volna önmagában állásfoglalásra készíteni a főváros vezetését. Egyszóval a mozgalomnak minél szélesebb körben kell tudnia mobilizálni az elérhető erőforrásokat. Eközben a kollektív aktor összegyűjti és rendezi a rendelkezésre álló erőforrásokat a közös cél érdekében, az ellenérdekelt csoportokkal szemben. A mobilizációs folyamat során tulajdonképpen a mozgalom diffúziója megy végbe.

A kollektív cselekvés diffúziója során információk, identitásformák és kollektív cselekvési formák terjednek (Myers–Oliver, 1998). Ezek az elemek különféleképpen terjedhetnek szét: a társadalmi mozgalmak diffúziójával foglalkozó elméletek megkülönböztetik az erős és a gyenge kötelékeket az adoptáló közösségeken belüli diffúziós folyamatban (Strang–Soule, 1998). Az erős kötelékeket az interperszonális kapcsolatok alkotják. A gyakori kölcsönhatás révén információk cserélődnek ki a szétterjedő gyakorlat karakteréről és a hatásával kapcsolatos elvárásokról. A személyes ismertségeken alapuló kapcsolatháló révén gyorsan elterjedhetnek bizonyos gyakorlatok egy meghatározott közösségen belül, ami lehet egy mozgalmi szubkultúra is. Az internet ugyanakkor a gyenge kötelékek fenntartásában hatásos (Castells, 2001). Ezek a gyenge kötelékek alkalmasabbak az információk és a hírek közlésére, ugyanis az erős szálak gyakran átfedik egymást, az egymással szoros kapcsolatban lévő felek ugyanazon személyekkel tartanak fenn hasonló szoros kapcsolatot, ezért nem tudnak túl sok újdonságot átadni a másoknak. A gyenge kötődések között ezzel ellentétben nincs annyi átfedés, így az ilyen

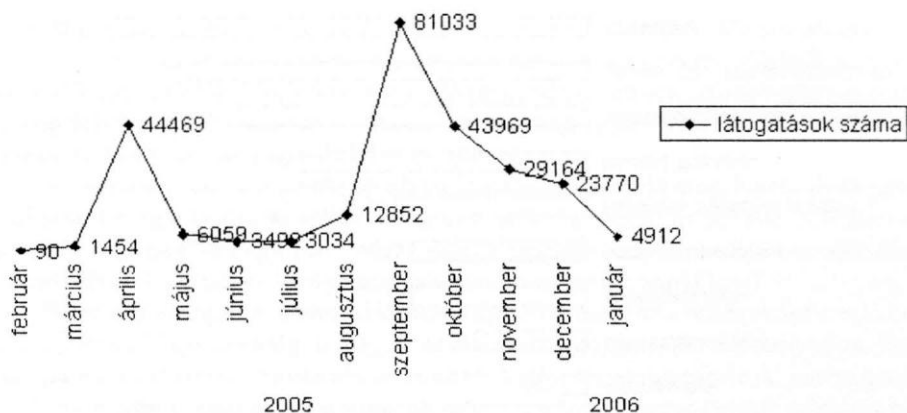
⁵ Vay Márton (szerk.): *Zengő – ökológia, politika és társadalmi mozgalom a Zengő-konfliktusban*. Budapest, 2005, Védjegyet.

kötélékek révén érkező információ újdonságnak hat. Mivel ezeknek a csatornáknak a kapacitása korlátozottabb, inkább az újságok közlésére alkalmasak, míg az erős kötélek inkább a szocializációt segítik elő (Strang–Soule, 1998). Az információk, az identitásformák és a kollektív cselekvés formái tehát más-más módon terjednek a különböző szálakon. A számítógép közvetítette kommunikációra (*Computer Mediated Communication, CMC*) jellemzőek a „sokaktól sokakhoz” (*many-to-many*) típusú közlések, amelyekben elméletileg nincsenek kiemelt beszélői szerepek. Ez kedvez a hálózatos struktúra kialakulásának.

Fentebb említettük, hogy az internet alkalmas a *frame*-ek továbbítására: a mozgalom identitásának jelképei, az uralkodó értelmezési keretek jól kommunikálhatóak az interneten keresztül. Erre alkalmas eszközök – többek között – a honlapokon megnyitott csevegő szobák, a képgalériák és a regisztrációs lehetőségek. A www.criticalmass.hu honlapon két felvonulás között is folyik élet, a szobákban a biciklis életmóddal kapcsolatos témákat beszélnek meg a csevegők, és a biciklis hírekhez is hozzá lehet szólni. A támogatók a csevegőszobákban folyamatosan újrafogalmazzák, feszegetik, illetve megerősítik a mozgalom értelmezési keretét, a kollektív identitást. A számítógép közvetítette kommunikáció során mindenkinek a mondanivalója megjelenik, és az anonimitás hatására a felhasználók olyan emocionális, komplex, finom kijelentéseket is tesznek, amelyeket személyesen nem tennének (Wellmann, 1999). A képgalériákon keresztül az érdeklődők belekóstolhatnak a *Critical Mass* (a továbbiakban: *CM*) hangulatába, a regisztráció pedig valamilyen hivatalosságot ad a támogatói státusznak, elmélyíti az elkötelezettséget. A *CM* egyik szervezője, Kürti Gábor is kiemelte az internet jelentőségét a vele készített interjúm során:

„...[az első *CM* óta] annyi változás volt, hogy volt egy srác, aki honlapot is csinált, de az akkor még nem volt interaktív, hanem statikus honlap, arra föltöltöttünk mindent, hogy mit akarunk, meg satöbbi, és innentől kezdve már nagyon, nagyon könnyen el lehetett érní az embereket, mert az online újságokból is mindenhol linkeltek a cikk végén, és akkor ott már a csak aznapi látogatottság 3-4 ezer körül volt, amikor a csúcson volt. [...] Ami már nagyon nagy lépés volt, hogy interaktív volt a honlap, tehát hogy bármit kérdezhettél, naponta lehetett frissíteni. [...] A grafikus, én meg a honlapkészítő srác beültünk a Szódába, és avval kezdődött minden, hogy akkor ennek új, rendes alapot kell csinálni, és akkor ő kitalálta, hogy új logót, meg minden, és a webes srác meg a honlapot. Csak abban maradtunk, hogy ilyen blogszerű lesz, és akkor több embernek lesz joga, hogy hozzászóljon, és ezt majd igyekszünk szélesíteni.”

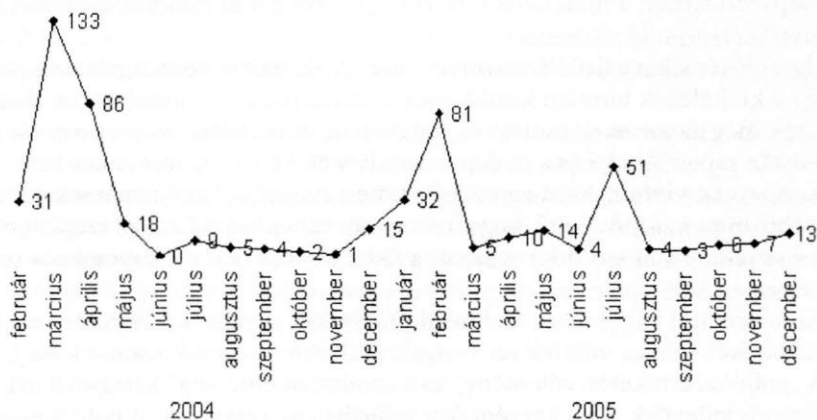
Az 1. ábra a www.criticalmass.hu honlap havi látogatottságát mutatja 2005-ben és 2006 elején. Jól látszik, hogy áprilisban és szeptemberben hogyan ugrott meg a honlap látogatottsága: Áprilisban naponta átlagosan 1482, szeptemberben pedig 2701 látogatást regisztráltak a honlapon. A biciklis felvonulásokat (április 22, szeptember 22.) követően nem rögtön, drasztikusan, hanem folyamatosan esett vissza a látogatottság.

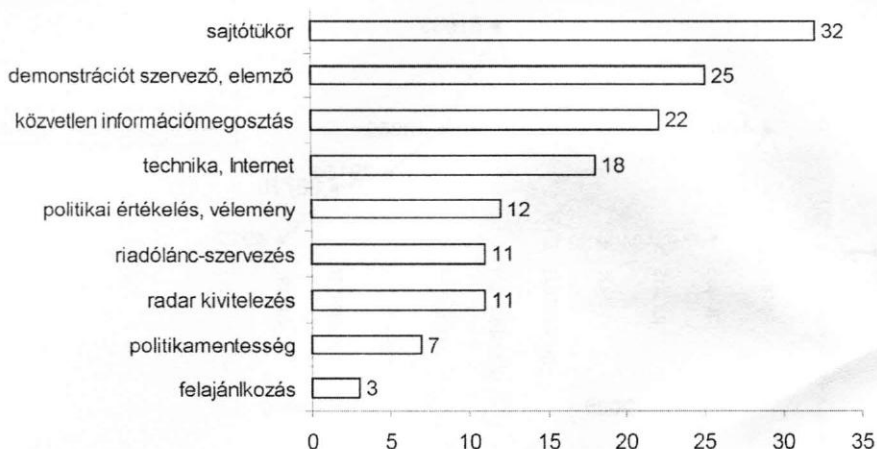
1. ábra. A www.criticalmass.hu honlap havi látogatottsága

A demonstrációkat követő hónapokban a támogatók még „visszajárnak” a honlap-hoz. A kollektív cselekvés kialakít egyfajta kötődést, és a biciklis felvonulások közötti szünetekben is van még érdeklődés a mozgalom iránt. Ez a *CM* esetében csak a honlapon keresztül elégíthető ki, ugyanis a köztes időszakban valójában nincs demonstratív mozgalmi aktivitás.

A 2. ábra a Zengő-listára érkező levelek számát mutatja. A legtöbb levél 2004 márciusában érkezett. Ekkor, a februári demonstrációk után szerveződött meg többek között a riadólánc, ami a Zengő-védők gyors mozgósítását szolgálta. A lista 2005 februárjában kezdett újból aktivizálódni. Február 15-én járt le a fakivágási tilalom, és a mozgalom tagjai tartottak attól, hogy elkezdődik a lokátor építése. 2005 júliusában pedig Vári Gyula testrepedése kapcsán élénkült meg a lista, tehát a Zengő-lista sem független a konkrét eseményektől. Egy évvel korábban, 2004 júniusában egyáltalán nem érkezett levél a listára, de ezen kívül is volt tizenegy olyan hónap, amikor a listára küldött levelek száma a tízet sem érte el.

2. ábra. A Zengő-listára érkező levelek száma havi bontásban

3. ábra. A Zengő-listára érkezett levelekben azonosítható témakörök megoszlása, 2004. február–március

A 3. ábra azt mutatja be, hogy 2004-ben február és március folyamán bizonyos típusú témák milyen gyakran merültek fel, annak alapján különböztetve meg az egyes típusokat, hogy azok mekkora azonosulást, elkötelezettséget kívánnak meg a tagoktól. A „sajtótükör” általában *online* újságoknak, illetve más újságok *online* változatainak a „belinkelését” jelenti. Ez nem is magának az eseménynek az értékelése, hanem az újságírói interpretációé, ezért ezt nem tartom olyan típusú témának, ami erős elkötelezettséget kívánna meg.

A második leggyakoribb témátípus már nagyobb támogatást igényel, hiszen itt egy tiltakozó tevékenység szervezéséről, illetve elemzéséről van szó, aminek már nagyobb költségei vannak a támogatók szempontjából. Ez közvetlen politikai cselekvésre hív fel, míg a sajtószemlézés inkább csak a probléma tudatosítására szolgál. A listán azonban ebben a kategóriában is inkább az „újság”-funkció jelenik meg. A listatulajdonos szerint nem szerveződött meg tiltakozás a listán, itt már csak a tiltakozás népszerűsítése, a tiltakozók toborzása, illetve a már lezajlott esemény értékelése folyt.

Hasonló témakör a riadólánc szervezése is. A Zengőt védő mozgalmárok, tartva attól, hogy a kivitelezők hirtelen kezdik meg a fakivágást és az útszélesítést, riadóláncot szerveztek meg az azonnali cselekvés érdekében. A riadólánc megszervezése során a Zengő-listán zajlott a helyi és a budapesti aktivisták közötti kommunikáció.

A „közvetlen információmegosztás” szintén „újság”-jellegű témacsoport, de annyi-val erősebb, mint a „sajtótükör”, hogy itt nem közvetlenül a médiából szerzett értesülések megosztásáról van szó. Idetartoznak a radar kivitelezésével kapcsolatos technikai kérdések is.

Az internettel kapcsolatos technikai problémák járulékos jellegűek: itt a lista zavartalanabb, kényelmes működését szolgáló praktikus tanácsok jelennek meg.

A „politikai értékelés, vélemény” és a „politikamentesség” kategóriái már inkább szocializációs jellegűek. Ez a két témakör valójában összetartozik. A politikamentesség igénye akkor merült fel, amikor egyre több olyan vélemény jelent meg a listán, amelyek

egyik-másik nagyobb magyarországi politikai táborhoz köthetőek. Maga a pártpolitika a Zengő-mozgalom egységét veszélyeztette, kétségbe vonva a résztvevők kollektív identitását (Melucci, 1996). A kollektív identitás megvédése szintén erősebb elhivatottságot igénylő feladat. Erre a kihívásra válaszul jelent meg egyre erőteljesebben a politika-mentesség (jobb szóval: pártonfelüliség) igénye.

A „felajánkozás” a legerősebb elkötelezettséget kívánja meg. Kevés ilyen jellegű levél jelent meg a listán, az *offline* támogatók toborzása nem itt történt. A listán tehát több volt az „újság”-jellegű információ, mint a szocializációs funkciójú hozzájárulás: az erősebb elkötelezettséget kívánó témákban nem született annyi levél.

Belépni a mozgalom *online* hálózatába egyúttal magába a mozgalomba való belépést is jelenti. Magyarországon maguk az alternatív mozgalmak nem láthatóak. Egyik interjúalanyom⁴ szerint kevés olyan konkrét kollektív akció történik, melyek alkalmából az egyén csatlakozhat a mozgalomhoz. Ezért az *online belépés sokszor a valós csatlakozást pótolja*. Míg a közösség inkább közös értékeken nyugszik, addig a hálózatok a társadalmi szereplők döntéseinek és választásain alapulnak. Ezekben az énközpontú hálózatokban (*me-centered networks*) viszonylag alacsony szinten van a kötelezettségvállalás, s ez törekennyé teszi az ilyen mozgalmak társadalmi támogatottságát (Castells, 2001). Azonban a globalizált alternatív mozgalmakkal kapcsolatban nem is fejzhető ki egy általános végcél, az aktuális célok inkább rövid távú, az egyéneket közvetlenül érintő konfliktusokban jelennek meg. Ez illeszkedik a többszörös elkötelezettségek rendszeréhez (Melucci, 1996). A támogatók nem az egyes mozgalmakhoz, hanem a mozgalmak, aktivisták által kialakított kollektív identitáshoz, és azon keresztül a globális alternatív mozgalmak értelmezési keretéhez kötődnek. Alberto Melucci (1996) szerint a kortárs alterglobalizációs mozgalmakban való részvétel jellemzői az alábbiak:

1. Az ezekben kialakult szolidaritás nem mindörökre szóló, hanem az egyénnek csak az egyik lehetséges kötődése.
2. Az elkötelezettség változó természete elmosza a szabadidő és a kötelezettségvállalás teljesítésére fordított idő közötti különbséget, és összefüggést tételez fel az önmegvalósítás és a részvétel között.
3. A mikroszinten (a rokonság, a barátok és az ismerősök körében) működő társas kapcsolatok alapvető fontosságúak maradnak a mozgalomhoz való csatlakozás szempontjából.
4. Az alacsony belépési és kilépési költségek hatására a részvétel időleges és rövid távú. A belépés feltételei kevésbé szilárdak és objektívek, míg a kilépést megkönnyíti az egyén szempontjából a csoportok sokasága, a csoport szempontjából pedig az egyén helyettesíthetősége. A csoport elhagyása nem olyan drámai esemény, a körülhatárolt célok és a többlet-erőforrások pedig lehetővé teszik, hogy a csoport – befogadó hálózatának eredményessége és fejlődése szempontjából – szinte következmények nélkül tűnjön el.

⁴ Csillag Gábor („Zöld Fiatalok”)

Konklúzió

Az internet elterjedésével megjelentek az új médium körül forgó értelmiségi diskurzusok. Az optimista jövendölések a civil társadalom megerősödését, hatékonyabb működését várták. Ezek szerint az internet közelebb hozza majd az embereket, a hatalmas mennyiségű információ birtokában felelősebben tudják kialakítani politikai véleményüket, nem lehet majd eltitkolni előlük semmit, és az internet közvetlen, olcsó elérhetőségének, valamint interaktív jellegének köszönhetően megvalósulhat az aktívabb állampolgári részvétel. Ezzel szemben a pesszimista előrejelzések az információs dömping következtében az állampolgárok elszigetelődését és virtuális környezetükbe való bezárkózását prognosztizálták (Kiss–Boda, 2005).

Úgy tűnik, nem kell tartani a pesszimista jóslatoktól, de a túlzott optimizmus sem indokolt. Az *online* kapcsolatok ugyanazt a mintát követik, mint a „valós” életben, az egyén mind erős, mind gyenge kötődéseket egyaránt fenntart. A különbség az, hogy az *online* kialakuló gyenge kötődések nem a szociális karakterjegyeken, hanem sokkal inkább az érdeklődésen alapulnak, és inkább „piaci” jellegűek. Az egyén maga dönti el, melyik levelezőlistához, csevegőszobához csatlakozik (Wellmann–Gulia, 1999). Megnő a választás lehetősége, és csökken a csoporthoz való tartozásból eredő nyomás (Wellmann, 1999).

A társadalmi mozgalmak tekintetében az internet szerepéről a következőket tartom fontosnak kiemelni:

1. Az internet alkalmas a társadalmi mozgalmak *frame*-jeinek kommunikálására és a mozgalomhoz való csatlakozásra, s az *online* tevékenység pótolhatja az *offline* részvételt.
2. A kollektív identitás kialakítása azonban elsősorban nem az interneten történik, hanem a mozgalmi szubkultúrák boszorkánykonyháiban. Ehhez erős kötelékek, *offline* kapcsolatok kellene, amelyeknek a fenntartására alkalmas az internet, de maguk az erős kötelékek nem ott alakulnak ki.
3. Az alterglobalizációs mozgalmak esetében az egyén nem mindig azonosul teljes mértékben a mozgalommal, de a rövid életű akcióprogramok valójában a kifogásolt globális rendszer egésze ellen irányulnak, és az egyes témákban kitűzött célok a közös, globális mozgalmi identitáshoz és értelmezési keretekhez kapcsolódnak. Ezért történhetett meg, hogy az olyan nagy tüntetéseken, mint amilyenek Seattle-ben vagy Genovában zajlottak, különböző csoportok szivárványkoalíciója jöjjön létre, és ezért lehetséges, hogy ugyanaz az egyén egy személyben Zengő-őr és biciklis felvonuló is legyen.
4. A gyenge kötődések nem gyengítik az alterglobalizációs mozgalmakat, hanem inkább erősítik őket, hiszen a mozgalmak éppen ezek révén, az alacsony belépési költségeknek köszönhetően képesek olyan hirtelen mobilizálni támogatóikat.
5. Az értelmezési keretek átfedésének további előnye, hogy a valamely konfliktus kapcsán egyszer már bevont egyének később, más témák felmerülésekor is mobilizálhatók. A közös értelmezési keret alapján folyamatosan megújítható a mozgalmi mobilizáció.

Irodalom

- Castells, Manuel (1996): *The rise of the network society*. Oxford, Blackwell Publishers.
- Castells, Manuel (1997): *The Power of Identity, The Information Age: Economy, Society and Culture*, Vol. II. Cambridge, Ma; Oxford, UK: Blackwell.
- Castells, Manuel (2001): *The Internet galaxy: reflections on the Internet, business, and society*. Oxford, New York, Oxford University Press.
- Csicséri Márta – Lőrincz László (2004): Társadalmi mozgalmak mobilizációs és ügyképviselői tevékenysége az Interneten. (Megjelent a Rajk László Szakkollégium „Társadalmi mozgalmak és az Internet” címmel 2004. február 20-án rendezett konferenciájának CD-ROM formában közzétett anyagában.)
- Gerhardt Erik (2004): Pártok online tevékenysége – A magyarországi parlamenti pártok internetes aktivitásának elemzése. (Megjelent a Rajk László Szakkollégium „Társadalmi mozgalmak és az Internet” címmel 2004. február 20-án rendezett konferenciájának CD-ROM formában közzétett anyagában.)
- Hunt, Scott A. – Benford, Robert D. – Snow, David A. (1994): Identity Fields: Framing Processes and Social Construction of Movement Identities. In: *New social movements: from ideology to identity*. Ed. Enrique Larana, Hank Johnston, and Joseph R. Gusfield. Philadelphia, Temple University Press.
- Inglehart, Ronald (1990): *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton, Princeton University Press.
- Johnston, Hank – Larana, Enrique – Gusfield, Joseph R. (1994): Identities, grievances, and New Social Movements. In: *New social movements: from ideology to identity*. Ed. Enrique Larana, Hank Johnston, and Joseph R. Gusfield. Philadelphia, Temple University Press.
- Kiss Balázs – Boda Zsolt (2005): *Politika az Interneten*. Budapest, Századvég.
- Koopmans, Ruud (2004): Movements and media: Selection processes and evolutionary dynamics in the public sphere. *Theory and Society* 33: 367–391. o.
- McAdam, Doug (1994): Culture and Social Movements. In: *New social movements: from ideology to identity*. Ed. Enrique Larana, Hank Johnston, and Joseph R. Gusfield. Philadelphia, Temple University Press.
- Melucci, Alberto (1996): *Challenging codes: collective action in the information age*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Myers, Daniel J. – Oliver, Pamela E. (1998): Diffusion Models of Cycles of Protest as a Theory of Social Movements. Előadás, Congress of the International Sociological Association, Montreal, 1998. július. <http://www.nd.edu/~dmyers/cbsm/vol3/olmy.pdf>.
- Pickvance, Katy (1997): Social Movements in Hungary and Russia: The Case of Environmental Movements. *European Sociological Review* 13(1): 35–54. o.
- Porubcsánszki Katalin – Szolnoki Pálma (2004): A civil szervezetek és az Internet kapcsolata – Társadalmi mozgalmi megközelítés. (Megjelent a Rajk László Szakkollégium „Társadalmi mozgalmak és az Internet” címmel 2004. február 20-án rendezett konferenciájának CD-ROM formában közzétett anyagában.)
- Raschke, Joachim (1985): *Soziale Bewegungen: ein historisch-systematischer Grundriss*. Frankfurt am Main, Campus.
- Snow, David A. – Benford, Robert D. (1992): Master Frames and Cycles of Protest. In: Morris, A. D. – Mueller, C. M. (eds): *Frontiers in Social Movement Theory*. New Haven, Yale University Press.
- Strang, David – Soule, Sarah A. (1998): *Diffusion in organizations and social movements: From Hybrid Corn to Poison Pills*. In: *Annual Review of Sociology* Vol. 24: 265–290. o.

- Szabó Gabriella (2005): Internetes tömegkommunikáció. In: Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): *Politika az Interneten*. Budapest, Századvég.
- Szabó Máté (2001): *Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás*. Budapest: Rejtjel – (Politológia Tankönyvek).
- Szabó Máté (2004): *Globalizáció, regionalizmus, civil társadalom*. Budapest, Századvég.
- Tilly, Charles (2004): *Social Movements. 1768–2004*. London, Paradigm Publishers.
- Volosin Hédi (1999): A Városi Biciklizés Barátai Egyesület. In: *Környezetvédelmi civil kezdeményezések Magyarországon 1988–1998: tanulmányok*. Szerk. Szabó Máté. Budapest, Villányi Úti Konferencia-központ és Szabadegyetem Alapítvány.
- Wellman, Barry (1999): *Living Networked in a Wired World*.
<http://www.chass.utoronto.ca/~wellman>
- Wellmann, Barry – Gulia, Milena (1999): Net surfers don't ride alone: Virtual communities as communities. In: Kollock, Peter – Smith, Marc (eds): *Communities and Cyberspace*. New York, Routledge.

Mikecz Dániel

Politológia szakos egyetemi hallgató az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán. 2004 és 2005 között kulturális antropológiát hallgatott az ELTE Társadalomtudományi Karán, 2006 óta a berlini Freie Universität politológus hallgatója.

E-mail: dmikecz@freemail.hu

Kiss Mónika

A digitális esélyegyenlőség helyzete Magyarországon

A digitális egyenlőtlenségek leküzdésére irányuló állami programok (2003–2005)

Digitális esélyegyenlőség

A digitális egyenlőtlenségek két oldaláról

Az információs társadalomban az információ birtoklása és az információkezelés minősége új társadalomstrukturáló tényezőt jelent, ami új kihívások elé állítja a társadalompolitikát.

A hagyományos társadalmi egyenlőtlenségek és az új strukturáló tényezők, a digitális egyenlőtlenségek kapcsolatának két iránya van: egyrészt a hagyományos egyenlőtlenségek befolyásolják (magyarázzák) az információs eszközökhöz való hozzájutást, azaz a meglévő egyenlőtlenségekhez új egyenlőtlenségek kapcsolódnak, másrészt az új strukturáló tényezők felülírhatják, megváltoztathatják a meglévő egyenlőtlenségeket: az információhoz való hozzájutás, az infokommunikációs eszközök használata befolyásolja (magyarázza) a társadalmi státuszt (Bognár–Galács, 2004). Fontos megjegyezni, hogy egy-egy szociológiai kutatásnál ezeket az irányokat el kell különíteni, de a valós társadalmi folyamatokban ezek a folyamatok dinamikusan hatnak egymásra. E folyamatoknak és kölcsönhatásoknak két kimenetele van: az új társadalmi formáció a pesszimista előrejelzések szerint növeli a meglévő egyenlőtlenségeket, és szűkíti a társadalmi esélyeket, az optimista előrejelzések szerint viszont csökkenti a meglévő társadalmi különbségeket, és esélyt teremt a leküzdésükre (Dessewffy–Galács, 2002).

A folyamat egyik oldalát írja le a *digitális megosztottság* fogalma, melyet 1997-től használnak annak megragadására, hogy a társadalmi helyzet hogyan befolyásolja az infokommunikációs eszközök használatát, azaz áttételesen az információs társadalomba való bekapcsolódásban tapasztalható egyenlőtlenségeket méri különböző dimenziók mentén.

A digitális megosztottság fogalmát bíráló Ernest J. Wilson arra hívja fel a figyelmet, hogy a pusztán *fizikai hozzáférése*n és az azt befolyásoló alapmutatókon belüli egyenlőtlenségeken túl meg kell különböztetni további három szintet: a *kognitív hozzáférést*, azaz a felhasználó intellektuális képességeit és képzettségét, a *tartalmi hozzáférést*, azaz a felhasználó számára megfelelő tartalomkínálatot, és végül a *politikai hozzáférést*, azaz a társadalmi-politikai intézményekhez való kapcsolódást, ezek befolyásolását. A megosztottság kérdése ezek alapján tehát úgy merül fel, hogy az egyéni készségek és a gazdasági-társadalmi-politikai keretfeltételek együttesen biztosítják-e mind a négy típusú hozzáférést, vagy pedig kirekesztés, illetve kirekesztődés tapasztalható valamelyik hozzáférési területen (Digitális egyenlőtlenségek, 2003).

A különböző társadalmi dimenziók mentén mért különbségek tehát önmagukban nem jelentenek megosztottságot, csak ha jelentőssé, tényleges hátrányt okozóvá vál-

nak. Ezért érdemes a *digitális esélyegyenlőség* fogalmát használni, ami a hozzáférés és a használat valamennyi tényezője tekintetében a viszonylag kiegyenlített hozzáférés mindenki számára megvalósuló biztosítását fejezi ki. A digitális esélyegyenlőség megteremtése egyfelől megakadályozza, hogy a több dimenzió mentén létrejött, többszörösen összetett hátrányos helyzetekre ne rakódjon rá egy újabb dimenzió, a számítógép- és internethasználat területén tapasztalható különbségek *ne növeljék* a társadalmi kirekesztést. A digitális esélyegyenlőség másik oldala az, hogy a számítógép- és internethasználat – tágabban az információs társadalomba való erőteljes bekapcsolódás – azonban a hagyományosan hátrányos helyzetű és/vagy kirekesztett csoportok számára új esélyt is jelent, az információs társadalomba való bevonódás *csökkentheti* (bár csodaszerként meg nem szüntetheti) a hagyományos társadalmi integrációt akadályozó hátrányokat.

Ferge Zsuzsa meghatározása szerint a szociálpolitika többek között „kielégít bizonyos, a piaci (vagy piaci jellegű) kapcsolatok révén nem megfelelően kielégíthető szükségletet” (Ferge–Várnai, 1987: 24). Azt, hogy mi számít szükségletnek, többek között az adott társadalom gazdasági fejlettsége és értékei befolyásolják. A társadalomban való „teljes” élethez, a társadalomból való kirekesztődés megakadályozásához ma már nem elég az életben maradáshoz szükséges javak megléte. Amartya Sen a kirekesztést a társas életből való kirekesztődésként értelmezi, s a társadalomban való „szegyenkezés nélküli” részvétel lehetőségét, a társas interakciókban való részvétel fontosságát hangsúlyozza (Sen, 2003, 2004).

A fentieket kibővítve: a szociálpolitika feladata tehát a különböző társadalmi (akár piaci, akár bürokratikus) mechanizmusok által előidézett társadalmi kirekesztés csökkentése, a hátrányos társadalmi helyzet enyhítése. A digitális esélyegyenlőség fogalma és az azt megvalósítani kívánó stratégia így két dolgot takar egyszerre: annak a lehetőségét, hogy megakadályozható legyen egy új megosztó dimenzió ráakadása a hagyományos egyenlőtlenségi dimenziókra, és a hagyományos egyenlőtlenségek csökkentésének lehetőségét a számítógép- és internethasználat segítségével. Az információs társadalomba való bekapcsolódás tehát eszköz is lehet a hátrányos helyzet leküzdésében, az infokommunikációs eszközök használata javíthatja a hátrányos helyzetű csoportok esélyeit a felzárkózásra, ugyanis a szociálpolitika klasszikus „hálót adj, ne halat” elve alapján e segítő eszközök felhasználásával könnyebben küzdhetik le hátrányaikat. Sajnálatos paradoxon, hogy a digitális megosztottságból adódóan éppen azok a hátrányos helyzetűek jutnak a legnehezebben a segítő eszközökhöz, akik a legtöbbet tudnának profitálni a felhasználásukból.

A gyakorlatban ez a két eltérő társadalmi hatásmechanizmus (a társadalmi helyzet kihát az internethasználatra, s ugyanakkor az internethasználat befolyásolja a társadalmi helyzetet) általában nem válik el egymástól. Például a JAWS olvasóprogramnak a vakok rendelkezésére bocsátása egyszerre jelent számukra bekapcsolódást az információs társadalomba és eszközt társadalmi kirekesztettségük csökkentésére.

A digitális megosztottság jellemzői

Terjedelmét és esélyegyenlőségi problémák

A digitális megosztottság kialakulásának és jellemzőinek leírására kitűnő fogalmi keretet ad Everett M. Rogers 1962-ben közzétett háromszakaszos innovációterjedési elmélete, melyet Molnár Szilárd kibővített, az innovációterjedés egyes szakaszaihoz hozzárendelve a digitális megosztottság annak megfelelő típusát, illetve problémáját (Dessewffy–Galács, 2002: 28–40; Molnár, 2002).

A *korai adaptáció* szakaszában az innováció terjedése lassú, az innovációban a „*korai adaptálóknak*” nevezett társadalmi csoportok vesznek részt: e csoportok együttesen a lakosság kb. 15%-át teszik ki. E szakaszban a számítógépes eszközök és az internet elterjedtsége alacsony, a *hozzáférési* megosztottság a jellemző. Tipikus probléma az internethez való hozzáférés: a „hozzáférő” és a „nem hozzáférő” közötti különbség adja a digitális megosztottság tartalmát. A probléma tehát a fizikai elérés biztosítása egyes régiókban, továbbá a településeken belül esetleg egyes szegregált körzetekben, valamint az eszközök tényleges megközelíthetőségének tétele: az utóbbira példa a fizikai akadálymentesítés a fogyatékkal élők számára. A hozzáférés minél szélesebb körű biztosításában fontos szerepet kapnak a közösségi hozzáférési pontok.

A *nekirugaszkodás* szakaszában a terjedés nagyon felgyorsul, az innováció a társadalom többsége számára elérhetővé válik, és a többség azt használatba is veszi. A nekirugaszkodás szakaszában a „*korai többség*” teszi magáévá az újítást. Ezután az újítás terjedésének mértéke lassul: a nekirugaszkodás szakaszának végén csatlakozik a „*kései többség*”. Mivel az internethez a nekirugaszkodás szakaszában a lakosság egyre jelentősebb része, majd a többség is már hozzá tud jutni, az válik releváns kérdéssé, hogy ki használja a számítógépet és az internetet, és ki nem. A digitális megosztottságnak ebben a típusában már jelentős szerepet játszik a digitális írástudás megléte vagy hiánya. A lényeges különbség a „használok” és a „nem használók” között van. A probléma éppen a felhasználóvá válás folyamatában mutatkozik: kérdés, hogy megszületik-e a felhasználóvá váláshoz szükséges motiváció, illetve kialakulnak-e az ehhez szükséges *készségek*. A második szakaszban a digitális megosztottságot csökkentő eszközöknek a hozzáférés biztosításán túl a képzést és a kései adaptálókat vagy a hátrányos helyzetűek számára nyújtott szolgáltatások (például távmunka, távtanulás) fejlesztését kell megcélozniuk.

Végül a *telítődés* szakaszában az innováció terjedése lassabbá válik, de ekkor az innováció már a társadalom majdnem valamennyi tagja számára elérhető. A telítődés szakaszában a lakosság nagy része számítógép- és internethasználóvá válik, kivéve a „*lemaradókat*”. A fő kérdés a telítődés szakaszában a használók közötti minőségi különbségek okozta megosztottság. Az optimista jóslatok szerint ezek a különbségek nem hoznak magukkal komoly hátrányokat. A probléma ebben a szakaszban: egyes, még nem vagy csak lassan csatlakozó csoportok számára nincsenek megfelelő *tartalmak*.

A kutatók véleménye azonban megoszlik abban a kérdésben, hogy ez a folyamat hogyan zajlik le. Az amerikai kutatások szerint a hozzáférés biztosításával a digitális megosztottság megszűnik, azaz „aki akar, az csatlakozik”. Az európai kutatások azt hangsúlyozzák, hogy a második szakaszra jellemző készségbeli különbségek mentén

létre jövő „tudásszakadék” továbbra is fennáll, vagyis „aki akar, az nem feltétlenül képes csatlakozni”. Így a második szakaszra jellemző problémák megszüntetése nélkül nem beszélhetünk a digitális megosztottság megszüntetéséről vagy a digitális esélyegyenlőség megteremtéséről.

A telítődés szakaszával kapcsolatban két fontos társadalmpolitikai szempontot kell megfogalmazni. Egyrészt nem lényegtelen, hogy a telítődés szintje hol húzódik, és mi ennek az oka. Feltehető, hogy ha a társadalom döntő többsége számára sem az anyagi lehetőségek, sem a szükséges készségek hiánya nem jelent akadályt az internet használata előtt, akkor a szűk nem csatlakozó réteg más okokból marad ki. E réteg tagjainak egy része lehet önkéntes kimaradó, de sokan közülük biztosan nem azok. (Analogiaként: valóban sok értelmiségi szabad akaratából nem vesz televíziót. Ugyanakkor vannak még mindig olyanok is, akik még egy televíziót sem engedhetnek meg maguknak.) Továbbá a kirekesztődés problémája attól még nem szűnik meg, ha a társadalomnak „csak” egy szűk rétegére jellemző. A másik fontos probléma a bekapcsolódás már említett és Wilson által is jelzett minősége. Valaki használhatja az internetes tartalmakat például játékokra, de ez még nem jelenti azt, hogy el tudja és el is akarja érni a gazdasági-politikai életben való boldogulást elősegítő tartalmakat, szolgáltatásokat. Az állami szabályozás vagy a szociálpolitikai beavatkozás tehát ebben az utolsó szakaszban is indokolt lehet, amennyiben ezek a tartalmak nélkülözhetetlenek a társadalmi integrációhoz.

A „digitális olló”

A számítógép- és internethasználat elterjedésének felgyorsuló szakaszában a digitális megosztottság növekszik, és az információs társadalomba való bekapcsolódás szempontjából nem valósul meg az esélyegyenlőség. A használó és nem használó csoportok között szétnyílik az úgynevezett „digitális olló”. Ennek több összetevője van: a használó csoportokban, illetve társadalmi közegekben intenzívebbé, teljesebbé válik a használat, míg más társadalmi csoportokban a motiváció vagy a megfelelő készségek hiánya, esetleg kulturális gátlások miatt a használat lassan terjed, vagy meg sem kezdődik.

A digitális esélyegyenlőség megteremtése azt jelenti, hogy a digitális olló a lehető legkisebb mértékben nyílik ki, a digitális megosztottság időben nem húzódik el, és az innováció terjedésének minden eleme (hozzáférés, készség, tartalom) a lehető leghamarabb megvalósul. Ez részben felzárkóztató gazdaságpolitika: a „korai adaptálók” és a „korai többség” esetén. A „kései többség” és a „lemaradók” esetében azonban a társadalmi integrációt elősegítő, esélyteremtő szociálpolitika. A diffúziós elméletből az is következik, hogy azoknak a társadalmi csoportoknak az esetében, amelyek a lemaradók jellegzetességeit viselik, a második és a harmadik diffúziós szakasz problémájának a kezelését is előbbre kell hozni, hiszen azoknak a csatlakozását kulturális és készségtényezők is akadályozzák. Addig nem is fognak bekapcsolódni, amíg azt nem látják hasznosnak (nincsenek megfelelő tartalmak, vagy az általuk használt eszközökkel azok nem érhetők el), vagy amíg már nem érzik túl nagy ugrásnak a számítógép-, illetve internet-használathoz szükséges készségek elsajátítását.

Magyarország a kutatások szerint jelenleg az első szakasz végén, a második szakasz elején van: a digitális szakadék növekszik, az akadályok egyre kevésbé anyagi ter-

mészetűek, inkább mentális jellegűek (*Digitális egyenlőtlenségek*, 2003; *Digitális szakadék monitor*, 2004; Molnár et al., 2005; Magyar Információs Társadalom Éves jelentés 2005). Az alacsonyabb jövedelmű és státuszú személyek távolmaradásának egyik fő oka az, hogy az általuk keresett tartalmak tipikusan a drágább széles sávon érhetőek el (Pintér 2002; Rigler 2002).

A digitális megosztottság dimenziói

A különböző társadalmi csoportok – társadalmi helyzetükből fakadóan – tipikusan korán vagy későn csatlakoznak az információs társadalomhoz. Eltérő társadalmi helyzetből fakadóan jön létre közöttük digitális megosztottság. A gazdasági, kulturális és társadalmi tőkével (Bourdieu 2000) kevésbé rendelkező csoportok az új társadalmi formációban megjelenő előnyökkel is kevésbé tudnak élni, ha később csatlakoznak hozzá. Ezt a digitális megosztottságot az úgynevezett társadalmi dimenziók vagy azok együttes hatása mentén mérhetjük.

Az információs társadalom kutatása terén úttörőnek számító Pippa Norris a digitális megosztottságot öt dimenzió mentén mutatja be: foglalkozás, jövedelem, iskolázottság, nem és kor. Az Egyesült Államokban ezt az öt dimenziót általában az etnikai hovatartozás egészíti ki, míg az Európai Unió országaiban többnyire a regionális elhelyezkedést tartják meghatározó és vizsgálandó dimenzióknak (Molnár, 2002; Galác–Molnár, 2003; *Digitális egyenlőtlenségek*, 2003; *Digitális szakadék monitor*, 2004). Sajátos magyarországi megosztó dimenziót jelenthetnek a lakáskörülmények: az albérlők bekapcsolódása lassúbb, mint a lakástulajdonosoké (nem írhatnak alá például valamely szolgáltató melletti hűségnyilatkozatot).

Célcsoportok

A digitális esélyegyenlőség másik oldala az, hogy ha a hátrányos helyzetűek az információs társadalomba a többséggel egyidejűleg be tudnak kapcsolódni, akkor hátrányos helyzetüket csökkenthetik. A lemaradók azonban általában a többszörösen hátrányos helyzetű csoportok, melyeknek a tagjai több szempontból is jelentősen rosszabb helyzetben vannak a társadalom átlagánál. Számukra az információs társadalomba való bekapcsolódás eszköz lehet e hátrányok csökkentésére: az izoláció és a kirekesztés oldására, tőkehiányaik csökkentésére. A csatlakozás nem csodaszer, ami a hátrányos helyzetet megszünteti, de egy-egy dimenzió mentén javulást hozhat, valamilyen meglévő tőkékük növelését, jobb hasznosítását teszi lehetővé.

Az új infokommunikációs lehetőségektől talán a *fogyatékossgal élő személyek* kapják a legtöbb esélyt. Ez a célcsoport van leginkább a figyelem fókuszában. Az 1998. évi XXVI. törvény a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról 7. § (2) kimondja: „Az információs társadalom nyújtotta lehetőségek erősítik az esélyegyenlőséget a fogyatékos személyek számára. A fogyatékos személyt az információs esélyegyenlőség megilleti az információs társadalmi szolgáltatások igénybevételekor.” Ugyanakkor a fogyatékossgal élők – a társadalmi átlagnál szűkösebb bevételi forrásaik miatt – általá-

ban lassabban tudnak bekapcsolódni az információs társadalomba. Vannak pozitív külföldi példák: Olaszországban a társadalombiztosítás támogatja a fogyatékkal élők rehabilitációs céllal történő számítógép- és kiegészítőeszköz-vásárlását (Simák–Borovitz, 2003). Ez a megoldás Magyarországon is követendő példa kell hogy legyen. A fogyatékkal élők körében minden speciális csoport speciális segítséget kaphat. A *mozgáskorlátozottak* számára közlekedési nehézségeik miatt kiemelkedő jelentőséggel bír az internet: fizikai izoláltságukat enyhítheti a világhálóra való csatlakozás. A távoktatás és a távmunka révén új lehetőségek nyílnak meg előttük, hiszen nem kell bejárniuk az oktatási intézménybe vagy a munkahelyükre. A *halláskárosultak* és a *beszédhibával* élők számára segítség, hogy a digitális kultúrában fogyatékoságuk teljesen kiküszöbölhető az írásban történő kommunikáció révén. A *látássérülteknek* speciális eszközökre van szükségük ahhoz, hogy használni tudják a számítógépet és az internetet. Az interneten még kevés vakok által is használható honlap érhető el, de vannak pozitív jelek arra, hogy ez a helyzet a jövőben javulni fog. Vannak országok, ahol törvényi szinten szabályozzák a honlapok teljes körű elérhetőségét: Ausztráliában a kereskedelmi honlapoknak is mindenki számára elérhetőnek kell lenniük. Két precedensértékű bírósági ítélet is született már (az amerikai AOL, illetve az ausztráliai Olimpiai Bizottság ellen): ezekben az esetekben nem látó személyek pereltek be szolgáltatókat, mert nem tudták elérni *online* szolgáltatásaikat. A bíróság mindkét eljárásban előírta a kifogásolt szolgáltatás technikai módosítását (Simák–Borovitz, 2003).

A hazai *romák* többsége többszörösen hátrányos helyzetű, s ez a csoport mélyen alulreprezentált a számítógép- és internethasználatban. Ennek elsődleges oka a szegénység. Súlyosbítja a helyzetet a diszkrimináció: egy kutatás szerint a közösségi hozzáférési pontokon és a könyvtárakban internetezni, számítógépet használni akaró romákat gyakran „kinézik” onnan (Esély-kutatás „A”, 2002) Az internet használata elősegítené a társadalmi integrációt, csökkenthetné kirekesztettségüket. A közérdekű információkhoz való könnyebb hozzáférés enyhíthetné kiszolgáltatottságukat. A távoktatás vagy a távmunka révén azoknak a távolabbi településeken élő romáknak is esélyük lenne a tanulásra, akik a lakóhelyüket az oktatási intézményektől, illetve a munkahelyektől elválasztó nagy távolság és a bejárással járó költségek miatt nem tudnak tanulni vagy dolgozni. A romák nagy része igen kevés jövedelemmel rendelkezik, ezért az egyéni hozzáférés általában megfizethetetlen számukra, tehát esetükben a közösségi hozzáférési pontoknak kiemelkedő szerepük van.

Az *állami gondozottak* szintén többszörösen hátrányos helyzetű társadalmi csoportot alkotnak: mind gazdasági, mind kulturális, mind társadalmi tőkájük az átlag alatt van. Társadalmi integrációjukat, kulturális felzárkóztatásukat nagyban segítheti az infokommunikációs eszközök használata, ráadásul az ő esetükben a hozzáférést, illetve a használat segítségét koncentráltan az intézményben is meg lehet oldani.

Mind a digitális megosztottság, mind a hagyományos hátrányos helyzet egyik kiemelt mutatója az alacsony iskolázottság. Az *alacsony vagy nem megfelelő végzettségűek* a munkaerőpiacon hátrányos helyzetben vannak. A számítástechnikai eszközök, az internet nyújtotta szolgáltatások készségfejlesztéssel, távoktatással, nem hagyományos képzési formákkal javíthatják pozícióikat. Részben hasonló helyzetben van egy másik szociálpolitikai célcsoport, a *munkanélküliek*. Mivel a munkanélkülieknek nincs kellő bevételük, a közösségi hozzáférési pontok megoldást jelenthetnek számukra mind a

hatékonyabb munkakeresésben, mind a sorstársakkal való kapcsolattartásban. Ez csökkentheti a munkanélküli létükkel együtt járó mentális problémákat, feleslegességérzetüket. A harmadik hasonló csoportot az *alacsony jövedelműek* alkotják. Az alacsony szintű számítógép- és internethasználat egyik fontos oka Magyarországon a szegénység. A közösségi hozzáférési pontok biztosítása ugyan önmagában nem szünteti meg a szegénységet, de csökkentheti a szegények kirekesztettségét. Külföldi példák tanúsága szerint hatékony segítséget jelent az IKT eszközök használata a *hajléktalanok* ellátása, illetve a *migránsok* segítése és integrációja terén is.

Az esélyegyenlőség digitális eszközökkel való elősegítése szempontjából el lehet különíteni két demográfiaileg jól körülhatárolható további célcsoportot is. Az *idős emberek* koruknál fogva kimaradtak a számítástechnikai oktatásból, legtöbbjük nem ért a számítógéphez, s így az internetet sem tudja használni. Ők segítség nélkül nem tudnak előbbre lépni ezen a téren. Alacsony jövedelmük miatt az otthoni számítógép és az internetkapcsolat elérhetetlen marad számukra, így a közösségi hozzáférési pontoknak nagy szerepük lehet bevonásukban. Kapcsolódásuk az internet világához növelheti társadalmi integrációjukat és könnyebbé teheti személyre szabott szolgáltatások igénybevételét. Gyakran hasonló helyzetbe kerülnek a *kismamák* és elsősorban a *gyermeküket egyedül nevelő nők* is. A kisgyermek nevelése ideiglenesen izolált helyzetet teremt, s ennek következtében a gyermeket nevelő kismamák egyrészt számos szolgáltatást nem tudnak igénybe venni, másrészt társadalmi kapcsolataik is beszűkülhetnek.

Látható, hogy a hátrányos helyzet részleges kiküszöbölésében elsősorban a közösségi hozzáférésre és a speciális célcsoportokra kidolgozott programokra érdemes koncentrálni. A fenti célcsoportok mindegyike nevesítve volt már a 2002-ben indított Nemzeti Információs Társadalom Stratégiában (NITS), majd az azt felváltó Magyar Információs Társadalom Stratégiában (MITS) is, de az említett sajtóösszeállításokban ezekben a dokumentumokban meglehetősen elnagyoltan szerepelnek, továbbá 2003 és 2005 között speciális programok csak a fogyatékkal élők, a romák és az idősek számára készültek.

Állami célkitűzések és programok a digitális esélyegyenlőség növelésére

A stratégia: explicit célok

A digitális szakadék csökkentésével kapcsolatban megfogalmazott állami célkitűzéseket, alapelveket, víziókat, továbbá a programok kiindulópontjául szolgáló kereteket elsősorban az Informatikai és Hírközlési Minisztérium által 2003-ban kidolgozott Magyar Információs Társadalom Stratégia (MITS) és a hozzá kapcsolódó dokumentumok foglalják össze és fogalmazzák meg. A stratégia az *információs társadalom* megvalósításához szükséges feladatokat a koordinált módon történő végrehajtás érdekében ágazati és horizontális politikákban határozta meg. Nem kisebb célt tűzött ki, mint hogy Magyarország az EU átlagánál gyorsabb felzárkózást érjen el e téren, azaz „az információs kor több területén *gyorsabban fejlődjön*, s az európai tudástársadalmak mezőnyében feljebb kerüljön” (MITS: 11). A MITS értelmezési keretét és szemléletét a felzárkózás, a versenyhelyzet javításának szándéka, a modernizációs célkitűzések és az információs

társadalom fogalma alá tartozó megközelítésbeli sajátosságok jelölik ki. Az esélyegyenlőség megteremtését ez a távlati vízió és a hozzárendelt alapelvek általában *mellérendelt*, néha azonban csupán *alárendelt* célként jelenítik meg.

A MITS általános célkitűzése az „információ társadalmasítása”, az e-Magyarország megteremtése: az IKT-eszközök terjesztésének támogatása, az ezekkel kapcsolatos készségek és igények megteremtésének, továbbá a digitális tartalmak és szolgáltatások fejlesztésének előmozdítása. A rendkívül bonyolult felépítésű stratégiában az esélyegyenlőség a hat, – főirányokra bomló – beavatkozási terület egyikeként, illetve horizontális elvként jelenik meg. Az összesen tizenhárom úgynevezett főirány között az *esélyegyenlőséggel mint közvetlen ágazati céllal* foglalkozó főirány mellett csak négy másik főirány¹ foglalkozik akár csak érintőlegesen is a digitális megosztottsággal és/vagy az esélyegyenlőséggel. A MITS elsősorban az infokommunikációs eszközökhöz való hozzáférés és az IKT használata terén mutatkozó hátrányok kezelésére koncentrál, különös tekintettel a közösségi internetelés biztosítására. Az esélyegyenlőségre hivatkozó programok célja elsősorban a digitális megosztottság csökkentése, ám a digitális technikáknak a hagyományos társadalmi hátrányok leküzdését segítő eszközként való megjelenítése elnagyolt bennük.

A MITS-hez kapcsolódóan készült el az esélyegyenlőségi főirányt kidolgozó Esélyegyenlőségi Részstratégia, illetve a fentiekben megfogalmazott célok programok szintjére lebontott összefoglalója, a Társadalmi integráció programfüzet. E három dokumentum céljai és célcsoportjai csak részben fedik egymást. Közös bennük pusztán az, hogy a hagyományos hátrányos helyzetű célcsoportokra vonatkozó programokat és az – elsősorban a területi – hozzáférésben a horizontális elvként biztosítandó esélyegyenlőséget jelenítik meg. Az esélyegyenlőségi stratégia megvalósítása végül három célcsoportra (romák, idősek, fogyatékossgal élők) irányult: e célcsoportok esetében az információs társadalomba való bekapcsolódást a stratégia a hátrányos helyzet leküzdésének eszközének tekinti. (Ezek a csoportok a hozzáférést megcélzó három főiránynak köszönhetően kiegészülnek a kisteleplülések és a hátrányos helyzetű régiók lakóival.)

Összefoglalva: az államilag explicit megfogalmazott célok és a hozzájuk rendelt programok az esélyegyenlőség területén a vizsgált időszakban nem álltak minden esetben összhangban egymással, a potenciális célcsoportok tekintetében pedig hiányosak voltak. Az esélyegyenlőség mint cél a hozzáférés területi biztosítása, illetve a három kiemelt hátrányos helyzetű célcsoport esetében jelent meg markánsan, más területeken azonban ennek horizontális elvként való érvényesítése el volt hanyagolva.

Általános programok esélyegyenlőség megteremtését célzó vonzatai – a területi megosztottság

A 2002–2006 közötti időszakra kitűzött állami célok elsősorban a hozzáférés biztosítására, azaz az első diffúziós szakasz problémáinak kezelésére, illetve elkerülésére koncentráltak, de készültek a másik két diffúziós szakaszhoz rendelhető programok is.

¹ Ezek az *infrastruktúra*, a *hozzáférés*, a *területi egyenlőtlenségek*, a *digitális frásztudás*.

Hozzáférés

Programok

Az állami stratégia a hozzáférés biztosítása és a területi egyenlőtlenségek leküzdése terén – a diffúzió jelenlegi szakaszában – a közösségi hozzáférési pontok létrehozását tűzte ki célul, mind nyilvános, mind korlátozottan nyilvános formában. Ennek ellenére költségvetési szempontból az egyéni hozzáférést célzó állami támogatás került túlsúlyba ebben az időszakban.

Az egyéni számítógépekhez való hozzáférést az Oktatási Minisztérium által felügyelt, 2003 júliusában indult és 2006 decemberében zárult *Sulinet Expressz Program* adókedvezmény-rendszere segítette. A program a számítástechnikai eszközök elterjedésének gyorsítását tűzte ki célul, de az internetes csatlakozás elősegítésének mellőzésével. Az adókedvezményes támogatási formáknak az a hátrányuk, hogy csak az adózó állampolgárok tudják igénybe venni őket, a bejelentett jövedelem nélkül élők nem. Továbbá a maximum 60 000 forintnyi támogatást csak az tudta igénybe venni, akinek volt ekkora adófizetési kötelezettsége. A programban felső jövedelmi korlátot vezettek be az első év után annak érdekében, hogy ne az amúgy is magas jövedelemmel rendelkezős így a számítástechnikai eszközöket saját erejükből is megvásárolni képes állampolgárokat támogassák. A több mint 50 milliárd forintnyi adókedvezményt felemészítő program során a mennyiségi növekedés elmaradt a várttól, de több mint félmillió számítógép-használó minőségi ugrást ért el. A megvásárolt új teljes konfigurációk száma meghaladta a 320 ezer darabot, de ezek egy része már meglévő számítógépek cseréjét jelentette. Így modernizációs szempontból sikeresnek mondható a program, a digitális megosztottságot viszont nem csökkentette, hanem még növelte is, mivel tovább erősítette a digitális megosztottság tipikus modelljének kialakulását. A már résztvevők (a „korai adaptálók” és a „korai többség”) modernizálták, javították hozzáférésüket, új résztvevők viszont nem jelentkeztek, a „kései többség” és a „lemaradók” hátrányos helyzete tovább romlott (a Sulinet Expressz értékeléséről lásd bővebben Magyarósi, 2005, 2007; *hvg.hu*, 2007).

Az otthoni számítógép megléte lehet a kiindulópontja az egyéni, otthoni internetkapcsolat megteremtésének, ez utóbbira azonban nem koncentrált a program, továbbá 2006 végéig internet-előfizetési díjat mérséklő támogatási forma sem épült ki a hátrányos helyzetűek számára, ellentétben más távközlési szolgáltatásokkal.

A közösségi hozzáférést megcélzó programok a fenti programnál sikeresebbek, de esélyegyenlőségi szempontból közel sem mondhatók tökéletesnek.

A *Közháló* program célja az elektronikus kormányzati gerinchálózatba be nem kapcsolt helyi közigazgatási szervek, közintézmények, közfeladatot ellátó egyéb szervek és a civil szervezetek széles sávú infrastruktúrájának fejlesztése volt. Ennek két „alhálója” volt: a Sulinet és a Köznet. A Sulinet program az oktatási intézményekben volt hivatott végpontokat telepíteni, az eMagyarország programmal több ponton is átfedésbe került Köznet program pedig nyilvános közösségi hozzáférési helyeket hozott létre, elsősorban a hátrányos helyzetű településekre koncentrálna. A 2006 közepére létrejött 6550 végpont 76%-a (4981 db) a Sulinet alháló, 24 %a (1569 db) a Köznet alháló része. A településtípus szerinti területi egyenlőtlenségeket a Közháló csökkentette, olyan településekre juttatva el az internetet, ahová piaci szereplők ezt nem tették volna meg. A lélek-

szám tekintetében a Közháló program 2006-ra 97%-os lefedettséget valósított meg, azaz a magyar lakosságnak csak a legkisebb településen élő 2-3 %-a maradt ki a Közháló program szolgáltatásaiból (KPMG Tanácsadó Kft., 2006).

A program kedvezményezettjei döntő többségben oktatási intézmények voltak: a végpontok háromnegyede ilyen intézménybe került. Nagyobb számú végpont épült még ki közművelődési intézményekben, önkormányzati hivatalokban és teleházakban. A hátrányos helyzetűek számára létesített korlátozottan nyilvános hozzáférési helyek, a szociális intézmények részesedése a programból 0.8%. Tehát a széles sáv biztosítása a Közháló program révén az iskolák tekintetében sikeresnek tekinthető, a hátrányos helyzetű, illetve kistelepülések felzárkóztatásában vagy a hátrányos helyzetű csoportok által látogatott intézmények „netesítésében” kevésbé.

Az eMagyarország program elődje az „eEsély – Esély a felzárkózásra” című pályázat volt. Ennek a kifejezetten kistelepülésekre koncentráló, közösségi hozzáférési pontok létrehozását célzó programnak a keretében az ötezer főnél kisebb lélekszámú településeken 250, az ezer főnél kevesebb lakosú településeken pedig 500 intézmény (könyvtár, művelődési ház, nonprofit szervezet) jutott számítógépekhez és internet-hozzáféréshez. A MITS egyik kiemelt programja, az *eMagyarország-pont* program az addig csak a kifejezetten hátrányos helyzetű településekre koncentráló eEsély program kiterjesztéseként az összes közigazgatásilag önálló település nyilvános hozzáférési hellyel való ellátására irányult, olyan közösségi hozzáférési pontok megteremtésével, amelyek ingyen vagy nagyon csekély, rögzített mértékű ellenszolgáltatás fejében korszerű infrastruktúrával biztosítanak internet-hozzáférést a lakosságnak.

A 2005. év végéig összesen 2800 eMagyarország-pont jött létre, 1,8 milliárd forint támogatással. A program monitoringrendszerre nem terjed ki megfelelő hatásvizsgálatra, így az eredményességét nem lehet pontosan lemérni (Állami Számvevőszék, 2005: 61).

Az eMagyarország-pont program egyik gyengeségének tekinthető, hogy a nyertes pályázók kevés (általában 2 db) számítógépet kaptak, így tömeges igényeket nem tudtak ki-elégíteni. Az eMagyarország-pontok „tudásközpontként” való működése kétséges volt. Számos helyen nem engedték meg az adathordozó eszközök (floppy, CD, pen-drive) használatát, vagyis ezeken a helyeken csak gyors üzenetváltásokra, játékokra és esetleg a világháló böngészésére nyílt lehetőség, hosszabb ideig tartó munkára, információk mentésére azonban nem. További problémát jelentett, hogy e közösségi hozzáférési helyeket a segítő személyzet hiánya miatt feltehetően a már használók, elsősorban fiatalok vették igénybe (Molnár et al., 2005). A program során létrehozott álló terminálok és kioszkok pedig elvben sem alkalmasak pár percnél tovább tartó informálódásra, inkább csak az internet fontosságának reklámozására jók, és nem segítik elő a tényleges internethasználat terjedését.

Az eMagyarország-pontokat 2006. december 31-ig kellett működtetniük a nyertes pályázóknak, az IHM addig az időpontig finanszírozta a hozzáférés költségeit: a létrehozott hálózat és brand fenntarthatósága hosszabb távon kezdettől fogva bizonytalan. Kérdéses tehát, mi lesz az eMagyarország-pontok további sorsa, az intézmények milyen forrásból tudják tovább működtetni őket.

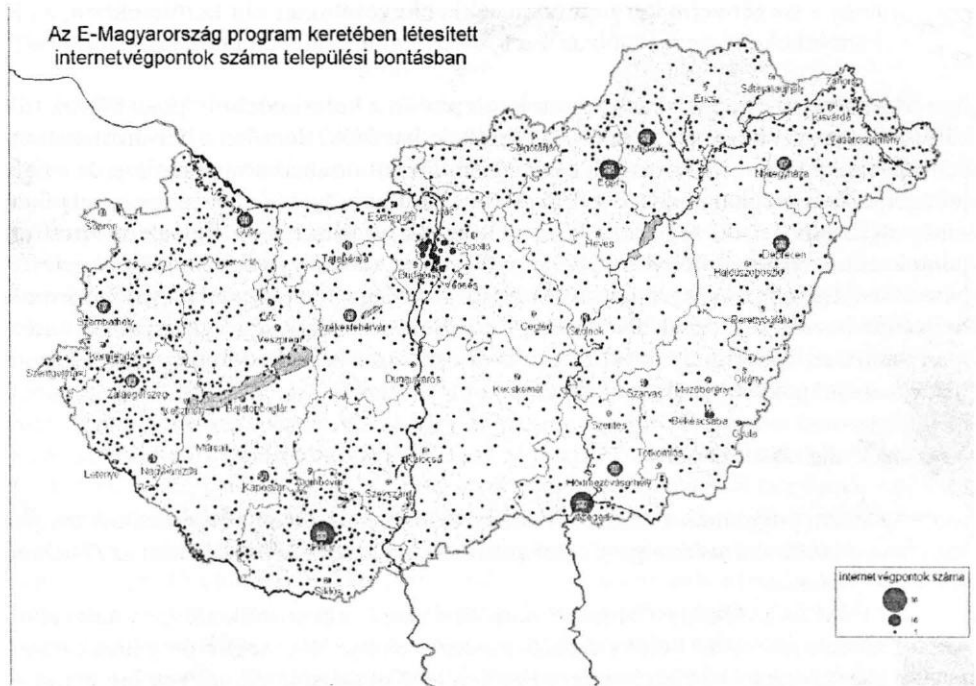
Az eMagyarország program egyik továbbfejlesztési lehetősége lett volna az eMagyarország-pontok átalakítása *E-esély pontokká*. A Társadalmi Integráció programfűzetben kiemelt célként szerepelt olyan közösségi pontok kifejlesztése, amelyeket a hátrányos helyzetű csoportok szívesen használnak (pl. idősek otthonaiban, fogyatéko-

sok érdekvédelmi szervezeteinél, roma közösségi házakban stb.). Az eMagyarország-pontok E-esély pontokká való fejlesztésével azokból valóban az esélyegyenlőséget szolgáló, IT-mentor munkatársak bevonásával sokoldalú segítséget nyújtani képes, akadálymentes intézmények válhattak volna (Társadalmi Integráció Programfüzet, 2004). Az E-esély pontokat a kormányzati ciklus végéig, 2006 májusáig tervezte létrehozni az IHM, de többszöri beharangozás ellenére sem jöttek létre.

Az eMagyarország-pontok értékelése kapcsán szükséges megemlítenünk a civil *Teleház Szövetséget*. Ennek az 1994-ben indult, közösségi hozzáférést és ehhez kapcsolódó szolgáltatásokat nyújtó nonprofit szövetségnek 2006-ban 514 teleház volt a tagja, melyek közül 253–300 egyszersmind eMagyarország-pontként is funkcionált (www.telehaz.hu). Ez annyit jelent, hogy az eMagyarország program egy létező hálózat kapacitásának csak mintegy a felére épített, miközben új hálózatok és új pontok kialakítását is támogatta ott, ahol a közösségi hozzáférés részben már biztosított volt.

Területi lefedettség – területi esélyegyenlőtlenség

A nyilvános és közösségi hozzáférési pontok területi lefedettségéről nincs elérhető és pontos 2006. évi összesítő táblázat, így csak a sikeres pályázatokat összesítő adatokra (Molnár et al., 2005), a „Magyar Információs Társadalom” éves jelentésre, az IHM-nek a 2005 nyarán rögzített állapotokat feltüntető bemutató térképére (Csepeli–Simon, 2005) és az eMagyarország-pontokat felsoroló honlap (www.emagyarorszag.hu) adataira lehet támaszkodni.

Ezekből az adatokból három fő jellegzetesség olvasható ki:

1. A területi lefedésben, a pusztai fizikai hozzáférésben is vannak gondok. A Cserhát (Nógrád), a Cserhát három borsodi kistérsége, Belső-Somogy és Kelet-Tolna térségei maradtak ki a legtovább az államilag támogatott közösségi hozzáférési helyek létesítéséből. E területek mindegyike Magyarország leghátrányosabb régiói közé tartozik.
2. Tovább vizsgálva a táblázatokat és a térképet, az tűnik szembe, hogy a települések döntő többségében egy végpont létesült, és a közösségi hozzáférést biztosító hely általában egy-két számítógépet kapott pályázati úton. A települések közigazgatási határán belül – a fenti térségek kivételével – valóban van közösségi hozzáférési hely, de hogy ez tényleges fizikai hozzáférést jelent-e, az számos település esetében kétséges a távolságok miatt. A nagy alapterületű alföldi mezővárosok vagy az összevont települések esetében az „egy önkormányzat – egy hozzáférési pont” elosztási rendszer nem jelent területi lefedettséget. Egy sári lakos számára a dabasi hozzáférés, egy „felvéginek” az „alvégi” közösségi ház nem jelent tényleges hozzáférést.
3. A területi lefedést célzó programokból a közeg, a településen belüli szegregáció figyelembevétele sajnálatos módon hiányzik, ezért a www.emagyarorszag.hu adatai alapján megvizsgáltam, hogy Budapest területén milyen logika szerint oszlanak meg az eMagyarország-pontok. A kerületi megoszlásokból kitűnik, hogy a szegényebb kerületekben sokkal kevesebb, az elit kerületekben, a „jó környékeken” pedig több az ilyen közösségi hozzáférési pont.

A budapesti eMagyarország-pontok telepítését a kereskedelmi típusú helyek túlsúlya jellemzi, ezek (gyorséttermek, videotékák, kávézók) döntően a belvárosban koncentrálódnak. A kereskedelmi helyeken ugyan megtiltották az árukapcsolást, de a hely jellegét erősen meghatározhatja a fogyasztás előtérbe helyezése, s ezeken a helyeken nincs olyan ember, aki segíteni tudna a használat elsajátításában. Így az itt létesített pontokat csak olyan emberek tudják igénybe venni, akik nagy valószínűséggel már felhasználók. Árnyalja a képet, hogy a 106 budapesti eMagyarország-pont nagyobb hányada nyilvános hozzáférésű, csak 24 található közülük szociális vagy egészségügyi intézményben, a nyilvános helyek (közöttük is elsősorban a kereskedelmi egységek) azonban valamivel nagyobb arányban akadálymentesítettek.

Készségek: digitális írástudás

Az állami programok a készségek fejlesztése terén két nagy célt próbáltak megvalósítani: a *digitális írástudás megteremtését az oktatási rendszeren belül*, valamint az *IT-mentor hálózat kiépítését*.

Az IHM és az Oktatási Minisztérium által szoros együttműködésben megvalósított, az *oktatási rendszeren belül a digitális írástudás* elterjedését segítő programok mindegyike előírta a hátrányos településeken lévő oktatási intézmények infrastrukturájának fejlesztését és az ott dolgozók képzését. Az általános iskolák számítástechnikai infrastruktúrájának fejlesztésére kiírt pályázat keretében a 3135 magyarországi telepü-

lésből 52 hátrányos helyzetű település vagy településrész általános iskolája jutott összesen 260 számítógéphez, illetve az oktatásban felhasználható szoftverekhez. A *Sulina* *Digitális Tudásbázis* programjához kapcsolódóan több mint 1200 középiskola jutott az oktatást segítő prezentációs eszközökhöz. A „kakaóbiztos számítógép” néven elhíresült *Brunszvik Teréz program* keretében végül az irreálisan magas beszerzési árak miatt az eredetileg tervezettnek csak a fele, összesen 269 hátrányos helyzetű településen működő óvoda kapott informatikai eszközöket, 600 millió forint értékben.

Az oktatási területen megvalósított készségfejlesztő programokat összességükben eredményesnek tekinthetjük, ugyanakkor mennyiségi mutatóik nem túl imponzansak: a célcsoportoknak csak egy töredékét érték el.

A digitális írástudás elsajátításában és az infokommunikációs eszközök iránti igények felkeltésében kiemelt szerepük lehet az IT-mentoroknak. Az *IT-mentor program* célja az, hogy a létező közösségi hozzáférési helyeken szakképzett személyek segítsék az informatikában járatlan embereket. Kutatások szerint (Molnár et al., 2005: 26) a lakosság 40%-a digitálisan írástudatlan, így az idesorolható személyek felzárkóztatásához becslések szerint körülbelül 10–15 ezer IT-mentorra lenne szükség. Az első IT-mentorok képzése a civil szférában történt meg, majd 2006-ban megindultak a középfokú, államilag elismert OKJ-vizsgát adó képzési programok is. A képzés tartalmát viták kísérik (lásd www.it-mentor.hu, 2007. május 5-én kelt bejegyzés), de a szolgáltatásra felkészítő képzési program végül is beindult. Ezt jogszabályi változás is segíti: 2007 közepétől az IT-mentorok ügysegédi szolgáltatást végezhetnek.

Tartalomfejlesztés

A 2002–2006 közötti időszak állami támogatású tartalomfejlesztési programjai elsősorban a közszolgáltatások és a közérdekű információk digitális elérhetőségének biztosítására irányultak, a célokban is megfogalmazott esélyegyenlőségi vonzata kevés ilyen irányú programnak volt. Esélyegyenlőségi szempontból a támogatott tartalomfejlesztés a hátrányos helyzetűek vagy a tipikusan később csatlakozók esetében a digitális megosztottságot csökkentő tényező lehet, amennyiben az ilyen csoportok számára hasznos tartalmak minél előbb létrejönnek és elérhetővé válnak. A használók és a nem használók megosztottságának leküzdése részben „reklám” jellegű, de nagyon fontos esélyteremtő hatása is van, például a kulturális tőke növelésében. A *Sulina* *Digitális Tudásbázis* programja az egyik olyan tartalomfejlesztési program, amely esélyegyenlőségi célokat valósít meg. Többek között mindenki számára ingyenesen elérhető digitális tananyagot, lexikont, szemléltető eszközöket hoz létre, s így az ezekkel kevésbé ellátott iskolák, tanárok és diákok is hozzájuthatnak ehhez a tudástárhoz mint „virtuálisan tárgyiasult kulturális tőkéhez”. Annak a kimondásához azonban, hogy a digitális tudástárakhoz való elvi hozzáférés ténylegesen növeli a kulturális tőkét, meg kell vizsgálni az internethasználati szokásokat. Bognár Éva kutatásából kiderül, hogy az iskolában az otthoni interneteléréssel rendelkező és az azzal nem rendelkező tanulók egyaránt főleg játéokra és kapcsolattartásra (*e-mail*, *chat*) használják az internetet. Viszont azok, akiknek van otthoni elérésük, otthonukban már használják információkeresésre, házi feladatok elvégzéséhez is a világhálót (Bognár, 2003). Tehát azok a rosszabb helyzetben lévő tanulók, akik csak az iskolában férnek hozzá az internethez, nem kulturális tőkéjük növelésére használják fel ezt a lehetőséget.

A társadalmi esélyegyenlőséget megcélzó tartalomfejlesztési programok szűk körében figyelmet érdemelnek a roma kultúra digitalizálására kiírt programok, melyeket alább mutatok be. Ezen kívül egyetlen, a tartalomfejlesztést esélyegyenlőségi címen megcélzó programot sikerült létrehozni, ám a 2004-ben nagy hanggal beharangozott, időseknek szóló Ezüstkor portál egy évvel később már nem létezett.

Hátrányos helyzetű csoportokra fókuszáló programok

Roma programok

A Roma programok egyik pillére a roma szervezetek támogatása volt, e célból az IHM két programot indított. A *Kisebbségi önkormányzatok informatikai infrastruktúrájának fejlesztése keretében* 488 roma kisebbségi önkormányzatnak juttatott informatikai eszközöket 200 millió forint értékben. A pályázat minden kisebbségi önkormányzat számára nyitott volt, de többségükben roma önkormányzatok kaptak támogatást, melynek keretében egy számítógépes konfigurációt, egy monitort és egy nyomtatót lehetett összesen nyerni, körülbelül 400 ezer forint értékben. Az *Országos kisebbségi önkormányzatok támogatása* keretében az ilyen önkormányzatok nem megfelelő munkakörülményeinek javítását célozta meg a program, 4, azaz négymillió forint értékben. A cél a kisebbségi anyanyelven folyó infokommunikációs munka segítése és az infokommunikációs eszközök anyanyelvi használatának elsajátítása volt.

A romák internethez való jobb hozzáférését a romák által gyakran látogatott kulturális intézmények, érdekvédelmi szervezetek (Cigány Kisebbségi Közösségi Házak, Roma Közösségi Központok stb.) infrastruktúrájának javításával lehetne elérni, mely jelenleg nem megfelelő. „Az Autonómia Alapítvány felmérése szerint a megvizsgált roma közösségi házak több mint harmada nem rendelkezik semmilyen számítógéppel” (Tausz, 2003). A kisebbségi önkormányzatok támogatása tehát indokolt, de a program ilyen formájú lebonyolítása erősen kifogásolható. A pályázati feltétel központi követelménye a képzett alkalmazott, munkatárs megléte vagy kötelező képzése volt. Ehhez képest a kötelezővé tett képzés elengedése a képző szervek forráshiánya esetén az eredeti feltétel komolyságát kérdőjelezi meg. Az összesen egy számítógépre és nyomtatóra kiterjedt támogatás felhasználásának „ellenőrzési” rendszere az általános iskolás „olvasónapló írásra” emlékeztet, ahol a „kisiskolást” egyoldalnyi kérdéssel ellenőrzik, hogy tényleg olvasott-e a nebuló. A formai követelmények: 1 db A4 formátumú oldal digitális változata, amelyben a kisebbségi anyanyelven le kellett írni „felsorolás jelleggel” (!), hogy a nyertes adott évben milyen dokumentumokat hozott létre és nyomtatott a számítógépen, továbbá ki kellett fejteni, hogy „mennyire sikerült elsajátítani” (!) a számítógép használatát.

Az esélyegyenlőségi céloknak jobban megfelelt a 3, szolgáltatásbővítést, tartalomfejlesztést támogató pályázat:

A *Roma kultúra digitalizálása* program a roma kultúra megismertetését és integrációját tűzte ki. A program költsége 12 millió forint volt, a „kulturális szempontból kiemelkedően fontos vagy nagy érdeklődésre számot tartó tartalmak” digitalizálását támogatta, s a tartalom nagyközönség számára való közzétételét kötelezővé tette, in-

gyenes vagy fizetős formában. A pályázat szerint lehetett csökkentett vagy teljes tartalmakat is létrehozni, és csak az előbbieket kellett ingyenessé tenni. Mindenesetre a pályázat nem tette kötelezővé, hogy a digitalizált tartalmak legalább egy részét ingyenesen elérhetővé kell tenni, azaz megvolt a lehetősége a teljesen térítésköteles tartalmak állami támogatással létrehozott előállításának. Ezt a programot egészítette ki részben a *Közszolgálati célú kisebbségi portál*, ahol roma történelmi események megjelenítése volt a cél. A program költsége 70 millió forint volt. A diszkriminációs esetek webes megjelenítése céljából az IHM támogatta a *Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Irodát* is, mivel ügyeik 90%-ában romákat képviselnek. A támogatás összege mindössze 4 millió forint volt.

A hátrányos helyzetű romák *oktatására, foglalkoztatására* összesen négy program szolgált. A 140 millió forintos költségvetésű *Roma online középiskolai program* 213 borsodi kisebbségi önkormányzati képviselőnek tette lehetővé a középiskola elvégzését online módon. A Magyarországi Cigányokért Közalapítvány „*Czinka Panna*” tanulmányi ösztöndíjban részesülő tanulók iskoláinak – azaz évente öt általános iskolának – az IHM egy-egy számítógépet biztosított 1,7 millió forint értékben, továbbá a minisztérium támogatta a híres pécsi *Gandhi Gimnázium* informatikai infrastruktúráját 3 millió forint értékben. Ezek mellett futott az *eMagyarország tábor sorozat*, középiskola nappali tagozatán tanuló diákok számára. A táborban informatikai eszközökkel ismerkedhettek meg a diákok.

E programok céljai és célcsoportjai jól kiválasztottak, ugyanakkor a meglehetősen sokat reklámozott programok finansiális oldala nem igazán kielégítő. A roma diákok iskolái infrastruktúrájának fejlesztését szolgáló két program összköltsége csupán 4,7 millió forint volt, ami az informatikai eszközök árát tekintve kevés. A hatás viszont ismét nehezen megbecsülhető a sok párhuzamos pályázati lehetőség miatt, például az Oktatási Minisztérium *esélyteremtő-integrációs* programja támogatta a következő feladatokat: a cigány kisebbségi nevelésben, oktatásban felhasználható módszertani anyagok kidolgozása; kisebbségi pedagógus-továbbképzések; roma fiatalok képzésének segítése.

Összességében elmondható, a programok céljaikban megfelelőek voltak, de nagyon szórványosak. Hatásuk – hatásvizsgálat és más roma fejlesztő programokkal való összevetés hiányában – nehezen felbecsülhető.

Fogyatékosággal élő személyekre irányuló programok

A fogyatékos személyek esetében a leginkább kiemelendő állami szerepvállalás az esélyegyenlőség horizontális elvként való érvényesítése volt: Az eMagyarország-pontok pályázat keretében az IHM pozitív diszkriminációban részesítette azokat a pályázatokat, ahol akadálymentes környezetet tudtak biztosítani. E mellett a célcsoport digitális hozzáférést segítő közvetlen támogatására egy, oktatásának és foglalkoztatásának elősegítésére egy programot indított, mindegyik program pályázati és nem normatív volt.

A *látássérültek eszköz- és szoftverpályázata* keretében közép- vagy felsőoktatásban tanuló látássérültek speciális számítógépre és szoftverekre, a nem tanuló látássérültek csak képernyő-felolvasó szoftverre és speciális perifériákra pályázhattak. A programra

131 millió forintot szántak, 435 pályázóból 415-en kaptak eszközöket. A 2001-es népszámlálás (KSH) szerint 83 040 látássérült van az országban, ebből 9 443 egyáltalán nem lát. A Magyar Vakok és Gyengénlátók Szövetsége által adott információk szerint 1800-2000 fő 18 év alatti, s 13 000-14 000 munkaképes korú látássérült él Magyarországon. Vagyis a 415 kiosztott eszköz nagyon kevés létszámukhoz képest. A cél lehetne JAWS eszközök normatív támogatása is, amit a Magyar Vakok és Gyengénlátók Szövetsége már 2002-ben is szorgalmazott. A fenti, összesen 15 000-16 000 aktívnak és tanulónak tekinthető látássérült jó minőségű számítógéppel és megfelelő programokkal való ellátása (ezeket reálisan 300 ezer forinttal számolva) mintegy 4,5-5 milliárd forintba kerülne. Ez nagy összeg, de a Sulinet Expressz 50 milliárd forintot meghaladó adókedvezmény-programjához képest nem aránytalan. Az egyéni hozzáférést átgondoltabban támogató állami politikának lehetett volna az is a végkimenetele, hogy kevesebb közép-osztálybeli jut digitális fényképezőgéphez, de az összes tanuló és aktív korú látássérült esélynövelő tanulási és munkaeszközt kap.

A *Fogyatékos diákok integrált oktatását elősegítő pályázat* keretében hardver-, szoftver-, valamint speciális kiegészítő eszközökre nyújtott támogatást nyert el 55 fogyatékossgal élőket tanító közoktatási intézmény, 150 millió forint értékben. A kizárólagosan fogyatékosokkal foglalkozó intézmények 5 millió, az integrált képzést nyújtó intézmények 2 millió forintos értékhatárig pályázhattak eszközökre iskolánként. Az eszközöket közbeszerzéssel az IHM rendelte meg, és adta az iskoláknak. A pályázat feltétele volt, hogy az elnyert eszközök használatát lehetővé kell tenni más intézmények fogyatékossgal élői számára is. Az elbírálás során előnyt élveztek a hátrányos helyzetű településeken található iskolák, azok az intézmények, melyek más oktatási-nevelési intézményeknek is tudják biztosítani az eszközhasználatot, illetve a tanrenden kívül is elérhetővé tudják tenni az eszközöket. Továbbá a kizárólagos fogyatékossgal élőket oktató intézmények közül előnyt élveztek az egységes általános és középiskolák, s az integrált intézmények közül azok, ahol több integrált osztályt indítottak.

Az ún. *Táv munka pályázat* által mintegy 1300 távmunkahelyet létesített az IHM a Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztériummal közösen. A program 2002 októberében 500 millió forint keretösszeggel indult, de a nagyszámú érdeklődés miatt 679 millió forintra módosult (Állami Számvevőszék, 2005) A program 2003 és 2004 között is folytatódott, 2004-ben további 100 millió forintos támogatással (Molnár et al., 2005) A támogatás feltétele volt a létrehozott munkahelyek legalább két éves időtartamra történő fenntartása. A pályázat nem csak fogyatékossgal élőket foglalkoztatókat támogattott, hanem egyéb hátrányos helyzetűeknek munkát adókat is. Az IHM tájékoztatása szerint a programban elsősorban fogyatékossgal élők elhelyezkedését segítették. Az Állami Számvevőszék jelentése szerint a pályázat lebonyolítása során „a feladatok és felelősségek nem egyértelműen lettek meghatározva, a folyamatba épített kontrollok hiányosak voltak” (Állami Számvevőszék, 2005: 71). Az ÁSZ vizsgálatba bevont esetekben a támogatási összeg 46%-át *nem* rendeltetésszerűen használták fel.

A *K+F és tartalomfejlesztési pályázat* célja „alkalmazások és eszközök fejlesztése hallás-, látás- és mozgásfogyatékosok számára” volt. A program az Oktatási Minisztériummal közösen került kiírásra, 16 pályázót 80 millió forint értékben támogattak. A tá-

mogatott projektek elsősorban vakoknak felhasználható internetes felület és „Java alapú mobil kliens- és szoftverkeretrendszer” fejlesztését szolgálták. A *Digitális írástudás és pályázatíró tréning* keretében a fogyatékossgal élő embereket segítő mintegy 50 civil szervezet munkatársai tréningen vehettek részt, ahol megismerhették az IKT-eszközök használatát, és megtanulhatták, hogyan kell pályázatot írni.

Összefoglalóan: A „háló ad, ne halat” elv érvényesült majd minden pályázat esetében, ami üdvözlendő. Az integrációs elvek jól jelentek meg a kiírásokban. Ugyanakkor a végrehajtás módja megkérdőjelezhető: a látássérültek számára nyújtott támogatás jó, de csak töredékét érinti a célcsoportnak. A távmunkaprogram ugyan 1300 munkahelyet hozott létre fogyatékosok számára – ami példaértékű lehetne, ha az Állami Számvevőszék szerint a támogatására szánt források egészét a célra fordították volna. Szintén a fenti alapelvet szolgálta a fogyatékossgal élőket segítő civil szervezetek munkatársai számára indított pályázatíró, IKT eszközöket bemutató tréning. A tanulmány elején említett, a célcsoport igényeire specializált programok, az ilyen irányú látásmód hiánya is tetten érhető. A fogyatékossgal élők hozzáférést az eMagyarország-pont pályázatban bevezetett pozitív diszkriminációs eszközzel próbálták segíteni, ami üdvözlendő. Ugyanakkor az IHM-nek az otthoni elérés segítését lett volna célszerű támogatnia a mozgáskorlátozottak esetében, amit már 2002-ben megfogalmazott a Mozgáskorlátozottak Egyesületeinek Országos Szövetsége elnöksége: „Az internet elérése és az ehhez kapcsolódó távközlési díjak tehervállalása legyen mindenkor arányos mértékű. Ha például a korlátlan időtartamú elérés és távközlési díja (pl. ADSL vagy kábeltéves kapcsolat) a bruttó átlagbér 10 százaléka körüli összegbe kerül, akkor a kormány biztosítsa, hogy a súlyosan mozgáskorlátozott (I. és II. csop. rokkantak) számára ez az átlagos rokkantnyugdíj 10 %-áért legyen elérhető. A csökkentett időtartamú elérések áráránya is hasonló legyen” (Tausz, 2003: 28).

A MITS egyik fő célkitűzésének, a fogyatékossgal élők normatív támogatásának megteremtésére semmilyen lépés nem történt. A programok pedig – mint a romák esetében is – szigetszerűek. Így a „működő projektek jelentős része – egy-egy minisztériumi szintű program mellett – továbbra is az érdekvédelmi szervezetek, alapítványok munkájának eredménye. Sajnos ez a fogyatékossgal élők hátrányos helyzetének konzerválásához vezethet, ráadásul így éppen azok nem tudnak élni a modern kor nyújtotta lehetőségekkel, akik a leginkább rá lennének szorulva azokra” (Magyar Információs Társadalom: Éves jelentés, 2005: 8).

Idősprogramok

Az eMagyarország-pont program az idősek hozzáférést is próbálta javítani, azáltal, hogy korlátozottan nyilvános intézmények, idősek otthonai és idősek klubjai is pályázhattak. 2006-ig 200 nyugdíjasklub kapcsolódott be a programba. Az idősek által gyakrabban látogatott intézmények – könyvtárak, művelődési házak, egyházak támogatásával közvetve az idősek hozzáférést is segítették. Ezenkívül néhány tanfolyamot és egy, a nagyszülőket bevonó internetes versenyt támogatott az IHM. Ezeket a szigetszerűnek sem nevezhető kezdeményezéseken túl más programot nem indított az IHM – a MITS és a Társadalmi Integráció programfüzet célkitűzései ellenére.

Konklúzió: a digitális esélyegyenlőség helyzete és az ez irányú programok összefoglaló értékelése

A digitális esélyegyenlőség biztosítása társadalompolitikai feladat és eszköz egy-szerre. A digitális megosztottság, a számítógép- és internethasználat széles körű elterjedésének elhúzódását gazdaság- és társadalompolitikai eszközökkel érdemes mérsékelni. Az információs társadalomba való bekapcsolódással a hagyományos hátrányok bár meg nem szüntethetők, de mérsékelhetők. A digitális esélyegyenlőséget megteremteni kívánó hazai politika közel sem kielégítő. A Magyar Információs Társadalom Stratégiájában a digitális esélyegyenlőség biztosításával kapcsolatban bonyolultan és hangzatosan megfogalmazott célok összességében megfelelnek az esélyegyenlőségi elvárásoknak, de a végrehajtás, a programok megvalósítása sok kivetnivalót hagy maga után.

Az IHM által indított hátrányos helyzetű csoportokra irányuló programjairól nem készült hatásvizsgálat, így eredményességéről keveset lehet tudni, az biztos, hogy az elmúlt fél évtizedben a digitális megosztottság összességében alig csökkent. A programokról összességében elmondható, hogy céljaik megfelelőek voltak, de a programok mennyisége csekély volt, végrehajtásuk egyes esetekben erősen kifogásolható. A programok szigetszerűek: hátrányos helyzetű csoportok számára célzottan összesen és ténylegesen alig tucatnyi indult. Az Állami Számvevőszék szerint a felelősségi és finanszírozási viszonyok nem egyértelműek, egyes esetekben a források jelentős része nem a célt szolgálta. A – sokszor nem támogatott – civil kezdeményezések számos alkalommal sikeresebbek és hatékonyabbak az állami programoknál: így egyszerűbb, hatékonyabb lenne a létező szervezeteket és kezdeményezéseket támogatni, mint „felülről” új struktúrákat létrehozni.

Irodalom

- Állami Számvevőszék (2005): Jelentés az Informatikai és Hírközlési Minisztérium fejezet működésének ellenőrzéséről – 0532.
- Bognár Éva (2003): A digitális egyenlőtlenségek kulturális vonatkozásai és a sulinet. www.ithaka.hu
- Bognár Éva – Galács Anna (2004): A társadalmi egyenlőtlenségek új dimenziója. „DIGITAL GAP” nemzetközi összehasonlításban. IFM Humán Erőforrás Háttér tanulmányok.
- Bourdieu, Pierre (2000): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter: *Szociológiai irányzatok a XX. században II.* Budapest, Új Mandátum.
- Csepeli György – Simon Dávid (2005): Esélyegyenlőség és Információs Társadalom - Fogyatékkal élők, hátrányos helyzetűek és civil szervezetek. IHM PPT bemutató.
- Dessewffy Tibor – Galács Anna (2002): „A dolgok új rendje”. Technológiai diffúzió és társadalmi változás. In: *Internet.hu. A magyar társadalom digitális gyorsfényképe I.* Budapest, Infonia-Aula. ITHAKA, www.ithaka.hu
- Digitális egyenlőtlenségek* (2003): Magyarországi helyzet, nemzetközi példák és alkalmazásuk. ITHAKA, www.ithaka.hu
- Digitális szakadék monitor* (2004): Nemzetközi példák és magyarországi alkalmazás. ITHAKA, www.ithaka.hu
- Esély kutatás „A” (2002): Az Informatikai és Hírközlési Minisztérium megbízásából készítette a Szociodoxon BT. IHM munkaanyag.

- Ferge Zsuzsa – Várnai Györgyi (szerk.) (1987): *Szociálpolitikai ma és holnap*. Budapest, Kossuth.
- Galács Anna – Molnár Szilárd (2003) Magyarországi információs egyenlőtlenségek. In: *Internet.hu. A magyar társadalom digitális gyorsfényképe 1*. Budapest, Infonia-Aula, 138–160. o.
- hvg.hu* (2007): Könnyű belekötni – Sulinet Expressz: bukás vagy siker? www.hvg.hu (Letöltés ideje: 2007. 01. 31.)
- KPMG Tanácsadó Kft. (2006): *A Közháló program folytatásának koncepciója 2007–2009*. IHM munkaanyag.
- Magyar Információs Társadalom: Éves jelentés (2005): www.ittk.hu/web/docs/ITTK_MITJ_2005.pdf
- Magyar Információs Stratégia (2003): www.ihm.hu
- Magyarósi Csaba (2005): *Kidobott milliárdok*. www.index.hu (Letöltés ideje: 2005. 04. 07. 12:54)
- Magyarósi Csaba (2007): *Sulinet Expressz, a halott mutáns*. www.index.hu (Letöltés ideje: 2007. 01. 03. 11:59).
- Molnár Szilárd (2002) A digitális megosztottság értelmezési kerete. *Információs Társadalom* 4: 82–101. o.
- Molnár Szilárd et al. (2005): A hozzáférési pontok humán-infrastruktúrájának fejlesztése, az IT-mentori szakma kialakítása kutatás zárótanulmánya. www.szmm.gov.hu (Letöltés ideje: 2006. 12. 08. 12. 45).
- Nemzeti Információs Társadalom Stratégia (2001): www.ihm.hu (Letöltés ideje: 2006. 04. 07. 11:33).
- Pintér Róbert (2002): Miért nem interneteznek az emberek, digitális szakadék és televízió. MSZT konferencia előadás. www.mtapti.hu/mszt
- Rigler András (2002): Társadalmi egyenlőtlenségek az infokommunikációs eszközök használatában. MSZT konferencia előadás. www.mtapti.hu/mszt
- Sen, Amartya (2003, 2004): Társadalmi kirekesztés: Fogalom, alkalmazás és vizsgálat. I–II. *Esély* 2003/6, 2004/1.
- Simák Katalin – Borovitz Tamás (2003): Hozzáférhetőség és technológia. *Információs Társadalom* 3–4: 157–163. o.
- Tausz Katalin (2003): eESÉLY: az informatikai esélyegyenlőség komplex programjai. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- Társadalmi Integráció Programfüzet (2004) Magyar Információs Társadalom Stratégia programfüzet-sorozat, Informatikai és Hírközlési Minisztérium. www.ihm.hu

Egyéb források

Pályázati archívumok: www.om.hu, www.ihm.hu

Kiss Mónika

Szociálpolitikus a Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet munkatársa. Szociális informatikával, foglalkoztatáspolitikával és a digitális esélyegyenlőséggel foglalkozik.

E-mail: kimka@cltc.hu

Ughy Márton

A blog hatása a politikai kommunikációra egy fontos politikai blog tükrében

Bevezetés

Magyarország jelenleg leghíresebb politikusi blogja a Gyurcsány-blog, melynek elkészítése a miniszterelnök bevallása szerint „2005 ősze óta volt napirenden”,¹ az első bejegyzés mégis 2006. január 31-én kelt. A kormányfő webnaplójának az Alapítvány a Modern Baloldalért honlapja, a www.amoba.hu ad otthont. A magyar politikusok közül nem Gyurcsány Ferenc lépett be először az ún. blogoszférába, és a 2006. évi országgyűlési és önkormányzati választások kampányai megmutatták, hogy nem ő volt az utolsó sem. Magyarországon mégis ez a blog híresült el leginkább, ami nyilvánvalóan a miniszterelnöki pozíció prominens mivoltának, a kampánynak és az ezekhez kötődő reklámtévékenységeknek köszönhető.

A látogatók többsége biztos szavazó, akik mindennap olvassák a miniszterelnök bejegyzéseit, konstruktív hozzászólásaikkal buzdítják, és a személye elleni támadások esetén mellette szólalnak fel. Politikailag nyugodtabb időkben a blog adta nyilvánosságban egyszerűen megbeszélik a nap eseményeit, recepteket és eszméket cserélnek, társalgást folytatnak, érvelnek. Ezek az emberek – valószínűleg nem is tudatosan – egy jelentős részben fiatalokból álló virtuális miniközösséget hoztak létre és tartanak fenn.

Mindez a politikai kommunikáció egyik forradalmian új eszközeinek felhasználására nyújt magyar példát. Az internet paradigmatisztikus kérdéseit tekintve, a blogok terjedése akár paradigmaváltást is előre vetíthet (Kline–Burstein, 2005: xiv). Az adott példa esetében a blog nemcsak emberközébe hozza a miniszterelnök egyébként szinte elérhetetlen személyét, hanem egyúttal bizonyos intimitást is kölcsönöz az író és olvasói között létrejövő kapcsolatnak, s itt a *kapcsolat* szó a leglényegesebb. Ennek a kapcsolatnak egyik kulcsfontosságú eleme a blog szerzője és olvasói közötti kölcsönhatás: a miniszterelnök és választói megkerülik a különböző médiumok szerkesztőit, a bürokrácia tengerét, a különféle szűrőket, és közvetlenül lépnek kapcsolatba egymással. Természetesen ez a kapcsolat – mint később látni fogjuk – sántít, és legtöbbször csupán szimbolikus.

Bármit gondolunk is róla, be kell látnunk, hogy a blog valami újat hozott a politikába – ahogy a gazdaságba, a kultúrába és az élet számos más területére is. Magyarországon – a rendszeres internethasználók viszonylag alacsony száma miatt – ennek még nem érezhető olyan erős hatása, mint az USA-ban, mégis fontos tudnunk róla, hiszen az Egyesült Államokban a politikai blogok megjelenése bombaként hatott. Masszív változásokat idézett elő nagyvállalatok, pártok, társadalmi szervezetek kommunikációjában,

¹ A blog-írásról, Gyurcsány Ferenc blogján. <http://blog.amoba.hu/blog-3.php?oid=T912507b436e6c84308db65d43491b94> (Letöltés ideje: 2006. október 20.)

közösségek szervezésében és kampányok alakításában. A blog a 2004. évi elnökválasztási kampány egyik legmeghatározóbb elemévé vált, melynek felhasználásával a szavazók névtelen jelölteket emeltek fel vagy küldtek a süllyesztőbe, végeredményben pedig a republikánusok többek között a blognak is köszönhetően nyerték meg a választást. A közelmúltban pedig a kiélezett 2007. évi franciaországi elnökválasztási kampányban is erős blogolás volt megfigyelhető.

Témám kifejtését a blog fogalmának és rövid történetének bemutatásával kezdem, majd rövid kitérőt teszek az üzleti világba, ahol már hosszabb ideje alkalmazzák a webnaplókat, ezért nagyobb tapasztalattal rendelkeznek kiaknázásukat illetően. A magyar miniszterelnök webnaplója és a multinacionális cégek, a marketing és a politikai kommunikáció közötti párhuzamok és hasonlóságok körvonalazása után rátérek az internetes politikai kommunikáció sajátosságaira és a bloggal folytatott kampányra a Gyurcsány-blog tükrében. Vizsgálatom a miniszterelnöki webnapló létrejöttétől 2006. október 23-ig tartott: ebben a szűken kilenc hónapos időszakban kampány előtti, alatti és utáni periódusok váltották egymást, sőt válságkezelési kísérletre is volt példa.

1. A Blog

Biz Stone, az „ősblogger” egyike így teszi fel – és így válaszolja meg rögtön – azt a kérdést, hogy mi is az a blog és a blogolás: „[Vajon] ... önkifejezés, személyes kiadvány, napló, amatőr zszurnalisztika, a legnagyobb bomlasztó technológia az e-mail óta, *online* közösség, alternatív médiavilág, diákoknak való stúdió, marketingstratégia, tudás-menedzsment, köldökbámulás, orvosság az unalom ellen, írástílus, e-mail mindenkinek, szeszély, válasz az írástudatlanságra, *online* perszóna, társadalmiháló-szövés, önéletrajz-takarmány, telefonkamerás képvilág, vagy valami olyasmi, amit el kell rejteni anyuka elől? – Mindez, és még több” (Stone, 2004: 34).

1.1 A blog fogalma és története

Bár a magyar internetpenetráció az EU-n belül csak Máltával, Görögországgal és Ciprussal veheti fel a versenyt, és nálunk internetszegényebb ország már csak a lengyeleké,² azért manapság már nincs olyan, aki az internet mibenlétével ne lenne tisztában: a világméretű számítógép-hálózatról van szó, melynek gyakorlatilag bárki a tagja lehet. Ezen a világhálón belül a *blog* olyan honlap, melyen egy vagy több szerző által írt és publikált bejegyzések fordított kronológiai sorrendben jelennek meg.

Ebből következik, hogy minden blogra jellemző három alapvető dolog: a *kronológia*, a *rendszeresség* (naponta, hetenként vagy bármilyen más rendszer szerint történő megjelenés) és az egy (vagy néhány) témára való *összpontosítás* (Stone, 2004: 39). Ugyanakkor a blog nem csupán közlemények halmaza, hiszen tükrözi a szerző (vagy

² European Union Internet Usage and Population Stats. Az Internet World Stats honlapján. <http://www.internetworldstats.com/europa.htm> (Letöltés ideje: 2006. október 23.)

szervezők) személyiségét, stílusát, és alapvetően ettől lesz egy blog – ahogy bármely más írott alkotás is – jó vagy rossz, olvasható vagy olvashatatlan.

Kezdetben a világháló olyan kicsiny volt, hogy a webmesterek és rendszergazdák szó szerint naplót tudtak vezetni arról, hogy milyen új oldalak jöttek létre – a legelső protoblog is egy ilyen napló lehetett. Internetes keresőprogramok hiányában az efféle napló a felhasználó számára azzal a kifejezett haszonnal járt, hogy innen gyorsan és biztosan megtudhatta, ha valami újdonság jelent meg a hálón.

A kilencvenes évek elejétől kezdve azonban a világháló olyan tempóval kezdett el növekedni, amivel a rendszergazdák már nem tudtak lépést tartani, ezért csak a szívükhöz közelebb álló, az érdeklődési körükbe vágó vagy a viccesebb honlapokat vették fel internetes naplójukba, ezeket viszont nem egyszer kommentárokkal is ellátták. Noha a felhasználók száma ebben az időben exponenciálisan növekedett, a honlapkészítés (és így a „blogolás” is) még egy darabig azon kevesek privilégiuma maradt, akik beszélték az internet gépi nyelveit.

A modern blog 1999-ben született. Ez volt az az év, amikor – a városi legenda úgy tartja – Peter Merholz (az első modern bloggerek egyike) megalkotta a *blog* kifejezést; és ugyancsak ez volt az az év, amikor létrejöttek az első könnyen használható blogalkalmazások, melyek segítségével már azok is hallathatták a hangjukat, akik nem rendelkeztek megfelelő programozási ismeretekkel. A bloggerek száma úgy nőtt, ahogy néhány évvel azelőtt az internetezőké. Egy-két év alatt felfigyelt rájuk a blogoszférában „hagyományosnak” mondott média, de az innovatív vállalatok is érdeklődést mutattak a blogok iránt, mert meglátták bennük a lehetőségeket.

Mára már olyan világban élünk, ahol másodpercenként születik egy blog, és minden második másodpercben megszűnik egy másik. Hazánkban jelenleg több mint száz-ezer, világszerte pedig több millió blog létezik.

1.2 A politikai és a blogoszféra

Az interneten folytatott első politikai kampányok jelentős részére Amerikában került sor, ahol erre a viszonylag magas internetpenetrációnak köszönhetően már közvetlenül az ezredforduló előtt is volt lehetőség és igény. Az internet minden más kommunikációs eszköznél nagyobb mértékű interaktivitás ígérétevel élt, a kilencvenes évek második felétől kezdve megnőtt a honlapok jelentősége, és tényleges szavazói igény támadt a pártok és jelöltjeik *online* megjelenésére. Először meg kellett teremteni a politikai honlapokat, majd azokat fenn is kellett tartani és időről időre frissíteni kellett. A politika egyre nagyobb teret kezdett hódítani a virtuális világban is. Fennállt ugyanis az a veszély, hogy aki nem halad a korrallal, az egyszerűen maradinak tűnhet – e-mail címek jelentek meg, melyeket „a választóknak, a választókért” hoztak létre. A politikai honlapok, sőt honlapcsaládok kezdetben – a párbeszédet és közösségeket létrehozó nyilvános fórumok megjelenéséig, és néhol még azután is – *online* szórólapokra és brosúrákra hasonlítottak (Klotz, 2004: 69).

³ Ma leteszi az esküt a kormány. Gyüresány Ferenc blogján. <http://blog.amoba.hu/blog-3.php?oid=T51f499784496a3685928f4b36f8cc83> (Letöltés ideje: 2006. október 19.)

A modern blog megszületése után a blogoszféra gyorsan kiterjeszkedett a politika világára is, és viszont: a politika behatolt a blogoszférába. Idővel – a való világához hasonlóan – a társadalom különféle szférái szinte áttekinthetetlenül összefonódtak a virtuális térben is. Ám a valódi blog-demográfiai robbanás a 2001. szeptember 11-i terrortámadás után következett be: a kialakult pánik okozta túlterhelődés miatt a közvetítések leálltak, az *online* hírsatornák képtelenek voltak lebonyolítani a forgalmat. Ezzel szemben a blogszolgáltatók a megnőtt látogatottság mellett is tudták folytatni a közvetítést. Ekkor jelentek meg az első „háborús blogok”, s ezekből fejlődtek ki az ún. „politikai” – vagy „politizáló” – blogok mai formái.

A kifejezetten személyhez kötődő „politikusi” blog kialakulása Howard Dean névéhez köthető, aki 2003-ban esélytelen jelöltként vágott bele az Egyesült Államok elnökségéért folytatott kampányba – az egész országra kiterjedően –, mindössze százezer dollárral és megközelítőleg ötszáz aktivistával. Kampányfőnöke, Joe Trippi indította el a www.blogforamerica.com című kampányblogot, melynek segítségével végül 45 millió dollárt gyűjtöttek össze, és több tízezer aktivistát sorakoztattak fel. A blogra azért volt szükségük, mert a sajtó eleinte nem engedte Deant szóhoz jutni, aki ezért egyszerűen megkerülte a hagyományos médiát, és közvetlenül a szavazókhöz fordult. Pontosabban: ezt a csapata tette meg, hiszen a webnaplót elsősorban a stábjja írta, és ráadásul nem rosszul, hiszen az végül hatékony közösség-szervező portállá nőtte ki magát. Ez a honlap volt a központja az országos kampánytevékenységnek, és ebből fejlődött ki egy egész honlapcsalád, melynek tagjait szerte az országban a lokális kampányok megszervezésére hozták létre az aktivisták és szimpatizánsok.

Az amerikai blogkampány annak köszönhető különleges ütőképességét, hogy a felbukkanó webnaplók ezrei egyszerre szolgálták pénzgyűjtő állomásként, véleménykutató központként és mozgósítási csomópontként (Kline–Burstein, 2005: 15). A Trippi által megtervezett kampány precedensértékű volt: fél év alatt egy „komolytalan” aspiráns – legalábbis egy időre – a Demokrata Párt első számú jelöltjévé lépett elő. Dean blogja után nem sokkal minden „komoly” jelölt is „szerzett magának” egyet, még ha nem is feltétlenül tudták pontosan, hogy mi az.

Felmerülhet a kérdés persze, hogy a *blogforamerica* sikere mellett mégis miért ifj. George Bush foglalhatta el végül az Ovális Irodát. Tudni kell, hogy Dean kampánya – a webnaplók sikereit látva – túlságosan is erősen támaszkodott a blogokra, s ez vezetett végül politikai „öngyilkosságához”. A blogok köré egy olyan „kemény mag” koncentráldott, amely nem hagyta Deant szabadon politizálni, s ennek tagjai radikális elgondolásaikkal a saját jelöltjüket is túlharsogták.

A blog ereje és hatása tehát tagadhatatlan, ugyanakkor – mint minden eszközt – ezt is meg kell tanulni használni. Az üzleti világ a politikát évekkal megelőzve elkezdte használni a blogokat a saját céljaira, s így már sokkal több tapasztalatra tett szert ezen a téren.

2. Üzlet és politika – blogolás a siker érdekében

„A blog evolúciós és nem revolúciós [jelenség], közölték velünk ismételtlen. Kilen hónap kutatómunka és több mint 100 üzletember meginterjúvolása után mostanra meg vagyunk győződve arról, hogy a blog egy igen jelentős revolúció eszköze; egy olyan

forradalomé, amely a szó szoros értelemben megállíthatatlan, és amely meg fogja változtatni a nagyvállalatok és a célközönségük közti viszony egyensúlyi helyzetét” (Scoble–Israel, 2006: 228).

2.1 Üzlet és politika párhuzamai

Az üzleti világban a marketing legváltozatosabb eszközeivel próbáljuk meg az embereket meggyőzni arról, hogy az általunk előállított terméket kell megvásárolniuk. El kell érniük, hogy *dollárjaikat a mi árucikkünk megvételére* fordítsák.

A politika világában a politikai kommunikáció legváltozatosabb eszközeivel próbáljuk meg az embereket meggyőzni arról, hogy az általunk képviselt értékekre kell szavazniuk. El kell érniük, hogy *szavazódollárjaikat a mi jelöltünk megválasztására* fordítsák.

Az üzleti és a politikai szakemberek egyaránt többé-kevésbé a fenti gondolatmenetnek megfelelően próbálják felhasználni a blog eszközét is. Tudvalevő, hogy e két terület között a kommunikációs specialisták viszonylag szabadon mozognak, bár tény, hogy általában az előbbinek a vívmányait próbálják az utóbbiba átültetni.

Ha a célok és az eszközök bizonyos szinten – mutatis mutandis – megegyeznek, ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy kisebb-nagyobb módosításokkal szinte bármilyen stratégia és ötlet is átültethető az egyik szférából a másikba. Az előzőekből pedig az következik, hogy nemcsak lehetséges, de hasznos is lehet, ha a már bőségebb tapasztalatokkal rendelkező üzleti világ példáin és tanulságain keresztül próbáljuk megközelíteni a kampányblogok logikáját.

2.2 Létezik-e ideális blog?

A következőkben a Scoble–Israel szerzőpáros könyvében az „ideális üzleti blog” jellemzőire vonatkozóan közölt tizenegy ajánlást mutatom be. Az ajánlások az eszményi webnapló tartalmára vonatkoznak, ezért ismertetésükkel párhuzamosan beszámolok egy kiválasztott politikai blog (a Gyurcsány-blog) általam elvégzett tartalomvizsgálatáról és eredményeit összevetem az „ideális” mintával.

Gyurcsány-blog bejegyzései

1. ábra. A Gyurcsány-blog bejegyzései

Az elemzést a miniszterelnöki webnapló (2006. január 31. és október 23. közötti) 195 bejegyzésén végeztem el. Ezeknek a tartalmát négy, nagyrészt tisztán elkülöníthető kategóriába soroltam. Az első a *politika*, ami a kormányfő konkrét politizálását, vagyis az „aktuálpolitikai” események vagy jelenségek véleményezését jelenti: mind az ebbe a kategóriába került, amivel olvasóit a saját álláspontjáról próbálja meggyőzni. A második a *személyes* kategória: ide a családjáról és a személyes elfoglaltságai kapcsán felmerülő dolgokról általa közöltek tartoznak. A harmadik a *reagálás*: az olvasók hozzászólásaira, leveleire reagáló bejegyzésrészek köre. A negyedik és utolsó kategória a *mese*: itt látszólag „csak úgy” mesél miniszterelnöki mindennapjairól, vendégeiről és más élményeiről.

Minden egyes bejegyzést összesen tíz ponttal jellemeztem, amelyeket a négy kategória között osztottam el, annak függvényében, hogy a miniszterelnök miről mekkora terjedelemben szólt (pl. politika: 2, személyes: 3, reakció: 1, mese: 4, összesen: 10). Az így kapott eredményeket összesítve kaptam meg az 1. ábrán látható eredményt, ami a vizsgált időszak összes bejegyzésére vonatkozik együttevén.

Az alábbiakban a politikusi webnaplót az „üzleti siker” szempontjai szerint vizsgálom.

1. „Mielőtt az ember bármit tenne, *érdemes néhány blogot elolvasni*, belerázódni a blogolásba és a blogoszférába.”

Az, hogy a miniszterelnök vagy bármely tanácsadója mennyire ismerte vagy ismerte meg azóta a blogoszférát, nem mérhető, annyi azonban megállapítható, hogy a miniszterelnöki napló a kezdeti 1000-1100 szavas, meglehetősen hosszú bejegyzések helyett októberben már átlagosan 400-600 szavas írásokkal frissült, miközben mondanója egyszerűsödött és koncentráltabb. Ez a példaszerű blogok egyik olyan sajátossága, amit Scoble és Israel is megemlíti – harmadik tanácsként.

2. Ha már nemcsak hallomásból ismerjük a blog műfaját, elkészíthetjük a magunkét is. Ehhez „*válasszunk olyan címet és nevet, mellyel könnyűszerrel megtalálják!*” Ha például nyomdával rendelkezünk, semmiképp ne egyszerűen „X. Y. blogja” vagy „N. N. naplója” legyen a címünk. Ha azt szeretnénk, hogy egyrészt a keresőprogramok az elsők között találjanak ránk, másrészt a nyomdai szolgáltatásokat kereső felhasználó is ránk kattintson és ne másra, használjuk inkább a „Gutenberg blogja – egy nyomdász mindennapjai” címet.

A Gyurcsány-blog a <http://blog.amoba.hu> címen érhető el, és neve „Amőba – Blog”, amelyet bár jobban is elnevezhettek volna, a Google-próbát kiállta. A Google keresőjébe a „Gyurcsány-blog”, „Gyurcsány blogja”, illetve „Gyurcsány Ferenc blogja” kifejezéseket írva mindig az elsők között kaptuk a kormányfő naplóját.

3. Figyeljünk arra, hogy „*bejegyzéseink egyszerűek és koncentráltak legyenek!*” Egy terjedelmes szöveg ijesztő tud lenni, a látogatók könnyen elveszíthetik érdeklődésüket, mert egyszerűen nincs türelmük végigolvasni.

Az 1. pontban elmondottaknak megfelelően a nyár végére a Gyurcsány-blog is lerövidült, kevesebb időbe telt a miniszterelnök gondolataival megismerkedni, ami Scoble és Israel álláspontja szerint mindenképpen pozitív vonás.

4. „*Stílusunk legyen megragadó!*” Ha az olvasónak az az érzése támad, hogy a bloggal valamit rá akarunk erőltetni vagy azt csupán reklámként írjuk, lehetséges, hogy soha többé nem fog visszatérni hozzá. Nyilván támadnak benne kételyek, hogy egy üzletember vagy egy politikus ugyan mi másért akarna önmagáról és mindennapjairól blogolni, de ezeket viszonylag hamar el lehet oszlatni, ha érezhetővé válik, hogy a szerző valóban élvezzi a blogolást.

5. „*Mutassunk szakmai hozzáértést!*” Ha már sikerült néhány pillanatnál tovább marasztalnunk egy látogatót, mutassuk meg, hogy valóban értünk ahhoz, amit csinálunk. A blog tartalmilag csak akkor lesz igazán jó, ha szerzője egyszerre megragadó és hozzáértő, éppen ezért ezt a két pontot együtt érdemes tárgyalni.

Sajnos a miniszterelnök stílusának és hozzáértésének a hatását mérni lehetetlen, hiszen nem feltételezhető, hogy olvasóinak számottevő része elsősorban vagy kizárólag a szerző hozzáértő előadásmódja, stílusa és nyelvezete miatt marad a blog rendszeres látogatója, mivel egy miniszterelnök esetében erősen érvényesül a prominens státusából adódó vonzerő is. Ez a „bulvárhatás” annyit tesz, hogy blogját sokan nem azért látogatják, mert arra kíváncsiak, hogy ő magánemberként mit mond, hanem a miniszterelnök, a politikai élet egyik első számú embere privátszférájába szeretnének betekintést nyerni. Ezzel a kormányfő is tisztában van, hiszen „*újra megugrik a naplót látogatók és a hozzászólók száma, amikor [...] inkább személyes jellegűek*” írásai.³

6. „*Adjunk lehetőséget az olvasónak a hozzászólásra!*” Egyáltalán nem biztos, hogy „a vevőnek mindig igaza van”, de mindenképpen érdemes odafigyelni rá és tiszteletudóan végighallgatni.

A szóban forgó blog biztosítja a hozzászólás lehetőségét, amit a látogatók ki is használnak. A bejegyzésekhez a vizsgált időszakban átlagosan 535 hozzászólás érkezett.

7. „*Legyünk elérhetőek!*” Legalább egy e-mail cím vagy telefonszám legyen feltüntetve, ahol a szerzőt személyesen is el lehet érni, ha az olvasónak esetleg fontosabb mondanivalója van, nehogy az elveszzen a hozzászólások között.

A miniszterelnök a telefonszámát nem tette közzé, de elérhető, hiszen e-mail címe nyilvános, és a blogjából kiderül, hogy a postáját rendszeresen – ritkábban személyesen, többnyire inkább munkatársainak a közvetítésével – figyelemmel kíséri.

8. „*Meséljünk el egy történetet!*” Ez a blog lényegéhez tartozik: mindenki elmondhatja a saját személyes történetét, és mindenki más éppen erre kíváncsi.

A kormányfő bejegyzéseinek majdnem a felét – ha nem is folyton a családjáról és a magánéletéről beszél, ahogy ez az 1. ábrán is látszik – a „mese” teszi ki. Mesél a Bécsbe tett utazásáról, annak eseményeiről, a találkozásról az ottani nagykövettel; mesél a miniszterelnök mindennapjairól, a kormány működéséről, és nagyon sokszor tényleg csak mesél.

9. „*Használjunk linkeket!*” Ha valami nálunk nem elérhető, de megvan az esélye, hogy az olvasókat érdekli, tegyünk ki linkeket, mutassunk rá a világra!

Ennek a tanácsnak a politikában talán kevesebb értelme van, mint az üzleti világban, hiszen az eredeti indoklás szerint azért érdemes „linkelni”, mert ha valamivel a sa-

ját üzletünk nem rendelkezik, olvasóinkat átirányíthatjuk a megfelelő helyre. Ezzel szemben a pártok és a politikusok megpróbálnak mindenre választ adni, így az általuk megadott linkek általában a honlapcsaládon belül maradnak.

10. „*Jelenjünk meg a való világban!*” Ha blogunk elért egy bizonyos olvasottságot, és sikeresnek mondható, feltétlenül menjünk ki, és a valóságban is mutassuk meg magunkat!

Ez a tanács ebben az esetben első pillantásra értelmetlennek tűnik, hiszen a miniszterelnök a pozíciójából kifolyólag gyakran szerepel nagy nyilvánosság előtt, Gyurcsány Ferenc ennek ellenére sikeresen megfogadta. Blogjában többször is említést tesz arról, hogy futással tartja edzésben magát. A jó idő beálltával a Margit-szigeten folytatta tréningjeit, ahová blogjának a látogatóit is invitálta, alkalmat nyújtva arra, hogy megjelenjen olvasói előtt és mintegy „demisztifikálja” a személyiségét.

11. „*Reagáljunk!*” Amellett, hogy meghallgatjuk olvasóinkat, reagáljunk is hozzájárulásaikra, leveleikre! Ha van rá alkalmunk, feltétlenül használjuk ki az internet adta interaktivitás lehetőségeit; olvasóink meg fogják hálálni.

Ezzel a miniszterelnök is tisztában lehet, hiszen a vizsgált időszakban bejegyzésének majdnem egytizedét a hozzászólásokra való reagálásai tették ki. Ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy a teljes kép ennél árnyaltabb, mert a valóságban a reagálások nagy részére a blog kezdetén és a kampány alatt került sor, egyébként ebből a szempontból a kormányfő nemegyszer elhanyagolta olvasóit.

A felsorolt tizenegy tanács megfogadása valóban olvasóbarát blogot hozhat létre. A Gyurcsány-blog idővel nagyrészüket követte, és hozzájárult szerzőjének sikereihez, legalábbis saját pártján belül.

3. Az internetes politikai kommunikáció és a blog

„Ostoba gyűlölet az, mi lenéz mindent, ami új,
ám újat imádni csupán – gyűlöletes ostobaság.”
római közmondás

3.1 Az internetes kampány és a A blog

Robert Klotz a hagyományos médián és az interneten keresztül folytatott kampányok különbségeit próbálta feltérképezni, és négy jelentős eltérést talált közöttük (Klotz, 2004: 64). Érdeemes megvizsgálni, hogy a blog hogyan illeszkedik be az internetes eszközök sorába, illetve miben tér el más online eszközöktől.

- *A véletlenszerű elérés csekély esélyei*

Talán ez a legnagyobb különbség az internet és más tömegkommunikációs eszközök között. Amíg újságot olvasás, rádióhallgatás vagy televíziózás közben óhatatlanul találkozunk politikai reklámokkal is, az interneten sokkal inkább mi magunk irányítjuk, hogy milyen tartalommal szembesülünk, hiszen ahhoz, hogy eljussunk bármilyen (eset-

leg politikai) tartalmú közleményekhez, aktív tevékenységre (valamely cím beírására, egy-két kattintásra stb.) van szükség.

Ahogy Klotz is rámutat, ennek megvan a pozitív és a negatív oldala is. Negatív vonásnak tekinthető, hogy a politikus a honlapjával nem képes tömegeket elérni, a bizonytalan szavazók helyett tehát a biztos támogatókra koncentrál. Megtartani, megerősíteni és mozgósítani próbálja politikai híveit. Negatívum továbbá az is, hogy bár a bizonytalan szavazókat nem sikerül elérnie, politikai versenytársai számára bepillantást enged kváziprivát szférájába: támadási felületet hoz létre, amit kétségkívül megpróbál minimalizálni. Ezzel szemben pozitívum, hogy minden olvasója – akár a támogatói közé tartozik, akár nem – valamilyen mértékben érdeklődik iránta és kampánya iránt. A honlap az érdeklődők körében tehát sokkal hatékonyabb, hiszen egy televíziós vagy rádiós hirdetés időtartamánál az olvasó többet fog a honlapon eltölteni.

A blog ebben a tekintetben nem hoz semmi újat. Talán csak annyit, hogy ha nem is növeli meg a honlap látogatóinak a számát, rendszeresebbé teheti a látogatásokat. Ez azzal az előnnyel jár, hogy a naponta visszalátogatók azonnal szembesülnek a legfrissebb fejleményekkel. Ez viszont újabb mozgósítást vagy legalábbis magasabb szintű aktivitást jelent – hiszen az érdeklődőknek naponta el kell indítaniuk a böngészőjüket, és be kell írniuk a kívánt internetes címet. A Gyurcsány-blognak sikerült napi legalább 5-6 ezer embert a www.amoba.hu vonzásában tartani.

- *Az üzenetek vételének sorrendjét a címzett határozza meg*

A televíziós hirdetésekkel vagy a politikai beszédekkel szemben, melyeknek a felépítését a kampányfőnök vagy a szónok dönti el, az interneten a befogadott üzenetek sorrendje (és mennyisége is) teljes mértékben a felhasználótól függ.

A látogató kényelmét szolgálja, hogy bárhonnán bármikor hozzáférhet a párt vagy jelöltje által közrebocsátott információkhoz, legyen szó akár video-, akár hang- vagy írásos dokumentumokról. Ebből egyenesen következik, hogy az ésszerűen gondolkodó politikus megpróbál megfelelni potenciális támogatói kényelmi igényeinek is. Érdeemes tehát minden pártnak és politikusnak a lehető legtöbb információt feltenni a honlapjára és felszerelni minden kívánatos funkcióval.

Nehézségeket okoz azonban – mutat rá Klotz – éppen az, hogy a honlap készítője, lévén sosem találkozik a honlap látogatóival, nem tud felkészülni pillanatnyi hangulatukra és reakcióikra. Egy szónok a jelenlévők hangulatától függően alakíthatja a beszédét vagy legalábbis a beszédstílusát. A honlapok éppen ezért sok esetben megpróbálnak minél kevesebb karakteres stílusjegyet felmutatni és minél semlegesebb hangot megütni, hogy a látogatók legszélesebb körét tudják megszólítani. Ugyanakkor a hűvös hangvétel nem a legmegnyerőbb.

A blog jól beleillik ebbe a sémába, hiszen az időrendben közzétett bejegyzések bármelyike bármikor elolvasható, és a blog hosszabb távon egyben tökéletes archívum is. A blog mégis elsősorban a szerzőjéről szól, és ennek a pozitív hatása abban nyilvánul meg, hogy az érdeklődő látogatókat sokkal energikusabban tudja megszólítani. A honlap mögül hirtelen egy ember bújjik elő.

- *A hatalmas interaktivitás lehetősége*

Az internet adta eszközökkel – írja Klotz – a jelölteknek egyrészt újabb lehetőségük nyílik üzenetüket nagy tömegekhez eljuttatni, másrészt az internet egyedi voná-

sainak köszönhetően ez fordítva is igaz: tömegek üzenetei juthatnak el a jelölthöz. A jelöltet választóinak meghallgatása segítheti annak megértésében, hogy szavazói táborának mely ügyek fontosak, és emellett a szavazók egymással is társalgást folytathatnak.

A hatalmas interaktivitás praktikus oldala egyben hátrányokkal is jár, ugyanis a párbeszéd lehetősége bizonyos elvárásokat támaszthat a jelölttel és/vagy pártjával szemben, és ha ezeknek mégsem tud megfelelni, könnyen azt a benyomást keltheti, hogy nem érdeklődik a saját szavazói bázisa iránt. Bár a közönségtől érkező kezdeményezésekre való reagálással nyilvánvalóan meg lehet bízni másokat is, ehhez újabb erőforrások szükségesek, vagyis növekednek a kampány költségei.

A blog esetében szintén viszonylag magas fokú interaktivitás érhető el. A politikus a bejegyzéseivel kezdeményez beszélgetést önmaga és az olvasók, illetve olvasók és olvasók között. A Gyurcsány-blogot bevallottan három ember készíti.⁴ A miniszterelnök szabad perceiben diktafont ragad, és szóban mondja el gondolatait, ezeket egy titkárnő vagy segéd begépezi, majd Keszthelyi András szerkeszti, kiszűri a nyelvtani hibákat, és ha szükségesnek látja, a szerző beleegyezésével átírhat vagy törölhet bizonyos dolgokat. A miniszterelnök közlése szerint erre eddig még nem nagyon volt példa, mivel a saját gondolatait foglalják írásba.

• *Végtelen tér és idő*

Végül Klotz szerint az internetes kommunikáció abban tér el a hagyományos médiumoktól, hogy a világháló nyújtotta végtelen tér és idő korlátlan kommunikációra ad lehetőséget – szűrők beiktatása nélkül. Nyilvánvalóan a televízió, a rádió és a nyomtatott médiumok által nyújtott, térben és időben igencsak korlátozott „reklámfelületekhez” képest az internet mindkét dimenzióban a lehető legtöbbet nyújtja. A párt vagy jelölt honlapja lehetőséget biztosít – ahogy a blog is – szüretlen információk közzétételére, a média megkerülésére.

A blog – szemben a gigantikus párthonlapesaládokkal – előállításában olcsó, kezelésében könnyű. A végtelen térnek és időnek köszönhetően pedig gyakorlatilag egyszeri kiadásról van szó. A fenntartás és a frissítés pedig szinte automatikusan megoldódik az új bejegyzések rendszeres közzétételével. Igaz ez az amoba.hu honlapra és a Gyurcsány-blogra is, amelyek nem tartoznak szorosan a kormánypárt honlapesaládjához, s így sokkal nagyobb mozgásterük van, mert nem kell idomulniuk a pártszínekhez; erre nem is törekednek, és a külsín és a tartalom szempontjából egyaránt szabadabbak.

Adott lévén végtelen tér és idő, elvárhatóvá válik, hogy a jelölt egy-egy témában ne csak általánosságokat mondjon, hanem fejtse ki részletesebben, amit gondol róluk. Megint csak meg kell próbálnia a lehető legjobban kielégíteni a látogatók igényeit, ám ez kétségkívül nehéz feladat.

⁴ Toller Laci felépítéséért aggódunk. Gyurcsány Ferenc blogján. <http://blog.amoba.hu/blog-3.php?oid=T0125a0b73904f965a753ab4babb24eb> (Lektöltés ideje: 2006. október 20.)

3.2 A Gyurcsány-blog

A Gyurcsány-blog egyik legszembetűnőbb tulajdonsága, hogy nem kampányblog. Amerikában Dean és Bush blogjai a kampány végeztével elcsendesedtek. Forgalmukat megpróbálták más oldalakra átmenteni, de nem funkcionáltak tovább ugyanazzal az intenzitással, s ezért olvasóikat – a kemény magot leszámítva – rövid idő alatt elveszítették. A magyar miniszterelnök a nehezebb utat választotta: a választások előtt bő két hónappal kezdett blogolni, de a győzelem után nem dőlt hátra karosszékében, hanem új elemeket vásárolt diktafonjába, és folytatta – mind a mai napig – a blogolást. Felmerül a kérdés, hogy miért.

Többször említettem, hogy mind a politikai, mind az üzleti blog „megkerüli” a médiát, közvetlenül szól a szavazókhoz, illetve a vásárlókhoz. E mögött az itt vizsgált esetben az áll, hogy a politikusok függenek a médiától, hiszen programjuk és üzeneteik a média közvetítésével jutnak el a közönséghez. A politikát és a médiát – bár hasonló megfontolások alapján – mégis különböző tényezők motiválják. Mindkét szféra a lehető legnagyobb publikumot, támogatói kört szeretné a magáénak tudni, ugyanakkor a média elsődleges szempontja – még az úgynevezett „pártközeli” orgánumok esetében is – a közlemények hírértéke, amit a politikusok nem mindig tudnak biztosítani. Ebből következően a weblapok ideális lehetőséget nyújtanak ahhoz, hogy a politikus – bár csupán egy szűkebb kör számára – a színen maradhasson.

A blogolás – mivel a kommunikáció újszerű eszköze – a választó számára modernséget sugall. Funkcióját betöltve többek között megerősíti a támogatók kemény magját, és folyamatos reklámként is működik. A választási kampány során nem egy óriásplakát hirdette a miniszterelnök virtuális naplóját („Gyurcsány Ferenc blogja az amoba.hu-n”): ezzel egyszerre tudták reklámozni a viszonylag fiatal „amóbát” (Alapítvány a modern baloldalért), a miniszterelnök blogját és magát a kormányfőt is.

Február első heteiben a legnagyobb ellenzéki pártra figyelt a blogoszféra, mindenki kíváncsian várt egy ellenblogot, az ellenzék azonban nem vette fel a kesztyűt, kommunikációjukkal megpróbálták a blogot és a blogoszférát is bagatellizálni. Persze bárki joggal feltételezhetette, hogy a kormányfő csak a fiatalok megszólítása érdekében kezdett el weblaplót vezetni.⁵ Gyurcsány Ferenc azonban nemcsak elkezdte, hanem folytatta is a blogolást.

A weblapó egyik alapvető sajátossága, hogy lejegyzett formában van, tehát bár-mikor újra és újra megjeleníthető. Ezáltal a blog szerzője akarva-akaratlanul később is szembesül saját gondolataival, érveivel és véleményével. A rendszeres blogolás éppen ezért magabiztosabb író farag a szerzőből. A miniszterelnök például bevallottan jóleső érzéssel látja, hogy több ezren érdeklődnek mindennapjai iránt, és több százan meg is fogalmazzák az általa közöltekkel kapcsolatos gondolataikat, melyeknek nagy része támogató jellegű.⁶

⁵ Gyurcsány magnóval blogol. A Fidesz honlapján. <http://www.fidesz.hu/index.php?CikkID=50087> (Letöltés ideje: 2006. október 21.)

⁶ Ma leteszi az esküt a kormány. Gyurcsány Ferenc blogján. <http://blog.amoba.hu/blog-3.php?oid=T51f499784496a3685928f4b36f8cc83> (Letöltés ideje: 2006. október 19.)

Az üzletemberek és a politikusok egyaránt elsősorban azért nyúlnak a blogokhoz, mert nagy részük tisztában van azzal, hogy potenciális támogatóik torkig vannak a többszörösen megszürt és megszerkesztett, üzletileg, illetve politikailag korrekt, ám semmitmondó üzenetekkel. A webnaplók sokkal személyesebb hangvételükkel alternatívát nyújtanak ezekhez: a blogokban emberek beszélnek emberekhez, személyiségek jelennek meg a virtuális térben. Érvek és tapasztalatok kapnak hangot, nem semmitmondó reklámszövegek. Bármely üzleti vállalkozás vagy politikai szerveződés legnagyobb hibája éppen az lenne, ha a már megszokott standardizált marketingstratégiákat próbálná meg átültetni a blogra.

A blogok körül – világszerte – közösségek jönnek létre bizonyos ügyek támogatására. Nyilvánvaló, hogy a honlapok elsősorban a szimpatizáns közösségnek szólnak, ám ha ügyis csak támogatók látogatják őket, minek fejleszteni bármit is? Az egyesült államokbeli egyik leghíresebb politizáló blog, a DailyKos szerzője szerint: „A marketing-ipar a *véleményvezérek*ről beszél, igaz? Úgy értem, a sikeres marketing Szent Grálja elérni azt a tíz vagy cirka tíz %át a társadalomnak, amely a legszenvédélyesebb és/vagy leghozzáértőbb része – bármilyen témáról legyen is szó. Szóval, amikor politikai véleményvezérekéről van szó, marketingtanulmányok megmutatták, hogy még befolyásosabbak, mint egyéb társaik, saját témájukban.”

A közösségek azonban segítenek abban is, hogy a politikus megismerje az őt támogató kemény mag véleményét vagy hangulatát. Kipróbálhat új jelszavakat és egyéb kampány-eszközöket is, hiszen ebben a környezetben csak konstruktív kritikával szembesülhet. A miniszterelnök már a negyedik bejegyzését a később jelszóvá vált „Húzzunk bele!” kitéttel fejezte be. Körülbelül két héttel ezután kipróbálta a mérsékelt „Tegyük a dolgunkat!” jelszót is, amit később a kampány után, nyáron használt minden bejegyzése végén.

Összegzés

Mivel a blog az internetes kommunikáció világán belül is viszonylag új eszköz, hatékony felhasználásának a szabályai és törvényszerűségei napjainkban alakulnak ki. Bizonyos dolgokra az egyéb *online* eszközöknél kevésbé, míg másokra sokkal inkább alkalmas. Például a közösségépítés, a párbeszéd kezdeményezése és a politika humanizálása valamely párt honlapján blogok nélkül szinte megvalósíthatatlan.

A blogok magyar politikai kommunikációban eddig még nem okoztak jelentős változásokat, egyelőre csak beilleszkedtek a környezetbe. Később azonban minden bizonnyal még hatékonyabban ki fogják egészíteni az online érintkezési formák „fegyvertárát”, és leváltják a kevésbé hatékony eszközöket. Az USA-ban lezajlott események alapján még az is lehetséges, hogy legalább olyan fontos részévé válnak a kampányoknak, mint a mobiltelefonok és honlapok.

Ahhoz azonban, hogy a blog teljes mértékben kifejthesse hatását, egy sokkal magasabb szintű internetpenetrációra van szükség. Kline és Burstein szerint az Egyesült Államok a 2002. év táján éppen hogy elérte azt a „hálózatosodási” szintet, amely már elegendő a politikai propaganda céljára felhasználható hálózati technológiák potenciáljának a kihasználásához – ez a szint pedig ott jelenleg közel 70 %-os internetpenetrációt

jelent, ami bő kétszerese a magyarországi értéknek. Az amerikai felmérések ugyanakkor arra is rámutattak, hogy a blogok önmagukban valószínűleg nem fognak „életbe vágó” politikai küzdelmeket eldönteni, de erősen polarizált politikai légkörben, ami Magyarországra jellemző, esetleg sorsdöntőek is lehetnek.

Abból, hogy az internetpenetráció jelenlegi alacsony szintjén a blogok még nem fejthetnek ki jelentős hatásokat, arra a következtetésre is lehet jutni, hogy felesleges foglalkozni velük. A magam részéről mégsem tartom jelentéktelennek sem a Gyurcsány-blogot, sem a kérészéletű kampányblogokat, hiszen mindezek egy fejlődési folyamat első mozzanatai. Ugyanakkor féltő, hogy a haladás könnyen megrekedhet, ha sem a politikusok, sem választóik nem mutatnak elegendő érdeklődést az internet iránt, és ha a világhálón böngésző „hálózati polgárok” száma Magyarországon továbbra is stagnál.

Irodalom

- Kline, David – Burstein, Dan (2005): *Blog!: how the newest media revolution is changing politics, business, and culture*. New York, CDS Books.
- Klotz, Robert J. (2004): *The Politics of Internet Communication*. Lanham, Rowman and Littlefield Publishers.
- Scoble, Robert – Israel, Shel (2006): *Naked conversations: How blogs are changing the way businesses talk with costumers*. Indianapolis, Wiley Technology Pub.
- Stone, Biz (2004) *Who let the blogs out? A Hyperconnected Peek at the World of Weblogs*. New York, St. Martin's Griffin.

Egyéb források

- A blog-írásról. Gyurcsány Ferenc blogján. <http://blog.amoba.hu/blog-3.php?oid=T912507b436e6c84308db65d43491b94> (Letöltés ideje: 2006. október 20.)
- Az amoba.hu és a Gyurcsány-blog csoportstatisztikája. A Medián Webaudit honlapján. <http://www.webaudit.hu/index.php?content=12> (Letöltés ideje: 2006. október 23.)
- European Union Internet Usage and Population Stats. Az Internet World Stats honlapján <http://www.internetworldstats.com/europa.htm> (Letöltés ideje: 2006. október 23.)
- Gyurcsány magnóval blogol. A Fidesz honlapján. <http://www.fidesz.hu/index.php?CikkID=50087> (Letöltés ideje: 2006. október 21.)
- Ma leteszi az esküt a kormány. Gyurcsány Ferenc blogján. <http://blog.amoba.hu/blog-3.php?oid=T51f499784496a3685928f4b36f8cc83> (Letöltés ideje: 2006. október 19.)
- Töller Laci felépüléséért aggódunk, Gyurcsány Ferenc blogján. <http://blog.amoba.hu/blog-3.php?oid=T0125a0b73904f965a753ab4babb24eb> (Letöltés ideje: 2006. október 20.)

Uggy Márton

Az ELTE jogi karának jogász és politológus hallgatója. 2004-ben érettségizett az ELTE Apáczai Csere János Gyakorlógimnáziumában, négy nyelven beszél. A 2007. évi Országos Tudományos Diákköri Konferencia politikatudományi szekciójában hetedik helyezést ért el. Elsődleges kutatási területe a politikai kommunikáció. Itt közzölt cikke az első szakmai publikációja.

E-mail: marton.uggy@gmail.com

KUTATÁSI JELENTÉS

Futó Péter – Kollányi Bence

Az Európai Unió *e-Inclusion* programja és a magyarországi helyzet

A VII. Szociális informatikai Műhelykonferencián elhangzott előadás.
Budapest, 2007. május 9.

Az Európai Unió *e-Inclusion* programjának céljai

Az Európai Unió szociális informatikai politikája most alakul ki, illeszkedve a „Társadalmi integráció” és az „Információs társadalom” már korábban intézményesített programjaihoz. Az *e-Inclusion* program kiemelt, 2010-ig megvalósítandó céljait az EU illetékes minisztereinek részvételével 2006-ban tartott rigai konferencia deklarációja a következőkben foglalja össze:

- Felére kell csökkenteni a leszakadással fenyegetett csoportok és a többségi társadalom között tátongó szakadékot. (Megnevezett csoportok: idősek, fogyatékkal élők, munkanélküliek.)
- 90%-osra kell növelni a széles sávú „lefedettséget”.
- Minden nyilvános hálózati honlapot hozzáférhetővé kell tenni a leszakadással fenyegetett csoportok számára.
- Kötelezővé kell tenni a hozzáférhetőségre vonatkozó szabványokat.

1. táblázat. A „rigai deklaráció” súlyponti területei

Feladatok szerint	Célcsoportok szerint
Az IKT-eszközök hozzáférhetővé tétele (e-Accessibility)	Idősek IKT-eszközökkel való támogatása (e-Ageing)
Az IKT használatának képessége. Képzés, oktatás (e-Competences)	Kedvezőtlen adottságú térségek, települések (kis-települések, kedvezőtlen helyzetű régiók) felzárkóztatása (Geographical e-Inclusion)
Elektronikus kormányzati szolgáltatások társadalmi befogadást ösztönző elemei (Inclusive e-Government)	Szociokulturális szempontok alapján történő felzárkóztatás (pl. marginalizált fiatalok, kisebbségek, bevándorlók, munkanélküliek, fogyatékkal élők IKT-eszközökkel való integrálása a társadalomba (Socio-Cultural e-Inclusion)

A súlyponti területek kijelölésének nagy jelentősége van, mert ezek alkotják az uniós *e-Inclusion* politika fogalmi kereteit. A deklarációban az EU – több előzetes, kísérleti fogalmi kerettel való kísérletezést követően – „letette a garast” az *e-Inclusion* egyfaj-

ta fogalmi tisztázása mellett. Az új politikaterületek esetében ez mérföldkő szokott lenni. Például a „rigai területek” szerint fogalmazták meg az egyes tagországoknak kiküldött „*e-Inclusion* érettség” kérdőíveket (úgynevezett „State of play” kérdőívek). Várható, hogy a strukturális alapokból megítélt támogatásoknál is irányadó lesz, hogy a projekt illik-e a „rigai” keretbe.

A politika eszközszerkezete

A Rigában deklarált társadalmi befogadási célok igen ambiciózusak. Sem megvalósíthatóságuk, sem pedig teljesülésük ellenőrizhetősége nem lesz automatikus.

A célokat csak akkor lehet megvalósítani, ha az Unió és annak tagállamai megalatják és végigvizik a kapcsolódó koncepciókat, tisztázzák a hatásköri, illetékességi kérdéseket, megoldják a finanszírozással és a kapacitásokkal kapcsolatos problémákat. Még tisztázásra vár, hogy miként kívánják mindezt megvalósítani, milyen eszközök állnak rendelkezésükre?

Az EU eszközszerkezete az alábbi módon csoportosítható:

1. Nyílt Koordinációs Módszer (erkölcsi jellegű, puha ösztönzőkkel dolgozó, példamutatáson alapuló politikai instrumentum),
2. kötelező erejű jogszabályok és direktívák, valamint ajánlott szabványok (jogszabály ezeket is kötelezővé teheti),
3. támogatások a strukturális alapokból (anyagi ösztönzés).

A fenti séma minden uniós szabályozási területre vonatkozik. A nagyobb súlyú területeken nagy hatású jogszabályok vannak érvényben, és bőséges anyagi támogatás áll rendelkezésre (például a regionális fejlesztést nagy támogatási keret, a környezetvédelmet pedig számos direktíva segíti). A kisebb súlyú területek a nagyobbaknál lobbiznak célcsoportjaik anyagi és jogi támogatásáért.

Vizsgáljuk meg a fenti három eszközcsoport alkalmazásának helyzetét az *e-Inclusion* program esetében.

1. Nyílt Koordinációs Módszer (*Open Method of Coordination, OMC*)

Ez a „módszer” valójában egy olyan politikai folyamat menedzselésére szolgál, melynek az alábbi összetevői, illetve mérföldkövei vannak:

2. táblázat. *Nyílt Koordinációs Módszer*

Általában	Az <i>e-Inclusion</i> esetében
A tagállamok megállapodnak a közös célokban.	Az <i>e-Inclusion</i> politika jelenlegi céljait a rigai miniszteri konferencia (34 ország) deklarációja határozza meg.
Konzultáció az érdekcsoportokkal, közzététel	Érdekcsoportok: kirekesztéssel fenyegetettek érdekképviselői és az IKT-ipar szakmai szervezetei

Általában	Az <i>e-Inclusion</i> esetében
A közös programot az ajánlások, a <i>benchmarking</i> és a <i>best practices</i> alapján országszintű programokra bontják le, és összehangolják a támogatásokkal és a jogszabályokkal.	Magyarországon a módszer adaptációs tervének első változata elkészült, de még nincs társadalmi vitára bocsátva.
Indikátorokat jelölnek ki, intézményi-jogi és statisztikai adatokat gyűjtnek.	Példák: • „<i>e-Inclusion@EU</i>” projekt 2005–2006: Tudásbázis összeállítás. • <i>e-Inclusion</i> országhirdőív: puhatolózás az <i>e-Inclusion</i> helyzetéről az egyes tagállamokban. • „<i>ICT for ALL</i>” projekt 2006–2008: indikátorok kidolgozása.
A folyamat mérföldkövei: konferenciák, magas szintű deklarációk, kutatási és tanácsadási projektek indítása és eredményeik közzététele. Kiemelt eredménynek számít egy-egy országlista közzététele.	<i>Workshop</i> vagy konferencia szinte havonta van az <i>e-Inclusion</i> témában. Hiányok: nincs átfogó uniós kutatási eredmény, nincs évkönyv, nincs összehasonlító statisztika. Csak néhány releváns mutatóra lehet országlistát összeállítani.

A folyamat menedzselését az Európai Bizottság Információs Társadalom és Média Főigazgatóságán belül egy néhány fős részleg, az „*ICT for Inclusion Unit*” végzi, amely a felmérések lebonyolítását és a témával foglalkozó tanulmányok kidolgozását, a releváns honlapok gondozását, valamint a *workshopok* és konferenciák megrendezését – közbeszerzési pályázatok útján – teljes mértékben kiszervezi különféle tanácsadó és kutató intézményeknek.

- Az „*e-Inclusion@EU*” projekt célja az volt, hogy tudásbázist állítson össze az *e-Inclusion* területéről a döntéshozók és a szélesebb szakmai közönség számára. A projekt keretében 2005 és 2006 folyamán az EU valamennyi tagországában és Svájcban feltárták és összegyűjtötték a társadalmi befogadás digitális eszközökkel történő elősegítésének törvényi és intézményi körülményeit, az érdekcsoportokat, a tárgyra vonatkozó kutatásokat és statisztikákat, a „legjobb gyakorlatokat”, valamint a témával foglalkozó rendezvényeket és honlapokat. Továbbá a projekt során több *workshopot* is rendeztek, melyeken az érdekeltek (*stakeholders*) széles köre jelent meg. A projekt tehát nem kutatási program, hanem úgynevezett „*Coordination Action*” volt, a megvalósítására létrehozott nemzetközi konzorciumot az *Empirica* tanácsadó vállalkozás koordinálta. A Corvinus Egyetem Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete összekötő szerepet töltött be a többi közép- és kelet-európai ország felé.
- Az „*ICT for ALL*” című, szintén uniós finanszírozású projekt 2007-ben is folytatódik. Célja az *e-Inclusion* témájában hasznosítható statisztikai indikátorok összegyűjtése és továbbfejlesztése az alábbi célcsoportok esetében: idősek, fogyatékkal élőek, munkanélküliek és migránsok. A projekt részeként elkészül egy kérdőíves felmérés terve és megvalósul ennek kismintás próbakérdése is. A nemzetközi konzorcium vezetője a lengyelországi székhelyű *ASM* piackutató és tanácsadó vállalat (*ASM Market Research and Analysis Centre Ltd.*).

2. Jogszabályok

Az *e-Inclusion* politika legfontosabb uniós jogszabályai között központi jelentőségű az „Elektronikus hírközlő hálózatok és elektronikus hírközlési szolgáltatások keret-irányelve” (*Framework Directive, 2002/21/EK*) és az „Egyetemes szolgáltatási irányelv az elektronikus hírközlő hálózatokhoz és elektronikus hírközlési szolgáltatásokhoz kapcsolódó felhasználói jogokról” (*Universal Service Directive, 2002/22/EK*). E jogszabályok többek között a következőket mondják ki: Az elektronikus hírközlési szolgáltatásokhoz való hozzáférés terén kötelező figyelembe venni a fogyatékosággal élő és a különleges szociális helyzetű felhasználók igényeit: a mozgássérültek számára megfizethető áron csatlakozást kell biztosítani a helyhez kötött (vezetékes) nyilvános telefonhálózathoz, a halláskárosultaknak nyilvánosan hozzáférhető szöveg megjelenítő telefonokat, a látáskárosultaknak pedig általuk is olvasható részletes számlákat kell a rendelkezésére bocsátani.

A „Közbeszerzési irányelv” (2004/18/EC) a szociális szempontból kifogásolhatóan viselkedő vállalatokat kizárja a közbeszerzésből. A szerzői jogról szóló irányelv (2001/29/EK) kimondja, hogy a fogyatékosággal élők számára alternatív formákban történő másolás nem sérti a szerzői jogot. További fontos, idetartozó jogszabályok még a munkahelyi esélyegyenlőséget előíró irányelvek.

3. Anyagi támogatás

Az EU az elmúlt évtizedben a strukturális alapokból támogatott projektek keretéből számos olyan kezdeményezéshez, beruházáshoz, továbbá intézményfejlesztési, műszaki fejlesztési és társadalomkutató programhoz nyújtott támogatást, amelyek a szociális informatika céljait valósították meg. Például a *Phare* programban számos magyar példa van etnikai, regionális, fogyatékosági vagy munkanélküliségi alapon megítélt IKT fejlesztési támogatásra.

Az e-Inclusion szintjét tükröző indikátorok fejlesztése

Az *e-Inclusion* politika megvalósítási folyamatát és a célok eléréséhez vezető út egyes fázisait csak annak tisztázása után lehet monitorozni, hogy mit jelent „a szakadék felére csökkentése”, és mit is jelent egy ország „érettsége” az *e-Inclusion* terén. Mindehhez indikátorokat kell kidolgozni, és méréseket kell végezni.

A stratégiai gondolkodás egyik alaptézise, hogy mérés és értékelés nélkül nem beszélhetünk változásról. Az *e-Inclusion* stratégia meghatároz ugyan kiemelt beavatkozási területeket (ilyenek például a széles sávú internettel lefedett területek vagy az akadálymentesen hozzáférhető kormányzati honlapok aránya), ugyanakkor jelenleg még ezeknek a mérési módszerei sem kellően kidolgozottak.

Meg kell tervezni, hogy miként jellemezzük adatok segítségével az elektronikus eszközök használata területén megvalósuló társadalmi integrációt. Ezt az *e-Inclusion* politika által támogatott célcsoportokra való bontásban kell megvalósítani, hiszen másként kell jellemezni a fogyatékosággal élő személyek bevonásának szintjét, mint azt, hogy

például az idősek vagy a munkanélküliek esetében milyen mértékben valósult meg az *e-Inclusion*. Az indikátoroknak részletes bontásban kell tükrözniük az *e-Inclusion* politika által támogatott és szabályozott technológiák (internet, mobiltelefon, digitális TV és az ún. „asszisztív technológiák”) tényleges felhasználását, ami önálló életvitelt tesz lehetővé az idős vagy fogyatékkal élő személyek számára is.

Az *e-Inclusion* jellegzetes *elemi indikátora* egy hányados: a számlálóban valamilyen technikai eszköznek vagy valamilyen készségnek a leszakadással fenyegetett célcsoportban mért aránya, a nevezőben pedig ugyanannak az eszköznek vagy készségnek az ország teljes populációjában megállapított elterjedtsége áll. (Ilyen például a széles sávú internet elterjedtségi aránya a látáskárosultak körében, vagy az ECDL szintű informatikai tudással rendelkezők aránya a kisebb városokban és a falvakban, mindkét esetben a teljes lakosságra vetítve.)

A *kompozit indikátor* egyetlen országjellemző, amely egy számos elemi indikátor alapján számított, tömörített adattal fejezi ki egy ország *e-Inclusion* érettségét. Ez általában a fentiekben definiált elemi indikátorok súlyozott összege.

Jelenleg célzottan az *e-Inclusion* szintjének indikátoraira vonatkozó ajánlások már születtek, de adatfelvétel még nem volt, főként azért, mert ez drága, rétegezett mintavételt igényel.

A SIBIS (Statistical Indicators Benchmarking the Information Society) projekt

Az Európai Unió nem először találkozik azzal a problémával, hogy statisztikai rendszerének merevsége miatt az információs társadalom vonatkozásában nem képes valamennyi tagállamban kellően mély adatokat előállítani. Az Európai Statisztikai Hivatal, az *Eurostat* által az információs társadalom fejlettségére vonatkozóan elvégzett mérések megújítására tett átfogó kísérletet a 2001 januárjától 2003 szeptemberéig lezajlott *SIBIS* projekt, amelyhez akkor teljes indikátorrendszert dolgoztak ki. A *SIBIS* mutatók előállításához szükséges adatokat az EU akkori tagállamai mellett többek között a tíz csatlakozásra váró országban is rögzítették egy *pilot* felmérés keretében. A munka egyik legfontosabb eredménye a digitális megosztottságot egyetlen érték segítségével kifejező komplex mutató kidolgozása volt. A ma már kezdetlegesnek tekintett *Digital Divide Index (DIDIX)* az internet és a személyi számítógépek használatának mértékét, valamint az otthoni hozzáférés arányát tükrözte. A *SIBIS* projekt végrehajtásával az *Empirica* nemzetközi kutató és tanácsadó vállalatot bízták meg, és abban a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszéke is részt vett.

Az e-befogadás témaköre azonban a digitális megosztottság dichotómiájánál (a hozzáférés meglétének vagy hiányának kérdéseinél) lényegesen többet foglal magában. A rigai nyilatkozat értelmében növelni kell a széles sávú internettel lefedett földrajzi területeket, egyenlő esélyeket biztosítva a kisebb településeknek és az elmaradottabb régióknak, továbbá akadálymentes hozzáférést kell biztosítani a közcélú honlapokhoz minden internetfelhasználó számára.

Javaslat az e-Inclusion országos szintjét tükröző kompozit indikátor bevezetésére

Az *Empirica* vállalat a „rigai csúcshoz” kapcsolódva bemutatta elképzelését egy új, a korábbihoz hasonló, de egyszerűbben értelmezhető, komplex *e-Inclusion* indikátor bevezetéséről. Ez az *e-Inclusion Index (eIIX)* elnevezésű mutató a szimpla hozzáférésen túl lépve négy dimenziót vizsgál. Figyelembe veszi a tényleges használatot („internetalapú szolgáltatás igénybevétele legalább hetente egyszer”), a használatához szükséges felkészültséget („e-készségek”), valamint két kiemelt, az esélyegyenlőséggel és az akadálymentesítéssel összefüggő változót, nevezetesen a széles sávú internetszolgáltatásokkal lefedett területek arányát és a teljes mértékben akadálymentesített kormányzati honlapok arányát.

Jogi és intézményi indikátorok

A statisztikai indikátorok mellett léteznek országok közötti összehasonlítást lehetővé tevő jogi és intézményi indikátorok is. Ilyen mutató például az, hogy valamely országban bevezettek-e egy-egy kiemelten fontos jogszabályt és kialakult-e a jogszabály betartását figyelemmel kíséző, a jogkövető magatartást kikényszerítő intézményrendszer, és ha igen, akkor milyen mélységben. Ilyen indikátorokhoz vezetnek továbbá az állami szereplők és a civil érdekcsoportok konzultációjának rendszerességére, tartalmára és eredményeire vonatkozó kérdések. E kvalitatív indikátorok forrásai általában szakértői interjúk vagy a kormányhivatalok által az országkérdőívekre adott válaszok. A jogi és intézményi indikátorok használatával kapcsolatosan is indult már precedensértékű uniós projekt: a bevándorlókra és a menekültekre vonatkozó jogszabályok harmonizációja. Az *e-Inclusion* „érettségének” mérése terén a jogi és intézményi indikátorok alkalmazása még csak terv.

Digitális megosztottság Magyarországon a felmérések eredményeinek tükrében

Bár az Európai Unió a rigai csúcstalálkozón ambiciózus célokat állított a tagállamok elé, adós maradt a változások mérésével. A célok kitűzésének időpontjában nem történt meg a „mindenkit befogadó információs társadalom” aktuális állapotának, fejlettségi szintjének felmérése, így négy évvel később nehéz lesz erőteljes érveket felhozni akár az uniós célok megvalósulása mellett, akár ennek a cáfolatára.

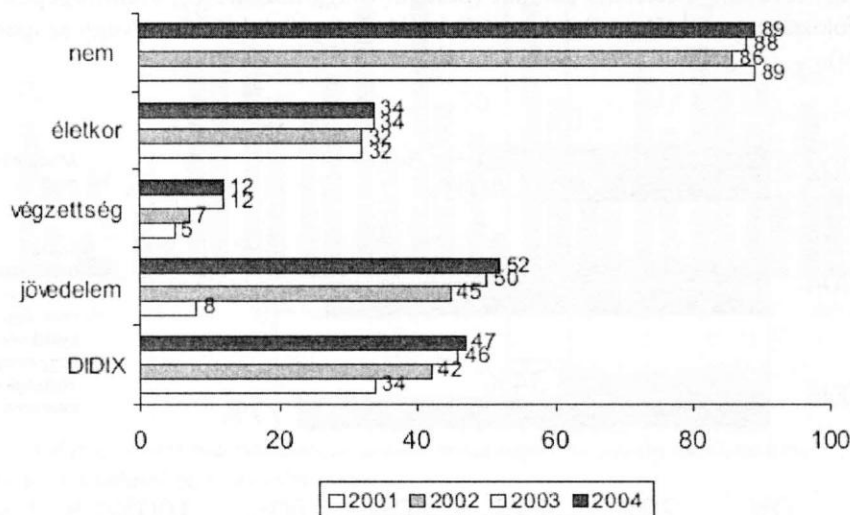
Jelenleg kevés adat áll rendelkezésre ahhoz, hogy megmondjuk, Magyarország – önmagában véve – milyen „érettségi” szinten áll az *e-Inclusion* terén. Azt pedig, hogy ez más EU-országokhoz képest mekkora lemaradást vagy éppen felzárkózást jelent, adatok híján nem tudja senki sem megállapítani, pedig enélkül nem működhet az EU úgynevezett Nyílt Koordinációs Módszere.

Az információs társadalom szempontjából veszélyeztetett csoportok egy részére vonatkozóan a *SIBIS* projekt elindítása óta nem születtek európai szinten mért, megbízható adatok. A kisebbségek vagy a fogyatékossgal élők információs és kommunikációs szokásairól ma nagyon keveset tudunk: bizonyos mérések folytak, ám teljesen esetlegesen, s így az országok összehasonlíthatósága nem biztosított.

Vizsgáljuk meg a rendelkezésre álló magyarországi adatgyűjtésekre támaszkodva a hazai társadalmat az e-befogadás szempontjából! A hazai digitális megosztottsággal foglalkozó irodalom és a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján a legfontosabb törésvonalakat könnyen felismerhetjük. Ugyanakkor, ha a tágabb értelemben vett digitális esélyegyenlőséget és az úgynevezett „e-beágyazottságot” vizsgáljuk, több területen is adathiányba ütközünk. A közsféra akadálymentes honlapjainak elterjedtségére vonatkozóan például egyáltalán nincsenek adatok.

Az IKT használatával kapcsolatos felmérések között lehet találni rendszeresen mért, megbízható adatforrásokat. Könnyen találunk például a kistélepléseken és a gazdaságilag elmaradott régiókban élő lakosság IKT-használatára vonatkozó felméréseket. Az adatok szerint a közép-magyarországi régióban háromszor gyakoribb az otthoni internetkapcsolat megléte, mint az ország elmaradottabb térségeiben, míg a kistéleplésen élők 30%-kal alacsonyabb arányban férnek hozzá a világháléhoz (forrás: WIP, 2006). Ugyanígy megismerhetjük az IKT használatában megmutatókozó különbségeket az életkorral vagy az iskolai végzettséggel összefüggésben is.

Léteznek azonban olyan társadalmi csoportok, amelyekről nem állnak rendelkezésre pontos statisztikák: ez a bizonytalanság adódhat a csoport határainak elmosódottságából, illetve a kérdőíves módszerek korlátaiból. Az utóbbira jó példa a munkanélküliekre vonatkozó adatok körüli bizonytalanság, míg az előbbire az olyan, az etnikai hovatartozással kapcsolatos (és a szociológusok körében is rendszeresen vitákat kiváltó) adatok utalnak, mint amilyenek például a romákra vonatkozó statisztikákban lelhetők fel. Végül léteznek olyan csoportok, amelyekről szinte egyáltalán nem rendelkezünk reprezentatív adatokkal. Ezek közül az e-befogadással kapcsolatban a fogyatékkal élőket emelhetjük ki.

1. ábra. A digitális szakadék indexei Magyarországon, 2001–2004*

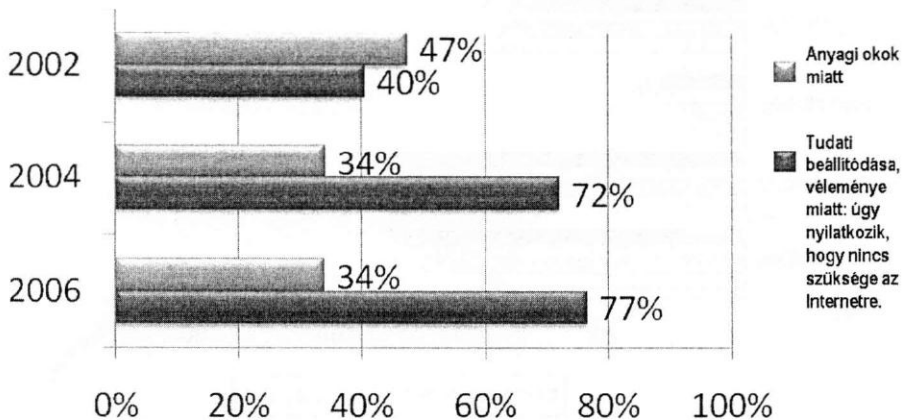
* A leszakadással fenyegetett csoport infokommunikációs helyzete nulla közeli értékek esetén nagyon hátrányos. 100 közeli értékek esetén viszont nincs sem digitális kirekesztés, sem hátrányos helyzet. Forrás: WIP

A számítógép- és internethasználatot több hazai kutatóintézet is vizsgálja. A lakosság releváns adatait és az internet társadalmi hatásait 2001 óta Magyarországon kérdőíves felmérések segítségével rendszeresen méri a *World Internet Project* (WIP), valamint más, eseti jellegű adatgyűjtések is folynak. A Tárki–Ithaka–ITTK-kutatócsoport gondozta WIP alapadatai alapján a SIBIS projekt keretében definiált DIDIX mutatót is több alkalommal meghatározták.

Az előbbi, 1. ábrán a digitális törésvonalak jellemző dimenzióit láthatjuk. Amikor a grafikon értékei elérik a 100%-ot, az adott dimenzióban nem mérhető többé különbség a vizsgált csoportok között.

Magyarországon 2000 után a számítógép- és internethasználat terén viszonylag csekély különbség mutatkozott a férfiak és a nők között. Az életkori különbségek már lényegesen nagyobb mértékben jelentkeztek: az adatok azt mutatják, hogy a kor előrehaladtával egyre alacsonyabb szintű az információs és kommunikációs technológiák használata. Ez a különbség a legfrissebb 2006-os felmérés szerint is csak kismértékben csökkent. A DIDIX mutató elemzésének az a tanulsága, hogy ma Magyarországon az egyes társadalmi csoportok alacsony vagy magas internetezési és számítógép-használati aránya az iskolai végzettséggel mint magyarázó változóval áll a legszorosabb összefüggésben.

A hátrányos gazdasági helyzet elsősorban az „internetkorszak” kezdeti éveiben jelentett nehezen leküzdhető akadályt. Megfigyelhető, hogy a jövedelemből adódó megosztottság évről évre kisebb mértékben jelentkezik a hazai társadalom IKT-használati mutatóiban. Ezek az eredmények lényegében egybevágnak a WIP hazai kutatásának legfontosabb tanulságával, miszerint az internethasználat előtt álló, úgynevezett materiális gátakat (például drága hozzáférés, számítógépek hiánya) fokozatosan felváltották a kognitív korlátok (az érdeklődés és/vagy az igények hiánya).

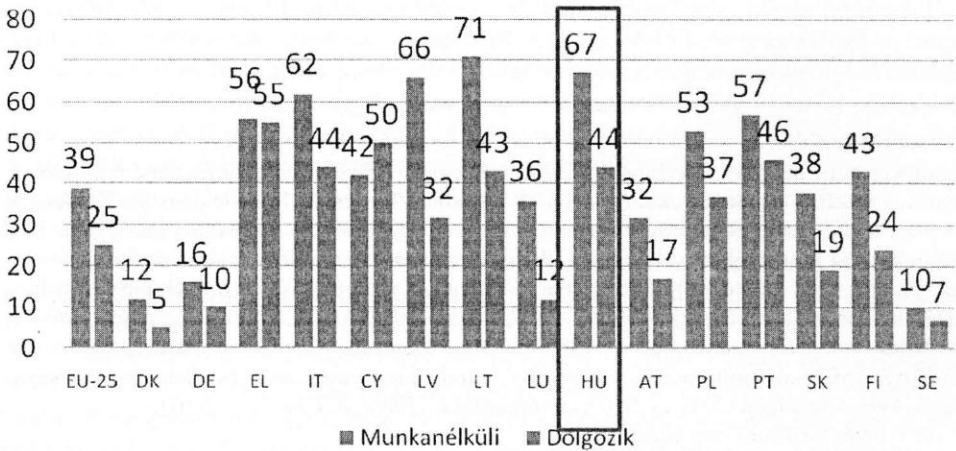
2. ábra. Miért nem használja az internetet?

(A válaszok aránya az internet nem használatát indokoló összes válasz százalékában)

Forrás: WIP 2006. évi gyorsjelentés

Az internetezés költségének fokozatos csökkenésével párhuzamosan tehát az anyagi korlátok említése néhány év alatt közel harmadával csökkent. A fenti ábrán jól látható, hogy ugyanezen idő alatt jelentősen megnőtt a kognitív szempontok szerepe az internettől való távolmaradás indoklásában. 2006-ban a nem internetező válaszadók 77%-a említette az érdeklődés vagy a hozzáértés hiányát, amikor a *WIP* felmérés keretében arra kellett válaszolniuk, hogy miért nem használják az internetet. Ma Magyarországon a nem-internetező körében még mindig 42,5 %-os azon válaszolók aránya, akik szerint nem kerül hátrányba az, akinek nincs internet-hozzáférése.

A *World Internet Project* az elmúlt években több mint egy tucatnyi újabb országra is kiterjedt, ám a vizsgálatok eredményei ennek ellenére – az eltérő adatfelvételi módszerekből és az adatbázisok megosztásának hiányából következően – ma még kevésbé használhatók fel az e-befogadás szintjeinek összehasonlító elemzésére. Az Európai Unió statisztikai hivatala által koordinált IKT-fókuszú vizsgálatoknak köszönhetően ugyanakkor több fontos mutató már a rendelkezésünkre áll. Így megismerhetjük például a hazánkban alacsony időskori internetezési mutatók alakulását más tagállamokban. A *World Economic Forum* nemzetközi e-felkészültségi vizsgálatát vezető (jelenleg az egyik legfejlettebb információs társadalomként nyilvántartott) Dániában az 55 és 74 év közötti korcsoport tagjainak mindössze 27%-a tekinthető „digitálisan írástudatlannak”, míg ugyanez az érték Magyarországon jóval meghaladja a 80 %-ot – az Unió átlaga ezen a téren 60% felett van.

3. ábra. A digitálisan írástudatlan lakosság aránya az Európai Unió néhány tagállamában, a válaszolók munkaerő-piaci pozíciója szerint

Forrás: EUROSTAT

A munkanélküliek Európa valamennyi országában jelentősen elmaradnak munkahellyel rendelkező társaiktól a digitális eszközök használatához szükséges készségek elsajátításában. Az Uniónak a közelmúltban kiadott gyorsjelentése szerint Magyarországon a jelenleg dolgozó válaszadók 44%-a számolt be arról, hogy egyáltalában nem ért

az IKT-eszközök használatához. A munkanélküliek körében ez az arány eléri a 67%-ot. Ez utóbbi nemcsak a tagállamok egyik legrosszabb értékét jelenti, hanem – figyelembe véve a dolgozók és a munkanélküliek helyzete közötti jelentős különbséget – azt is kifejezi, hogy a társadalmi megosztottság a digitális technológiák használatára is kiterjed.

Futó Péter

Szociológus, a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Intézetének tudományos munkatársa, egyetemi oktató, valamint a Mixolid Tanácsadó Iroda szakértője. Kutatási és oktatási területe: az infokommunikációs technikák elterjedésének társadalmi hatásai és az IKT hasznosítása a gazdaságban, valamint az államigazgatásban. Az utóbbi években az alábbi projekteken vett részt kutatóként, illetve tanácsadóként: „Az információs technikák elterjedésének hatása a Kaposvár környéki települések helyi társadalmának alakulására” (2004); *Statistical Indicators for Benchmarking Information Society, SIBIS* (2005); a Nemzeti Széles sávú Stratégia kidolgozása (2005); Az infokommunikációs technikák által lehetővé tett outsourcing és offshoring tevékenységek Magyarországon (2005 és 2007); *eInclusion@EU* (2006); *ICT for ALL* (2007).

E-mail: peter.futo@uni-corvinus.hu

Kollányi Bence

Szociológus, médiaszociológia szakirányon végezte tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Karán. Jelenleg a Corvinus Egyetem szociológiai doktori programjának hallgatója. 2004 óta vesz részt az ITTK munkájában, 2005-től a központ munkatársaként. Főbb kutatási területei: az információs társadalom fejlettségének mérése, a humán tőke és a nemzetközi versenyképesség összefüggései, valamint az információs társadalom építésének stratégiái.

E-mail: kollanyi.bence@ittk.hu

OLVASÁS KÖZBEN

Danka István

Immobilis ideák vs. mobil kommunikáció

„A 21. század kommunikációja” című projekt legújabb kötetéről

Nyíri Kristóf (szerk.): *Mobiltársadalomkutatás. Paradigmák – perspektívák*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia – T-Mobile, 2007, 167. o.

A mobiltársadalomkutatás (*sic!*) immáron hétéves múltra visszatekintő diszciplína Magyarországon: Budapest ma a mobil kommunikációs kutatások egyik nemzetközi flegvára. A honi filozófusok azonban még mindig kételkednek e kutatások értékében. Nem véletlenül: a kommunikációfilozófiai perspektíva *outsider* filozófálási attitűd; s a mobil kommunikáció végképp az. (Hogyan is lehetne egy *kütyűt* filozófiai módszerekkel kutatni? – fogalmazódik meg konferenciák kávészüneteiben az obligát *büfékérdés*.) A filozófusok zöme nem csupán azért fogadja gyanakodva az ilyesfajta témákkal való pusztá foglalatatoskodást is, mert fennhéjázó bölcsészidentitása miatt nem képes ünnepelni „a 'két kultúra' mítoszának látványos cáfolatát” (9. o.), amit Nyíri Kristóf az előszóban hangsúlyoz, s nem is pusztán azért, mert valami félreértelmezett objektivitásigényből fakadóan megvetendőnek tartja, ha egy kutatási programot nem államilag leosztott pénzekből finanszíroznak. A fő probléma az, hogy „A 21. század kommunikációja” című projekt sikerességének vagy akár csak legitimitásának elismerése is a tradicionális filozófia művelőinek intézményes hátterét és így egzisztenciáját fenyegetné: be kellene látniuk, hogy amit „filozófia” címszó alatt művelnek, nem más, mint *out-of-date* légvárépítés.

Nyíri és munkatársai ugyanis nem kevesebbet állítanak, mint hogy a filozófia állítólagos örök problémái az írásbeliségnek köszönhetik a létüket, és az írásbeliségre ráépülő másodlagos szóbeliség – és különösen: a képi gondolkodás – újbóli előtérbe kerülése a klasszikus filozófia végét fogja jelenteni. Ezért aztán a mobil kommunikáció filozófiájával nem lehet mást kezdeni, mint vagy azonosulni vele, vagy egyszerűen negligálni. Paradigmaváltás zajlik, és az érvek nem képesek áthatolni az egyik paradigmából a másikba. Egy formálódó és képlékenységet önnön *differentia specificájaként* aposztrofáló hérakleitoszi paradigma csap össze az uralkodó, monolit és immobilis parmenidészivel. A honi mobilkommunikáció-filozófiai kutatási irány (melynek előfutárai Nietzsche, Wittgenstein, Heidegger, az amerikai pragmatikusok és a torontói iskola gondolkodói) a mai általános „hérakleitizálódás” sajátosan magyar – mindazonáltal a magyar és a nyugati filozófia viszonyát történetileg tekintve egyedülállóan úttörő – válfaja. Egyetérthetünk az új iránnyal vagy vitába szállhatunk vele, ám az újdonságát mindenképpen ünnepelnünk illene – ám persze csak fanyalgunk. Nagyon magyar dolog ez.

Ideje tehát fontolóra vennünk: mi is az, ami filozófiailag releváns a mobiltársadalomkutatásban (*sic!*)? Mivel járulnak hozzá e kutatások ahhoz, ahogyan a világot *mint*

egészet látjuk? Ez a kérdés áll a jelen kötet háttérében, amely az eddigi kutatások összegzésére törekszik. A kötet alcíme: „Paradigmák – Perspektívák”; szörszálhasogatás helyett nagy távlatok felvázolásának igényét sejteti. Tudományoskodás helyett pedig tudományosságra törekvéssel kell szembesülnünk: ahelyett, hogy saját *armchair* textusainak mélységeit igyekezzünk feltárni, a mobiltársadalomkutató (*sic!*) részese igyekszik lenni egy tudományközi dialógusnak, hogy eszmetörténeti jártasságát interdiszciplináris szintézisre használja fel. A filozófiában rejlő intellektuális potenciált arra kell szerinte fordítani, amire Platón, Descartes, Kant vagy éppen a rögvest megidézett Hegel fordította: a *saját kora* problémáinak megragadására. Az ekképp gondolkodó filozófus munkája szükségképpen átfogóbb képet fog nyújtani az iskolafilozófusénál, és éppen azáltal, hogy a tudományos kutatásokra és a mindennapi praxisra is mer hagyatkozni. Ezek után *bármivel* foglalkozzon is, annak több köze lesz ahhoz, amit magam filozófián értek, mint a mai *mainstream* áramlatok többségének – legyen az bár egy *kütyü*; és még inkább így áll a helyzet, ha a *kütyүнél* csak egy kicsit is többről van szó. Személy szerint engem, a mobiltelefonját inkább csak zsebórának használó, a szomszéd szobában ülő kollégával is *e-mailben* (vagyis írásban) kommunikáló, kábelhez kötve „netező” és amúgy is gyakran *offline*, ódivatú, betűzabáló filozófust felettébb bosszantana, ha még életem során bebizonyosodna, hogy Nyíriéknek igazuk van. Ám a kérdéssel nem foglalkozni, a fejünket a homokba dugni és minderre még büszkének is lenni – nos, ez legalábbis felelőtlenség.

Persze a mobil kommunikáció kutatásának filozofikus voltát illetően azért is mérülhet fel kétely, mert a korábbi kötetekből többnyire hiányoznak a tradicionális filozófiai témák, s így kérdéses a diszciplináris kontinuitás. Ennek egyik oka az, hogy a projekt filozófus résztvevőinek fő teoretikus bázisa jellemzően olyan, filozófusként nem kanonizált szerzőkön nyugszik, mint a torontói iskola tagjai, illetve annak magyar előfutárai. Sőt, még amikor filozófusokra hivatkoznak is, nem azokra a pontokra helyezik a hangsúlyt, amelyekre a hagyományos filozófia művelői szokták. Amikor Nyíri Wittgensteinjét vagy Heideggerét olvassuk, nem azok a gondolatok köszönnek vissza, amelyekre iskolák épültek az elmúlt fél évszázadban.

Ám ha részben jogos volt is ez a meglátás az előző eredmények kapcsán, a jelen, összegző kötetről feltétlenül elmondható, hogy számos tradicionális filozófiai kérdés is explicit módon megjelenik benne. Pléh Csaba és Bedő Viktor kognitív kérdéseket boncolgató tanulmányai elmefilozófiai szövegek; vérbeli episztemológiát művel Kondor Zsuzsanna, Golden Dániel és Palló Gábor; no, és nem mehetünk el szó nélkül a teret (András Ferenc) vagy éppen az időt (Nyíri Kristóf) filozófiailag elemző dolgozatok mellett sem. Így aztán a filozófiai témájú írások – mondhatni – felülreprezentáltak a jelen kötetben.

Pléh Csaba (*Reprezentációs rendszerek, szelekció és gondolati terjedés*, 11–19. o.) három tézist állít fel (13. o.): felhívja a figyelmet gondolkodás- és közlésmód szoros kapcsolatára, ezek elemzéséhez analógiákat hív segítségül az evolúciós, egyedfejlődési és kulturális perspektívák köréből, s végül rámutat, hogy az analógiák háttérében oksági kapcsolatok vannak. Pléh célja az analógiákkal az, hogy a már vizsgált evolúciós lépésekre kidolgozott módszertant hívja segítségül, amikor a mostani, illetve majdani változásokról beszél.

A gondolkodás és a nyelv viszonyát taglaló szakasz (16–17. o.) olvasásakor – minek tagadjam – előtört belőlem az antireprezentacionista. Pléh persze nem feledkezik meg arról, hogy „[v]annak természetesen olyanok, akik szerint egyáltalán nincsenek reprezentációs viszonyok. Nevezük ezeket gonosz behavioristáknak” (uo.). A két jelző kö-

zül a rosszabbat: a behaviorizmus vádját feltétlenül vissza kell utasítanom. Számtalan nem behaviorista módja is lehet a reprezentációs modell elvetésének; akár egyenesen az, hogy a külvilágot magát is normatíve (például hegelianus módon) írjuk le. Magam inkább wittgensteini/davidsoni alapokon arra hajlanék mégis, hogy azt állítsam: a nyelvi jelenségek egymáshoz való viszonyai elégségesek ahhoz, hogy a nyelv értelmességét magyarázzák, a kommunikáció ténye pedig garantálja, hogy a nyelv embertársainkkal, és így a külvilággal is összeköt bennünket.

Mindenesetre az emlékezeti rendszerek kapcsán Pléh a mobil technológiával kapcsolatos egyik legrosszindulatúbb – és a tanulmány alapján teljesen alaptalan – köz-hiedelem cáfolatához jut el: az információ mobil hozzáférhetősége nem a sokat emlegett *globális elhülyüléshez* vezet. A környezetünkbe externált tudásunk révén – akárcsak anno a könyveknek köszönhetően – „emlékezetünk felszabadul, és további kapacitásokat nyerünk” (18. o.).

Kondor Zsuzsanna (*Mobil kép – mobilizált tapasztalat*, 21–28. o.) a képek kommunikatív és reprezentatív szerepét vizsgálja. Felhívja a figyelmet arra, hogy „[a]z írásbeliség hosszú évszázadai [...] sajátos gondolattechnikákat hívtak életre, [...] amelyek a vizuális információfeldolgozás eredményét csak részben fedik” (21. o.). Számos mentális képességünk kiaknázatlan marad, ha a képi gondolkodást – amint tettük volt évszázadokon át – továbbra is elnyomjuk. A mobiltechnológia pedig – a telefonokba szerelt digitális kamerák és az MMS révén – jelentős lépés afelé, hogy a képi kommunikáció erősödjék. Kondor szerint „MMS váltása javarészt közeli barátok között, igen szűk körben tapasztalható”, melynek oka az, hogy „egy kép értelmezéséhez közös kontextuális ismeretek megléte szükséges” (23. o.). A szokásos technofób ellenérzéseket cáfolva tehát a mobiltelefon éppen hogy képes „használóját kapcsolataiban mintegy megerősíteni” (uo.).

A tanulmány számomra leginkább megvilágító erejű részében – ahol is a képek immerzív erejéről beszél (25–28. o.) – Kondor olyan következtetésekre jut, amelyek *hardcore* ismeretelméleti vitákban is komoly relevanciával bírnak. Olybá tűnik, Kondor historikus-evolutív perspektívája egyetlen teoretikus keretben képes szintetizálni egy manapság igen divatos, direkt realista álláspontot annak egyik legkomolyabb ellenfelével, a kantianizmussal. Kondor számára ugyanis nem két oppozit pozícióról van szó. Az eredendően képies gondolkodásunk korában a valósághoz való viszonyunk éppen olyan volt, amilyennek egy direkt realista leírná. A nyelv kialakulásával aztán annak eredetileg kommunikatív funkciójára mindinkább *ráépült* a fogalmi reprezentáció, ami az írásbeliségnek volt köszönhető. Kant korára – akit Kondor név szerint nem említ, de nyilván paradigmátikus alak itt – az értelmiségi elit feje már tényleg tele lehetett a megismerés transzcendentális előfeltételeit képező intellektuális teherrel, és valóban úgy voltunk képesek csak érzékelni a külvilágot, ha tiszta szemléleti formáinkat a valóságra vonatkoztattuk, majd értelmi fogalmaink alá szubszumáltuk az érzéki sokaságot. Kondor perspektívájából alátékintve e skolasztikus vita még meddőbbnek tűnik, mint valaha: ha kantiánusok szeretnénk maradni, olvassunk jó vaskos könyveket, s ha újra direkt realistákká akarunk válni, egyszerűen váltsunk több MMS-t szeretteinkkel.

Benedek András (*Mobil tanulás és az egész életen át megszereshető tudás*, 29–37. o.) az élethosszig tartó tanulás és a mobil tanulás oktatáseméleti kérdéseit joggal kapcsolja össze. Arra a következtetésre jut, hogy „[a]z internet és a mobiltelefonok világa félreismerhetetlenül egyfajta *szerves tanulási környezeté* válik” (34. o.), s „[a] kor egyik peda-

gógiai ellentmondása, hogy e változások ellenére a gondolkodás, a tanulás és a kommunikáció továbbra is az osztályteremben elhangzó *szavak* világában zajlik” (35. o.).

A mobilmunka jelenségére hívja fel a figyelmet Maradi István (*Mobilmunka*, 39–49. o.), utalva arra, hogy a mobilitás nem feltétlenül jelent mobiltelefonon végzendő munkát. A mobilmunka nem, illetve nem teljesen helyhez kötött; nagy részben otthon vagy útközben is végezhető. Mindazonáltal „a hely továbbra is rendkívül fontos szerepet játszik a mobilmunkás életében” (40. o.).

Kovács Kristóf (*A modern technológia szerepe az IQ generációk közti növekedésében*, 51–60. o.) az intelligenciahányados generációk között nemzetközi viszonylatban mérhető mértékű növekedéséről számol be, ismét csak cáfolva a közvélekedést, hogy az elektronikus média korában az emberiség *elhülyül*. A számos magyarázó hipotézis között – azokat nem riválisokként, sokkal inkább egymás kiegészítőiként látva – hangsúlyozza az elektronikus média szerepét, ami főleg a vizuális/ikonikus jellegű feladatok megoldására gyakorolt, természetesen pozitív hatásban érhető tetten.

Sándor Klára (*Vissza a természeteshez*, 63–71. o.) nyelvészként azt a kérdést vizsgálja, hogy „rontja-e a mobiltelefon a nyelvet” (63. o.). Válasza filozofikusan terapeutikus: a kérdés elhibázott, mert feltételezi, hogy van olyasfajta változhatatlan entitás, mint a „jó” nyelv, amely elrontható – s persze e változhatatlanság mítoszát az írásbeliség számlájára írhatjuk. Miközben említ számos nyelvi változást, amelyek a szóbeliség jegyeit magán viselő, jóllehet írott SMS használatából fakadnak, kiemeli, hogy „[a] mobilkommunikációval kapcsolatos félelmek valójában a szóbeliségtől való félelmek” (66. o.), pedig a mobil által „az a kommunikációs közeg tér vissza, amely az ember számára a legtermészetesebb” (67. o.).

Golden Dániel (*Mobilizált észlelés*, 73–81. o.) a mobiltelefont egyfajta protézisként fogja fel, azt az általánosabb hipotézisét is példázandó, hogy „[a]z emberi képességek vélt vagy valós *fogyatékoságainak* kiküszöbölése egyike a technológiai fejlődés legfőbb motorjainak” (74. o.) – tehát mobiltelefonra azért van szükségünk, mert nem hallunk kellően messzire. A mobil „kitágítja az ember természetes észlelési környezetét” (75. o.), ezáltal fizikai kapcsolataink meghosszabbítását eredményezi (79. o.). Goen szerint azonban a kommunikációfilozófiai paradigma nem alkalmazható maradéktalanul a mobil percepció elméletére: „nem az érzékletek közvetlen megosztásáról van itt szó” (81. o.), és bár „a tudást érintő változások [...] nem annyira az episztemológia, mint inkább a tudásszociológia szótárával írhatóak le”, a mobil észlelés *tapasztalás*, nem tudás, s így nem társas (uo.).

András Ferenc (*A tér mint kommunikációs színhely*, 83–90. o.) szerint a „térről mint kommunikációs színhelyről” való beszédhez szükséges minimális elköteleződés a „kommunikációs szereplők elkülönítése” lesz (86. o.), azaz a kommunikációs tér előfeltételezi a fizikai teret. András az „egyidejűség mítoszaként” emlegeti azt a vélekedést, amely negligálja, hogy az információhoz való hozzáféréshez szükséges „időigény sohasem csökkenhet nullára” (87. o.), így a fizikai tér szerepe *elvileg* redukálhatatlan a kommunikációs térről alkotott magyarázatainkból.

Nyíri Kristóf legújabb, az idő természetére irányuló kutatásaiba nyújt bepillantást (*Idő és mobilrend*, 91–100. o.). Az időtematika filozófiai jelentősége vitathatatlan; talán a mobilkommunikáció relevanciája vár indoklást: a mobiltelefon egyrészt mint óra, másrészt mint koordinációs és időorganizációs eszköz jelenik itt meg.

Nyíri amellett érvel, hogy a mobil korban „nemcsak az időről való beszédünk változott meg, sőt nem is csupán az időélményünk. Ami megváltozott, az az idő természete maga” (91. o.). Így aztán elsősorban a szubjektivista/konstruktivista időfelfogások képviselőihez képest pozicionálja saját álláspontját – egy objektivista időszemlélet nyilván nem engedné meg, hogy társadalmi változások befolyással lehetnek az idő természetére. Bergsonnál elidőzve arra jut, hogy az idő voltaképp tartam (95. o.), amely elképzelés egyébként összhangba hozható lenne egyes kortárs eseményontológiákkal. Heideggerrel leszögezi, hogy „lenni annyit jelent, mint időben lenni” (uo.), s Wittgensteinnel hangsúlyozza, hogy nincs olyan dolog, mint az idő, csak az időről való beszéd mód szüli az efféle félreértéseket (96–97. o.).

Saját időfelfogását vázolandó Sellars szellemét idézi meg; az időt ennek alapján mint teoretikus entitást, vagyis társadalmi konstrukciót látta. Nyíri tehát konstruktivista, de nem antirealista az idő tekintetében: idő *van*, de csak amennyiben létrehoztuk. S éppen ez teszi lehetővé, hogy a társadalmi változások az idő természetében is változásokat generáljanak. A mobilkoordináció eredménye Nyíri szerint a „személyre szabott idő élménye” (99. o.) lesz.

Szvetelszky Zsuzsanna (*Mobilkommunikáció, önszerveződés és városrehabilitáció*, 101–108. o.) emlékeztet a projekt egy korábbi eredményére, miszerint „a multimédiális mobilkommunikáció nemcsak a globális tájékozódást teszi hatékonyabbá, de a helyi kötődéseket is erősíti” (103. o.). A „mobilkommunikációban rejlő közösségépítő lehetőségeket” (101. o.) tárgyalva arra jut, hogy a mobil lokatív információ a „tudatos városhasználatot” (107. o.) fokozhatja. Ennek lényeges mozzanata a mobil elektronikus térkép, melyről Bedő Viktor ejt több szót (*Térképek mint gondolkodásunk eszközei*, 109–118. o.). Bedő a mobil gyakorlati tudás helyérzékeny aspektusaira hívja fel a figyelmet, a vizuális mintázatok gondolkodásunkban betöltött szerepére mutatva rá.

Prazsák Gergő pedig (*Network Society 2.0, virtuelle Gemeinschaft*, 119–130. o.) az empirikus szociálpszichológia és a gráfelmélet/hálózatelmélet szintézisére alapozva körvonalazza az újabb típusú „behálózott társadalom” kutatásának néhány lehetséges témáját.

Dányi Endre (*Az internet és a mobiltelefon mint versengő metaforák*, 133–141. o.) a mobiltelefon és az internet politikai kommunikációban betöltött szerepéről ír. Az internet mint „a teljes új médiakörnyezet” (136. o.) víziójával szemben – a mobiltelefon politikai kommunikációban betöltött szerepére utalva – a médiumok közötti kapcsolatokat hangsúlyozza (139. o.), míg Schneider Henrik (*A tudósító mobil. Új platform a civil médiában*, 143–151. o.) a mobiltelefonnak a médiában betöltött szerepére, alkalmazásának előnyeire és korlátaira mutat rá, nem feledkezve meg arról a kérdésről sem, hogy a mobil használata vajon befolyásolja-e a megfigyelt eseményt (150. o.) – jöllehet a kommunikációs közegből adódó zaj problémája nem mobilspecifikus; a mobil kommunikáció *elvéiben* semmivel sem torzít jobban, mint bármely más típusú kommunikáció.

Palló Gábor (*Tanúság, képek és a tudomány hihetősége a mobilidőszakban*, 153–161. o.) kérdése az, hogy „érintetlenül marad-e a tudományos állítások igazsága a digitális képek használatakor” (154. o.). Ez a társas episztemológia területére vezet, amely szerint „ismereteink többségét nem saját tapasztalatainkból szerezzük, hanem más emberektől” (155. o.). Ezen tudásszerzési formát nevezzük tanúságnak, „melyet a mobiltelefon ragyogóan kiszolgál” (uo.). Palló kiemeli a képek mint juszifikációs eszközök szerepét:

„a képeknek ugyanolyan ismeretelméleti értéke lehet, mint a tapasztalatnak vagy az emlékezetnek” (158. o.). A digitális képalkotás elősegíti a pontosabb képi reprezentációt, valamint a hamisításnak (és a hamisítás kiszűrésének) a lehetőségét is. Palló tehát joggal vonja le a következtetést, hogy a multimediális mobiltelefon komoly ismeretelméleti szerepet játszik a tudományban (161. o.).

Az amúgy laptop mellé becsúszatható, karcsú kötet – az előszóval együtt – mintegy tizenhat tanulmányt tartalmaz, így kb. tíz oldal jut egy-egy munkára. Ez nagyon jól tesz az olvashatóságnak. Különösen fontos ez azért, mert a téma iránt érdeklődők bizonyos hányada feltehetőleg – ugyanúgy, mint jómagam – nem szeret papírral túl sokat szemézni; ha csak teheti, LCD-n olvas; gyűlöl – kulcsszavas keresés helyett – visszala-pozgatni; bosszantja, hogy böngésző – és így csúszka – híján nem látja, éppen hol tart a szövegben; értetlenkedik, miért neki kell a linkeket belefirkálnia a szövegbe, hogy összefüggéseket tárjon fel a bekezdések között; és eleve fárasztja a szemét a vakító, hó-fehér papíron lévő, éles kontrasztú betűk olvasása. S ha már betűk: szintén az olvasást könnyíti, hogy a szöveg viszonylag nagy méretű, talpatlan betűkkel van szedve. Amit e tekintetben hiányolok, az a tanulmányokban annyit hangsúlyozott képek: valamelyes multimedialitás határozottabb megjelenése.

Az írások közötti tematikus átfedések, illetve az előző kötetekben közölt, közösen használt textuális bázis azt mutatja, valóban alakulóban van az a diszciplína, amelyet művelői „mobiltársadalomkutatásnak” kereszteltek el. S az egyes tanulmányokat olvasva az is kiderül, hogy ha némiképp lassabban is, mint az empirikus tudományos vizsgálódás, a filozófiai reflexió is kezd olyan mélységű lenni a mobilkutatás vonatkozásában, hogy megfelelhessen a társadalmi kihívásoknak és szakmai kívánalmaknak.

A mobiltelefon jövőbeli társadalmi hatásai persze kérdésesek, ám hogy hatásai lesznek, mert *már vannak*, az immár nem pusztán mindennapi tapasztalat, de tudományos tény. S hogy a filozófusközösség komolyan vegye a mobilkommunikáció gerjesztette fogalmi problémákat, az nemcsak a mobilhasználók, hanem éppúgy a filozófusok érdeke is.

Danka István

Filozófus, a Pécsi Tudományegyetemen és a müncheni Ludwig-Maximilian Egyetemen végezte tanulmányait, jelenleg a Leedsi Egyetem filozófiai doktori iskolájának ösztöndíjas hallgatója. Fő kutatási témája a filozófia szerepe a felsőoktatásban az elektronikus kommunikáció korában. Posztgraduális tanulmányokat és kutatásokat Pécsen, Bécsben és a bergeni Wittgenstein Archívumban folytatott. 2001 és 2006 között az MTA Filozófiai Kutatóintézetének tudományos segédmunkatársa volt. 2002 és 2004 között szemináriumokat tartott a Pécsi Tudományegyetem filozófia szakán, majd az ELTE Eötvös Collegiumában. Számos nemzetközi és hazai konferencián szerepelt előadóként, publikációi Wittgensteinről, valamint a nyelvfilozófia, az ismeretelmélet, a kommunikációfilozófia és a pragmatizmus témakörében jelentek meg magyar és angol nyelven. E-mail: danka.istvan@gmail.com

KONFERENCIABESZÁMOLÓ

Udvardi Attila

OECD FORUM 2007

Az *OECD FORUM 2007* című konferenciát május 14–15-én rendezték meg Párizsban, közel másfélezer érdeklődő részvételével. A Fórum ún. *multi-stakeholder* csúcstalálkozó, melynek keretében a Nemzetközi Gazdasági és Fejlesztési Szervezet (*Organisation for Economic Cooperation and Development*, OECD) tagországainak állami vezetői, az üzleti szféra, a munkaerő-piaci szervezetek, a civil szféra, valamint számos fontos nemzetközi szervezet felső vezetői beosztásban dolgozó képviselői kerekasztal-megbeszéléseken vitatják meg a nemzetközi szinten napirenden lévő „forró” témákat. A 2007. évi konferencia fő témája az innováció, a növekedés és a méltányosság összefüggő problémaköre volt. Mivel az OECD Fórum minden évben elsősorban a jövő globális kihívásaira keresi a választ, a „legjobb gyakorlatokat”, megállapításai hasznos kiindulópontként szolgálhatnak mind az üzleti szektor, mind a civil szféra, mind az állam stratégái számára.

A világgazdaság már ötödik éve a folyamatos expanzió időszakát éli: a hetvenes évek eleje óta a jelenlegi szakaszban tapasztalható a legerőteljesebb növekedés. A globalizáció kihívásaira adandó elsődleges válasz – a konferencia kiemelt fontosságú üzeneteként – abban foglalható össze, hogy a versenyképesség fokozásának, illetve fenntartásának fő eszköze az *innováció*, a folyamatos megújulás képessége. Az innovációs teljesítmény ösztönzésének alapvető és egyre inkább felértékelődő eszköze az *oktatás*, nem lebecsülve ugyanakkor a tudományos és technológiai előnyökre építő versenyképes üzleti környezet jelentőségét sem. A politikai döntéshozók egyre inkább felismerik az innováció és a gazdasági siker közötti kapcsolatokat: a tudás előállítása, terjesztése és felhasználása döntő szerepet játszik a gazdasági globalizáció folyamatában. Az innovációs teljesítmény, az újítások terén élen járó nemzetek versenyképessége javul, s ezek az országok válnak vonzó tereppé a beruházók számára. Az innovációban élen járó országok felkészültebbek a nemzetközi versenyben való helytállásra, és bizonyítottan sikeresebben felelnek meg a társadalmi és környezeti kihívásoknak is. Az innovációs tőke a legfontosabb globális versenyképességi tényező, semmi sem lehet hatékonyabb a technológiába történő beruházásnál. A globalizáció kihívásaira csak a *reformképes országok* válaszolhatnak eredményesen. A sikeres reformok alapja a *rugalmasság*, valamint a *társadalmi biztonságérzet* fenntartása és folyamatos tudatosítása. A globalizáció legnagyobb kihívásai közé tartozik továbbá a *méltányosság*, az egyenlő esélyek biztosítása – többek között az egészségügyi innovációkhoz való hozzájutás, valamint a nyílt, igazságos, biztonságos, nem diszkriminatív és előre kiszámíthatóan alakuló multilaterális kereskedelem tekintetében is.

Az innováció és a gazdasági teljesítmény közötti közvetlen kapcsolat a társadalompolitika egyre szélesebb körben elfogadott elemévé válik. Michael Mandel legújabb könyvében az alábbi kontextusba helyezi az innováció fogalmát: „Azon politikusok és

közgazdászok, akik a gazdasági növekedés feltételei között elmulasztják megemlíteni a technológia jelentőségét, a *növekedés ellenségeiként* is aposztrofálhatók.”¹

Az OECD az innováció három alappilléret *az elérhető, minőségi oktatásban, a tudományba és a technológiába történő befektetésben, valamint az innovatív, üzleti orientációjú környezet megteremtésében látja*. Az innováció és a gazdasági növekedés közvetlen összekapcsolásához innovációbarát üzleti környezet kialakítása szükséges, melynek fő jellemzői a „három i” feladataiban foglalhatók össze:

1. az innováció fontosságának tudatosítása (*innovation*),
2. az innováció eredményeinek értékesítése megfelelő szabadalmaztatási háttér biztosításával,
3. a globális gazdasági folyamatok kihívásainak megfelelő attraktív befektetői környezet biztosítása (*investment*).

Az innovációnak a fejlődés szolgálatába állítására eklatáns példát nyújt a „*One laptop per child*” elnevezésű program. Az akadémiai és az üzleti szféra kooperációjának eredményeként egyszerűen kezelhető, százdolláros áron elérhető, hordozható számítógépeket fejlesztettek ki a világ legszegényebb országaiban élő gyermekek számára. E kismértékűnek nevezhető innováció a fejlődő országok számos közössége előtt nyitja meg a lehetőséget, hogy behozzák vagy legalábbis jelentősen csökkentsék évtizedes lemaradásukat.

Mi áll a sikeres reformok hátterében?

A sikeres reformok alapját jelentő *rugalmasságot és társadalmi biztonságot* összevontan kifejező „*flexicurity*” (*flexibility + security*) például a dán munkaerőpiac jelenlegi sikerét meghatározó alapvető tényező: a *flexicurity* jegyében a munkáltató korlátlanul élvezi azt a lehetőséget, hogy a termékei, illetve szolgáltatásai iránti kereslet változásával párhuzamosan rugalmasan módosíthatja a munkavállalói létszámot. Nincs a munkavállalókat védő jogi szabályozás, nincs a munkavállalók elbocsátása esetén a vállalkozók számára nagy terhet jelentő magas végkielégítés. Ez a rendszer lehetőséget biztosít a dán vállalatok számára a szükségletekhez igazodó – sok esetben az átlagosnál nagyobb – dolgozói létszám foglalkoztatására, amikor a konjunktúra tartóssága és intenzitása nem határozható meg előre. Bevezetése gyorsan és tartósan 3,5 %-osra csökkentette a dán munkanélküliségi rátát, ugyanakkor nem bizonyult inflációgerjesztő hatásúnak. Az elbocsátott munkavállalók ugyanakkor – a korábbi személyi jövedelemadó befizetéseikből – bőséges munkanélküliségi járadékban részesülnek. A *flexicurity* fontos eleme továbbá a széles horizontú felnőttképzési rendszer, ami minden munkanélküli számára új készségek megszerzését teszi lehetővé viszonylag rövid idő alatt, megakadályozva a társadalmi kirekesztődést.

¹ Mandel, Michael: *Rational Exuberance: Silencing the Enemies of Growth and Why the Future Is Better Than You Think*. 2004.

Amennyiben az emberek biztonságban érzik magukat mindennapi életükben, a reformok mellett is szívesebben kiállnak. A globalizáció folyamatos reformokat kíván, a reformok azonban csak a társadalmi biztonság megteremtésével karöltve valósíthatók meg. Az ún. „*smart reform*” egyenlő prioritásként kezeli a rugalmasságot és a biztonságot. A sikeres reform dán „receptje”: *bármely jelentősebb szerkezeti változtatás, reform csakis a szociális szempontokra tekintettel válhat sikeressé.*

A sikeres reformfolyamatok elengedhetetlen feltétele a professzionális kommunikáció (a reform mint „meglepetés”, ezt követően érvekkel történő meggyőzés a reform szükségességéről, majd motiváció a társadalmi szerepek, a beidegződött kötelezettség-tudat megváltoztatására), a társadalmi legitimitás, a politikai konszenzus, valamint a „fontolva haladás” (*slow is beautiful*) is.

A reformok sikere a montreali nemzetközi gazdasági fórumok (*International Economic Forum of the Americas/Conference of Montreal*) alapító elnöke, Gil Rémillard szerint az alábbi elvek érvényesülésétől függ:

- a tervezett reform elemeinek teljes körű vizsgálata (diagnózis: a változtatás szükséges elemei, a célok, a szükséges eszköztár, várt hatások);
- eltökéltség a végrehajtásban (erőskezü vezetési, jól megtervezett kapcsolódási pontokat tartalmazó cselekvési terv);
- tapasztalt, neves személyiségeket magában foglaló reformer csapat;
- dinamikus, realiztikus akcióterv, mely lehetőséget biztosít a menet közbeni változtatásokra, valamint biztosítja a funkciók, programok és szolgáltatások folytonosságát;
- belső és külső kommunikációs rendszer, mely biztosítja az átláthatóságot és folyamatosan informálja a partnereket, a vevőket és a befektetőket.

A szellemi tulajdonjog védelmének legújabb dilemmája

A *szellemi tulajdonjog* megfelelő védelme jelentős kihívás az innovatív gazdaságok előtt. A globalizáció mellett az internet, az új szoftverek és a biotechnológiák megjelenése egyrészt szükségessé teszi a gyártók és a kutatók szorosabb együttműködését, másrészt megkönnyíti illegális másolatok készítését a szellemi alkotásokról, megkérdőjelezve a szellemi tulajdonjogok védelmének jelenlegi hatékonyságát. A kormányzatok ennek következtében kénytelenek szigorítani az *IPR (International Property Rights)* szabályokon. Ezzel párhuzamosan az innovációs folyamatok egyre nyíltabbá válnak, az új elgondolások, az innováció révén keletkező tudás számos globális forrásból táplálkozik, amelyek nemritkán szoros kapcsolatban állnak és együttműködnek egymással. Így a döntéshozók oldaláról jogosan merül fel a kérdés: *Megteremthető és fenntartható-e az egyensúly az innováció védelme és az új tudáshoz való gyors hozzáférés között?* E dilemma eklatáns példája az új életmentő gyógyszerek ingyenes hozzáféréseinek biztosítása (főként a harmadik világban). Mi tehát az *IPR* alapelve? A profit vagy az emberi élet védelme?

Japán a nemzetközi szinten tevékenykedő társaságok *IPR*-jogainak védelmében – más jelentős országokkal karöltve – szorgalmazza egy megújított szabadalmi rendszer,

az ún. „*Patent Prosecution Highway*” megteremtését, melynek az a lényege, hogy az első országban szabadalmaztatott alkalmazások a partnerországokban mindössze egyszerűsített szabadalmi eljáráson mennek keresztül. Japán a közelmúltban ilyen megállapodást kötött az USA-val, Dél-Koreával és az Egyesült Királysággal. Amennyiben a rendszer sikeresnek bizonyul, a megállapodás keretében szabadalmazott termékek szabadalmaztatási eljárásának időtartama a jelenlegi tizenhat hónapról várhatóan két és fél hónapra csökken. Japán mindemellett a szellemi tulajdonjogok védelmének fontosságát tudatosító országos kampányt indított a kis- és középvállalatok körében, a szellemi tulajdon hatékony felhasználása érdekében.

Oktatás, innováció, versenyképesség

Az oktatás és a gazdasági növekedés kapcsolata elvitathatatlan, a társadalmi egyenlőtlenségek azonban jó néhány országban erősen befolyásolják az oktatáshoz való hozzáférés lehetőségeit. Az egyenlőtlenség a társadalmi-gazdasági, lakóhely szerinti (városi/vidéki), etnikai, nemi, demográfiai, valamint egyéni különbségek dimenzióiban jelentkezik. Az iskolázatásból kimaradó gyermekek nagy többsége olyan vidéki, szegény családokból származik, amelyekben az anya is aluliskolázott.

Az oktatáshoz való egyenlőbb hozzáférés érdekében az UNESCO illetékes főtítokár-helyettesének (*Deputy Assistant Director-General for Education Programme Management*), Ana Luiza Machadónak az alábbiakban összefoglalható, kulcsfontosságú üzeneteit érdemes megfontolni:

- A gazdasági növekedés nem vezet automatikusan társadalmi egyenlőséghez.
- A társadalmi igazságosságon alapuló növekedés mindenki számára minőségi oktatást követel.
- Az oktatásban rejlő egyenlőtlenségek feloldása interszektorális megközelítést kíván.
- Az oktatás nemcsak növekvő, hanem egyben hatékonyabb befektetéseket kíván meg.

Globális társadalmi és gazdasági paradigmaváltásra van szükség, ami többek között az *élethosszig tartó tanulás* elterjedését is magában foglalja. E célnak alárendelten hirdették meg „Az oktatás évtizede (2005–2015)” elnevezésű programot.

Izrael az elmúlt három évtizedben jelentős hangsúlyt fektetett oktatási rendszerének fejlesztésére, s az erre irányuló program keretében különös hangsúlyt helyezett az orvostudományi, valamint a biotechnológiai képzésre. Korábban az USA által nyújtott kedvező kutatási környezet, valamint az ottani munkalehetőségek „elszívó” hatására az izraeli felsőoktatásban végzettek tömegével hagyták el az országot. Mára ez a tendencia megszűnt, mivel „az ész visszahozatala” (*bringing back brains*) jelszóval érvényesülő oktatási stratégiának köszönhetően jelentős kutatási potenciállal bíró cégeket telepítettek le, munkalehetőséget biztosítva az egyetemről kikerülő kutatók számára.

Infrastruktúra 2030

2030-ra az infrastruktúra fejlettségét – a jelenlegi helyzettel ellentétben – várhatóan nem csupán az állami szektor, hanem *az üzleti szféra szerepvállalása is erősen befolyásolni fogja*. Jelenleg globális szinten alábecsülik az infrastruktúra fejlettségének jelentőségét: az infrastruktúrának a gazdaság teljesítményére gyakorolt hatását sok helyen másodlagos fontosságúnak tekintik, holott az általa meghatározott lehetőségek előbb-utóbb a *gazdasági növekedés szűk keresztmetszetévé válnak*.

A jövő infrastrukturális fejlődése előtt álló egyik legjelentősebb kihívás abban nyilvánul meg, hogy *az OECD-országokban egyre szélesedik a rés a jövő infrastrukturális szükségletei, valamint az állami szektor hagyományos forrásokból táplálkozó finanszírozási képessége között*. Az infrastruktúra mindenkori állapotáért az állam vállal felelősséget: az állam dönthet a magánszektor bevonásáról a tervezési, a finanszírozási és az irányítási folyamatokban egyaránt. Ebben a rendszerben egyes infrastruktúra-típusok (pl. telekommunikáció, elektromos áramellátás, légi szállítás) finanszírozására és működtetésére a magánszektor hivatott, míg más típusok (pl. a szárazföldi – különösen a vasúti – szállítás) állami finanszírozást is igényelnek.

A világ jelentősebb nyugdíjalapjai közül egyre több definiálja az infrastruktúrát mint *független befektetési lehetőséget*, növekvő teret engedve az infrastrukturális befektetéseknek. 2006-ban több tíz milliárd dollár áramlott az újonnan megnyitott *infrastruktúra-alapokba*. Ebből adódóan már a kormányzatok is új kihívás előtt állnak: képesek-e új üzleti modellek felállítására, esetleg olyan partneri viszonyok kialakítására, amelyek megfelelő teret biztosítanak a befektetések szempontjából eddig „mostoha sorsra” ítélt infrastrukturális fejlesztési programoknak. Az egyik előremutató lehetőség e tekintetben a közszféra és a magánszféra együttműködése terén már nemzetközi viszonylatban is egyre nagyobb teret hódító PPP (*Public-Private Partnership*) konstrukció, ami a magántőke és a magánszektorban fellelhető szakértelem felhasználásával hatékonyabbá teszi az állami beruházásokat. Az Egyesült Királyságban az elmúlt tíz év során 900 fejlesztési program valósult meg PPP konstrukcióval, összesen kb. 50 milliárd font értékben. A fejlődő országokban a beruházások legjelentősebb fékezőereje továbbra is a politikai stabilitás hiánya, ráadásul itt van a legnagyobb szükség a víz- és energiaellátás, továbbá a fenntartható környezet biztosítására, valamint hatékony szállítási rendszerekre.

Globális egészségügyi szabványok

Az egészségügyi rendszerek, az orvostudomány innovációi betegek millióinak életminőségét javították az elmúlt években, ugyanakkor több száz millió ember továbbra sem jut hozzá alapvető gyógyszerekhez és egészségügyi ellátáshoz.

Ma az egészségügy komplex problémakörében is alapvető szerepet játszik a tudás mellett a technológiák és az információk terjedése. A Nemzetközi Szabványügyi Szervezet (*International Organization for Standardization, ISO*) ezen a területen is meghatározza a megfelelő szabványokat, melyek segítségével az eddig egymástól független és jelentősen különböző információs rendszerek az egészségügyben is képessé válhatnak az együttműködésre.

Az ISO és egyéb nemzetközi szabványok elősegítik az új technológiák és a bevált gyakorlatok, az új termékek és szolgáltatások gyors nemzetközi elterjedését, s egyben biztosítják a globális értékláncok hatékony és biztonságos működését.

Az egészségügyi ISO szabványokat már jelenleg is széles körben használják az alábbi területeken:

- gyógyászati laboratóriumok minőség- és kompetenciamenedzsmentje;
- gyógyászati eszközök gyártásának és fejlesztésének minőségbiztosítása;
- gyógyászati eszközök, gyógyszerek csomagolása;
- egészségügyi szolgáltatások minőségmenedzsmentje és akkreditációja.

Az elektronikus kommunikációra épülő egészségügyi szolgáltatások (*e-health*) egyik fellendülő területe a *távgyógyászat (tele-health)*, ami lehetővé teszi az orvosi és egészségügyi ismeretek telekommunikáció útján, távolból történő felhasználását és jelentős potenciállal bír az egészségügyi intézményektől és az orvosoktól távol, sok esetben elszigetelt helyeken élő betegek megfelelő ellátásának biztosításában.

A konferencia a jelen globális kihívásaira adható egyik legjobb válaszként az innováció szerepét, fontosságát hangsúlyozza. Számos sikertörténet bizonyítja, hogy az innovációra képes, még inkább az innovációs teljesítmény szempontjából élen járó országok felkészültebben állnak helyt a nemzetközi versenyben, bizonyítottan sikeresebben felelnek meg a társadalmi és környezeti kihívásoknak is. A fórum számos megállapítása, bemutatott jó gyakorlatai, akár ezek részelemei is megfelelő kiindulópontot jelenthetnek a jövő feladatainak megoldásában.

SZEMLE

Kereskedelem és informatika

Kartiwi, Mira – MacGregor, Robert C.: **Az e-kereskedelem terjedésének gátjai a kis- és középvállalkozások körében.**

(Eredeti cím: Electronic Commerce Adoption Barriers in Small to Medium-Sized Enterprises [SMEs] in Developed and Developing Countries: A Cross-Country Comparison) *Journal of Electronic Commerce in Organizations* (2007) V. évfolyam, 3. szám
URL: <http://www.igi-pub.com/journals/details.asp?id=471>

Az elektronikus kereskedelem sokak számára az információs társadalom egyik húzóágazata és ikonikus területe. Az e-kereskedelem a kis- és középvállalkozások körében is terjed, nemcsak a mamutcégeknél, de nyilvánvalóan lassabban és több akadállyal megküzdve. A szerzőpáros az e-kereskedelem terjedésének gátjait és lehetőségeit vizsgálja egy fejlődő (Indonézia) és egy fejlett (Svédország) ország esetén keresztül. A tanulmány egyik fő megállapítása, hogy a svéd válaszadók főként a technikai körülmények miatt aggódnak, míg az indonéziai megkérdezettek sokkal inkább szervezeti problémákat érzékelnek.

Shin, Juneseuk – Park, Yongtae: **Egy ország erőfeszítései az IKT frontvonalainak kiépítésére: esettanulmány Koreáról**

(Eredeti cím: Building the national ICT frontier: The case of Korea) *Information Economics and Policy* (2007) XIX. évfolyam, 2. szám
URL: www.elsevier.com/locate/ieip

A kutatás és fejlesztés több bevett mérőszáma kötődik a szabadalmak számához. A szülői egyetemen dolgozó kutatók a hálózatelemzés perspektívájából vizsgálják a szabadalmak alakulását, bemutatva az új technológiák elterjedését, a folyamatban részt vevő szereplők közötti kapcsolatok alakulását. A tanulmány lezárásaként a szerzők ajánlásokat fogalmaznak meg az IKT-exportban érdekelt országok számára, így a magyar olvasóközönséghez is szólnak. Az írásból azt is megismerhetjük, hogy az elmúlt években hogyan alakult át a koreai IKT-iparágak belső szerkezete, és a nemzetközi trendekhez igazodva mely területek kerültek előtérbe.

Internetes közösségek

Wu, C.-G. – Gerlach, J. H. – Young, C. E.: **A nyílt forráskóddal dolgozó szoftverfejlesztők motivációjának és kitartásának empirikus elemzése**

(Eredeti cím: An empirical analysis of open source software developers' motivations and continuance intentions) *Information & Management* (2007) XLIV. évfolyam, 3. szám
URL: www.elsevier.com/locate/im

Egyre nagyobb arányban használnak az átlagos felhasználók is nyílt forráskódú szoftvereket. Vajon milyen tényezők motiválják a fejlesztőket, hogy szabadon hozzáférhető szoftvereket hozzanak létre? Miért ajánlják fel látszólag ingyenesen szabadidejüket, szaktudásukat? A kutatók szerint jelentős részben anyagi megfontolások állnak a fejlesztés hátterében. A résztvevők motivációjában az emberi altruizmus mellett a remélt társadalmi tőke, illetve a kiemelkedő szakmai karrier lehetősége is közrejátszik. E három tényező mellett a meglévő szoftverek hiányosságainak kiküszöbölése, a fejlesztők személyes igényeit kielégítő alkalmazások létrehozása is meghatározó szerepet tölt be. Az Egyesült Államokban végzett kutatás során a szerzők kérdőíves vizsgálattal ellenőrizték hipotéziseiket: a tapasztalatok szerint a fenti előzetesen megfogalmazott szempontok mindegyike hozzájárult a nyílt forráskódú közösségek szerveződéséhez.

Räsänen, Pekka – Kouvo, Antti: Oldás és kötés a világhálón: internethasználat és szociabilitás négy európai országban

(Eredeti cím: *Linked or divided by the web? Internet use and sociability in four European countries*)

Information, Communication & Society (2007) X. évfolyam, 2. szám

URL: <http://www.informaworld.com/smpp/content-content=a777640504-jumptypc=rss>

Az információs társadalomra irányuló kutatások klasszikus problémája, hogy a világháló vajon valóban összeköti-e az embereket, vagy inkább elválasztja őket egymástól. Az elmúlt években az érem mindkét oldala mellett számos érvt, kutatási eredményt és alaptalan állítást láthattunk. A szerzők empirikus vizsgálat segítségével keresnek használható válaszokat a kérdésre. Felmérésüket négy európai országban (Finnországban, Nagy-Britanniában, Franciaországban és Olaszországban) végezték el, s tanulmányukban számos érdekes adattal és keresztábrázattal alátámasztva az infokommunikációs technológiák pozitív hatásai mellett teszik le a voksot.

Pearson, Erika: Digitális ajándékok: Részvétel és ajándékcsera a LiveJournal közösségekben

(Eredeti cím: *Digital gifts: Participation and gift exchange in LiveJournal communities*)

First Monday (2007) XII. évfolyam, 5. szám

URL: http://firstmonday.org/issues/issue12_5/pearson/index.html

Az írás az ajándékcsera klasszikus irodalmának felidézésével elemzi az *online* közösségekben kialakult ajándékozási szokásokat. Az 1990-es évek végétől működő Live Journal közösségekben az internetes naplóírás (blogolás) gyakorlata ötvöződik a hálózati közösség-építéssel. Az antropológiai iskolák megállapításaiból merítő elemzési keret izgalmas értelmezését nyújtja az ajándékozás legkülönbözőbb megnyilvánulásainak. A szerző szerint a felajánlások minden esetben kölcsönösségre épülnek, a rendszer működését többek között a társadalmi megbecsülés és a közösség összetartó ereje biztosítja.

Befogadó információs társadalom

Stienstra, Deborah – Watzke, James – Birch, Gary E.: **Az információs technológiák mint globális közjavak és a hozzáférés háromrétegű koreográfiája**

(Eredeti cím: A Three-Way Dance: The Global Public Good and Accessibility in Information Technologies)

Information Society (2007) XXIII. Évfolyam, 3. szám

URL: <http://www.informaworld.com/smpp/content~content=a778188339~jumptype=rss>

A szerzők az információs társadalomban az általános életminőség javításának lehetőségét látják. Szakterületük a szociális gazdaság, különös tekintettel a fogyatékosokkal élők jogaira. Úgy vélik, hogy az emberi jogok és a haszon, a társadalmi befogadás és a versenyképesség hagyományos ellentétei feloldhatóak, s cikkükben „háromutas” megoldást javasolnak a problémák megoldására. Újszerű megközelítéssel rámutatnak, hogy a kulcsszereplők (az állam, a gazdaság és a fogyatékosokkal élőköt segítő civil szervezetek) valódi céljai nem feltétlenül állnak ellentétben egymással, és ebben a hármas struktúrában a szokásos feszültség helyett kölcsönös együttműködés is létrejöhet. Az IT-iparágak és a fogyatékosok érdekeinek egymáshoz való közelítését háromféleképpen lehet elősegíteni: megfelelő szabályozással, a fogyatékosok által könnyebben használható termékek fejlesztésével és a fogyatékosok piaci erejének növelésével, ami az oktatás révén érhető el. A cikk az érdekellentétek feloldásán túlmenően is fontos gondolatokat vet fel a közjavakként felfogott információs technológiáknak az életminőséget javító hatásaival kapcsolatban.

Goggin, Gerard – Newell, Christopher: **Üzleti lehetőségek a fogyatékosokkal élők digitális eszközökkel való ellátásában**

(Eredeti cím: The Business of Digital Disability)

Information Society (2007) 23. évfolyam, 3. szám

URL: <http://www.informaworld.com/smpp/content~content=a778188825~jumptype=rss>

A cikk szerzői azt vizsgálják, hogy vajon miért annyira nehézkes még ma is a fogyatékosokkal élők hozzáférése az információs technológiákhoz, annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedekben tudásunk nagyságrendekkel nőtt mind a fogyatékosok kezelése és megértése, mind a formatervezés és a technológiai megoldások területén. Megállapításuk szerint nem a technikai lehetőségek vagy a hozzáértés hiánya okozza a problémákat, hanem sokkal inkább az, hogy a fogyatékosokkal élők igényeinek az üzleti szféra szemszögéből nézve nincs kellő piaci értékük. Jelentős hiányok érzékelhetők a képzésben és a problémák felismerése terén is. A szerzők a telekommunikáció, a mobiltelefonok és az internet világából vett konkrét példák segítségével igyekeznek felvázolni a speciális terület problémakörét és a megoldási lehetőségeket.

Czaja, Sara J. – Lee, Chin Chin: **Az időskor hatása a technológiai eszközök felhasználására**

(Eredeti cím: The impact of aging on access to technology)

Universal Access in the Information Society (2007) V. évfolyam, 4. szám

URL: <http://www.ingentaconnect.com/content/klu/>

10209/2007/00000005/00000004/00000060;jsessionid=12j0ysamk9f1p.alice

A világ fejlettebb országaiban a 65 év felettek száma számos sajátosságából fakadóan rohamosan gyarapszik. Az információs technológiák az idősebb emberek életének megkönnyítésére is számos lehetőséget nyújtanak, és sokrétű felmérések bizonyítják, hogy ebben a korcsoportban (is) van igény az új technológiák használatára. Ennek ellenére az eszközök használhatósága az idős korosztály esetében számos kívánivalót hagy maga után. A cikk ezeknek a hiányosságoknak a felszámolásához nyújt segítséget.

A vidék információs társadalma

Gunasekaran, Vinoth – Harmantzis, Fotios C.: Új vezeték nélküli technológiák a fejlődő országok szolgálatában

(Eredeti cím: Emerging wireless technologies for developing countries)

Technology in Society (2007) XXIX. évfolyam / 2. szám

URL: www.elsevier.com/locate/techsoc

A hálózati felkészültséget elemző vizsgálatok azt tárják fel, hogy az egyes országok mennyire képesek kihasználni az információs és kommunikációs technológiákban rejlő lehetőségeket. A vezeték nélküli hozzáférési technológiák elterjedésével az elmaradott országok viszonylag alacsony költségekkel építhetik ki az internet eléréséhez szükséges infrastruktúrát. A tanulmány szerint a fejlődő országokban a falvak és a vidéki területek számára a műholdas kapcsolat és a *WiFi* hálózatok együttes alkalmazása hozhat átörözt, míg a városokban a szélesebb hatósugarú *WIMAX* és az egymáshoz kapcsolódó felhasználókból épített (*mesh*) hálózatok jelenthetnek megoldást a hálózati hozzáférés gazdaságos és egyszerűen hatékony biztosítására. A szerzők ezeknek a komplex megoldásoknak a széles körű elterjedését jósolják a fejlődő világban. Hozzáteszük: a korlátozott lehetőségekből adódó megoldások alkalmazása gyakran a jóval fejlettebb országok számára is megfontolandó lehet.

Geissbuhler, A. – Bagayoko, C. O. – Ly, O.: A RAFT hálózat: 5 éven át folytatott orvos-továbbképzés internetes távoktatással és távkonzultációkkal a frankofón afrikai országokban

(Eredeti cím: The RAFT network: 5 years of distance continuing medical education and tele-consultations over the Internet in French-speaking Africa)

International journal of medical informatics (2007) LXXVI. Évfolyam, 5–6. szám

URL: www.intl.elsevierhealth.com/journals/ijmi

Vajon hogyan biztosítható a folyamatos orvostovábbképzés, szükség esetén a valamely speciális terület szakértőivel folytatott konzultáció egy olyan országban, ahol egyedül a fővárosban működik orvostudományi egyetem? A cikk tanúsága szerint Maliban erre a problémára keresték és találták meg a megoldást az interneten keresztül biztosított továbbképzéssel és konzultációs lehetőségekkel. A Franciaországnál kétszerte nagyobb területű afrikai állam 2000-ben a Genfi Egyetemi Kórház szakmai támogatásával hozta létre az „eEgészségügy Afrikában” elnevezésű hálózatot, amelyhez később több más afrikai ország is csatlakozott. Az izgalmas leírásból kiderül, hogy az alacsony sávzéles-

séghez igazodva hogyan tudtak hátrányos helyzetű vidéki területeken is hatékony segítséget (video-tananyagokat, konzultációs lehetőségeket, tudásbázist) nyújtani az ott dolgozó orvosoknak.

Mobiltelefonia

Walwyn, David: Finnország és a mobiltelefon-ipar: esettanulmány a kormányzati K+F befektetések megtérüléséről

(Eredeti cím: Finland and the mobile phone industry: A case study of the return on investment from government-funded research and development)

Technovation (2007) XXVII. Évfolyam, 2. szám

URL: www.elsevier.com/locate/technovation

Az 1990-es években, a keleti piacok összeomlását követően Finnország az informatikai iparágak, és azok között is a mobiltelefonok gyártása mellett tette le a voksot. Az északi ország versenyképességének egyik kulcstényezője az innovációk jól működő, fejlett állami támogatási rendszere. A cikk szerzői egy érdekes esettanulmány kapcsán az üzleti életből vett modell segítségével bizonyítják az állami befektetések megtérülését. A siker indokai között szerepel, hogy a vállalatok növekedésüket a mobil eszközök fejlesztésére alapozták, a döntéshozók végig kitartóan hittek a K+F fontosságában, és a legfontosabb szereplők (a vállalkozások, az egyetemek és a kormányzat) megosztották a fejlesztési programok kockázatát.

Hsu, Chin-Lung – Lu, Hsi-Peng – Hsu, Huei-Hsia: A mobil internethasználat terjedése: empirikus vizsgálat az MMS térhódításáról

(Eredeti cím: Adoption of the mobile Internet: An empirical study of multimedia message service [MMS].)

Omega (2007) XXXV. Évfolyam, 6. szám

URL: www.yeskisti.net/yesKISTI/InfoSearch/ReadDB01.jsp?CNO=JAF0000031115438

Az MMS (*Multimedia Message Service*) sokkal több szórakozási és más interakciós lehetőséget kínál, mint szövegalapú elődje, az SMS. Bár a mobiltechnológia piaca igen nagy és egyre növekszik, egyelőre kevés adatunk van ennek az új technológiának az elfogadottságáról. A cikk szerzői az MMS mindennapi használatáról szóló esettanulmányukban 207 felhasználó tapasztalatait összegezték és elemezték. A használók és a (még) nem használók véleménye és tapasztalatai között jelentős különbségek mutathatók ki.

CONTENTS

Lectori salutem!

Nico Stehr

Worlds of Knowledge and Democracy: Is Civil Society a Daughter of Knowledge?

In the introduction of this paper, the author summarizes the set of questions he wanted to raise about the linkage between knowledge and democracy in his lecture delivered at the Tokyo University for Information Sciences in October 2006 by quoting a recent review in the *New York Review of Books* (November 18, 2004), in which the molecular biologist Richard Lewontin maintains that “the knowledge required for political rationality, once available to the masses, is now in the possession of a specially educated elite, a situation that creates a series of tensions and contradictions in the operation of representative democracy”.

Keywords: knowledge society, representative democracy, political participation, knowledgeability

Iván Székely

The Four Archival Paradigms

With an information-centered approach, four successive paradigms can be distinguished in the multi-millennial history of archives. Alongside enduring elements of continuity, new key features, functions and impacts appear, which together fundamentally change the actual role and ideology of archives. In the archival systems that can be designated respectively as title-based, national, public, and global ones, their primary or new objectives, key institutions, specialisms and target audiences as well as applied information technologies and characteristic problems show significant differences. This paper attempts to include the most important characteristics of these respective archival paradigms in one coherent system, with brief reference to the evolution of the two other major memory-preserving institutions: the library and the museum.

Keywords: archives, information operations, access, paradigm shift

László Z. Karvalics

On the historicity of the information society

The paper draws attention to the amazing lack of historical perspective in most of the literature on the information society and to the consequent conceptual contradictions concerning time and space in relevant theories. The author analyzes the following three groups of phenomena: ahistorical overweight of the future, hyper-historicity, and false synchronicity. He discusses in detail seven reasons for overemphasizing the future, and points out why it has deleterious effects to inject concepts of an information society into

societies that existed well before the mid-20th century, even into agricultural societies or into those at the brink of industrialization.

Keywords: Information society, historicity, future orientation, future research, informational revolutions

Dániel Mikecz

The role of the Internet in the dynamics of alternative social movements

Social movement organizations (SMOs) articulate their demands and interests through protest actions with the aim of influencing government decisions. For the success of the collective action, all accessible resources need to be effectively mobilized. As the communication sphere changes with the emergence of the Internet, many SMOs use Computer Mediated Communication (CMC) to carry out their objectives. The author of this paper focusses on the role of the Internet in the dynamics of alternative social movements, and investigates the CMC of two Hungarian SMOs: the Hungarian "Critical Mass" and the Zengő-movement. The former's aim is to promote cycling instead of the use of cars in city-traffic, while the latter was a successful single-issue-movement against a NATO-locator's installation on the top of Zengő Hill in the South of Hungary, near the city of Pécs.. The author points out that the Internet by itself is an inadequate tool to build up and maintain strong commitment. Nevertheless, it is capable of communicating the messages of alternative movements. Because of low affiliation costs, CMC helps to gain support for the SMOs but this attachment doesn't last long.

Keywords: social movements, computer mediated communication

Mónika Kiss

Digital equity in Hungary

State programs for diminishing the digital divide (2003-2005)

The author of this paper discusses the results achieved in Hungary in the field of digital equity, analyzing new possibilities of reducing the digital divide and dealing with the problems of traditional social exclusion in the information society. She describes and critically discusses several state projects of the given period, focussing on the strategies of encouraging and improving the use of the internet. She comes to the conclusion that the sophisticated goal-setting of the projects had been, in principle, appropriate but the actual implementation of them was far from satisfactory.

Keywords: digital equity, digital divide, excluded social groups, geographical inequalities

Márton Ughy

The impact of blogs on political communication, as reflected in an important political blog

The author introduces his paper with discussing the concept of blogs in the frames of communication over the Internet. He expostulates the topic in two parts, developing his message around the blog of the Hungarian prime minister. In the first part, he

focusses on the business world, numerous innovations of which political circles are trying to adapt to their own purposes. In the second part, he discusses the possibilities offered by blogs for political communication.

Keywords: blog, Gyurcsány-blog, political communication

RESEARCH REPORT

Péter Futó – Bence Kollányi:

The *eInclusion* program of the European Union and the state of affairs in Hungary

This paper evaluates the accomplishments of the *eInclusion* policy of the European Union in 2007. In this field ambitious aims were defined by the Riga Ministerial Summit of 2006. The policy is implemented by the EU applying the so-called “open method of co-ordination”. However, monitoring of the process faces difficulties on supra-national and national level as well. There is a lack of uniform indicators and comparable statistical data that would enable policy makers and stakeholders to formulate specific aims and monitor the attainment of them in all member-states, for all social groups threatened by social exclusion. In the case of Hungary, the author illustrates with statistical data the domains in which the “*eInclusion* readiness” of the country can be evaluated in quantifiable terms, and identifies those domains where no such comparable information exists.

Keywords: social informatics, social inclusion and exclusion, indicators, obstruction-free information environment, European Union

BOOK REVIEW

István Danka

Immobile ideas versus mobile communication

On the latest volume published in the project “Communication of the 21st century” This book review deals with the latest book on mobile communication published in Hungary, edited by Kristóf Nyíri. The volume summarizes the main results of a seven-year research project, in the course of which several international conferences had been held and numerous publications released. While, as customary, mentioning every paper, the author emphasizes the philosophical aspects of the project, often questioned by school philosophers.

Keywords: mobile communication, information society, philosophy, social sciences

CONFERENCES

Attila Udvardi
OECD FORUM 2007

REVIEW

English summaries of the original Hungarian studies

A szerzők és fordítók figyelmébe

A kézirat formája

Minden kéziratot másfeles sortávolsággal kérünk leadni, a szövegtörzs hossza lehetőleg ne haladja meg a 40 000 leütést. A leadandó kézirat Word dokumentumban legyen elmentve, lehetőleg 12 pontos Times New Roman betűtípussal, fejléc és egyéb fix formázás nélkül, s szerkesztőségünk e-mail címére csatolt fájlként kérjük átküldeni.

A cikk címe fölött kérjük feltüntetni a szerző(k) nevét, a szerző(k) munkahelyét, hivatalos levelezési címét és/vagy e-mail címét.

Kivonat, kulcsszavak

Minden eredeti tanulmányt kérünk ellátni egy 40-50 szavas kivonattal, melynek tartalmaznia kell a cikk fő téziseit és lényeges megállapításait. Kérjük továbbá minden kivonathoz max. 5-6 kulcsszó megadását is. A kivonatot és a kulcsszavakat kérjük – lehetőség szerint – angol nyelven is leadni.

Szövegtörzs

A közvetlen hivatkozásokat ne a jegyzetek listája, hanem a szövegtörzs tartalmazza. Minden idézetet, hivatkozást igénylő állítást vagy kifejezést követően zárójelben kérjük feltüntetni a szerzőt, az idézett vagy hivatkozott mű publikálásának évszámát és az idézett oldalakat a következő formátumban: (Phil Agre, 2001: 25–26).

Jegyzetek

A szövegtörzsbe bele nem illeszthető megjegyzéseket, kiegészítéseket tartalmazó jegyzeteket lábjegyzetek formájában kérjük leadni, a szokásos felső indexes számozással. A terjedelmes (5-6 sornál hosszabb) jegyzeteket kérjük kerülni. Ha mégis ilyenekre van szükség, vagy egy oldalon túl sok (8-10 sornál több) jegyzet van, akkor a jegyzeteket végjegyzetként kérjük.

Irodalom

Az irodalom jegyzéke csak az explicit módon hivatkozott publikációkat tartalmazza. A szövegtörzset követően, pár sor kihagyásával kérjük elkezdni a szerzők neve szerint rendezett alfabetaikus listát. A különböző irodalmakat azonos szerző esetén az idézett publikációk megjelenése szerinti kronologikus rendbe kérjük szedni, zárójelben feltüntetve a nem hivatkozott első megjelenés évszámát is, ahol van ilyen. Forma: Szerző vezetékneve, keresztnéve, kiadás évszáma zárójelben, az anyag címe, megjelenés pontos helye, pl. folyóirat neve vagy kiadó neve, online elérés esetében egészen pontos link, letöltés ideje. Az önálló kiadványként megjelent művek (pl. könyvek) címe és a folyóiratok neve dőlt betűvel írva.

Például: Borsi B. – Dévai K. – Papanek G. (szerk.) (2005): *Kísérleti Térkép: innovatív kutató-fejlesztő szervezetek az Európai Unióhoz csatlakozó országokban*. Európai Bizottság / Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem / GKI Gazdaságkutató Rt. Budapest.

Ábrák, táblázatok

Az ábrákat és táblázatokat lehetőleg Wordben szerkeszthető formában kérjük megadni – ez alól kivételek indokolt esetben természetesen lehetségesek.

A szerző(k) rövid szakmai életrajza

A folyóiratban közöljük szerzőink rövid szakmai életrajzát is: ezt külön fájlban, max. 10-12 soros terjedelemben kérjük megadni, a szakképesítések, a fontosabb munkahelyek, a kutatási terület(ek) és esetleg a főbb publikációk feltüntetésével.

„A tudomány tekintélyt parancsoló hanggá válhat a stratégiai döntésekben, vagy pedig – a más politikai rendszerekkel folytatott ideológiai és materiális küzdelmekben – a társadalom nyitottságát reprezentálhatja. A kognitív távolság azonban ugyanakkor korlátozza is »a tudomány hangjának« közvetlen hatékonyságát mind a civil társadalmi szervezetekben, mind a stratégiák kialakításában: a tudomány széles körű autonómiája és függetlensége a »normális« tudományos tevékenység túlzott mértékű elismeréséhez s ebből fakadóan innovativitásának csökkenéséhez vagy megszűnéséhez vezethet.”

(Nico Stehr)

„A számítógépesítés hatása először a dokumentum-nyilvántartások, adatbázisok készítésében és kereshetőségében, majd a metainformációk belső, később nyílt hálózaton való távoli elérésének biztosításában jelentett alapvető változást. Ezt követően a különféle műfajok és formátumok technikai konvergenciáját jelentő digitalizálás vált tömegessé (az adattárolási kapacitás növekedésével és olcsóbbodásával párhuzamosan), és az archívumok kísérleteket tettek az eredetileg elektronikus formátumban létrejött dokumentumok kezelésére is. Végül a potenciális felhasználók által használt végberendezések (PC-k, mobil eszközök) tömeges elterjedése, a de facto szabvánnyá váló felhasználói felületek kialakulása és a széles sávú internetelés megvalósulása lehetővé tette a helytől független, a tér és idő korlátait jelentősen csökkentő hozzáférést is ehhez a digitális alpinformáció- és metainformáció-tömeghez.”

(Szekely Iván)

„Az információs társadalom standard historiográfiája leggyakrabban öt névvel operál, mintegy fémjelezve is az egyes gondolatörténeti időszakokat. Így – időben visszafelé haladva – Manuel Castells háromkötetes szintetikus munkája, Az információs kora a kilencvenes évek zászlóshajója (Castells 1996, 1997, 1998), Alvin Toffler és Yoneji Masuda a nyolcvanas évek elejének két nagy hatású, diskurzusteremtő szerzője (Toffler, 1980; Masuda, 1980), Daniel Bell és Alain Touraine úttörő szociológiai művei a hetvenes évek narratíváit foglalják keretbe, illetve teremtik részben meg (Bell, 1973; Touraine, 1969), Fritz Machlup gazdaságelméleti-statisztikai munkája pedig egyenesen az »ősforrás«, minden felsorolások kezdőpontja a hatvanas évek elejéről (Machlup, 1962).”

(Z. Karvalics László)

Ára: 800 Ft

Információs Társadalom

Az információs társadalom kritikája

Frank Webster
Információ és az információs
társadalom

Dessewffy Tibor – Ságvári Bence
Teória és praxis az információs korban

Z. Karvalics László
Az információs társadalom – a metakritika
hiábavalósága és gyötrelmessége

Pui-lam Law – Rodney Wai-chi – Shanhua Yang
és munkatársai
Mobil-telefonía és az IKT Kínában.
A vándormunkások esete a Gyöngy-folyó
deltájában

2007. VII. évfolyam 4. szám